

ISSN 0234-8128

Мингиткау Элбурс

- Жырчы Исмайылгъа –130 жыл.
- Зумагъулланы Танзиля. Уруиха къажау поэма.
- Аппайланы Аскерни эсере...
- Айгиз Баймухаметов. Атма мени, анам! Повесть.
- Махийланы Азиза. Бакуланы Къаншау.

3. 2022

НАРТ СӨЗТӨ

* * *

Къундузну териси – кесинден багъалы.

* * *

Къургъакъ агъач – чий агъач,
Ёртен тюшсе – бир агъач.

* * *

Къундузну тье барсанг, жылтырай барыр.

* * *

Къургъакъ кёздеде жиямукъ жокъ,
Къуру сёзледен биямукъ жокъ.

* * *

Къуртну башы – телче¹.

* * *

Къурудан – къуйрукъ ахшы.

* * *

Къутургъандан къутулгъан –
Ариу сёзде тутулгъан...

* * *

Къутургъан ит иесин танымаз.

* * *

Къутурлукъ ит къулакъ излер.

* * *

Къууанчдан бушуу да чыгъады,
Чыкъса, къууанчны да жыгъады.

* * *

Къууанч жырларгъа юйретир,
Бушуу жияргъа юйретир.

---

¹ Телче – мал ауруу; дуня бла бир, кёп.

Малкъар жазуучуланы суратлау-адабият, жамауат-саясат журналы

1958 жылдан бери чыгъады.

№ 3 (223) май – июнь 2022 ж.

Учредители

ГКУ «КБР-МЕДИА»

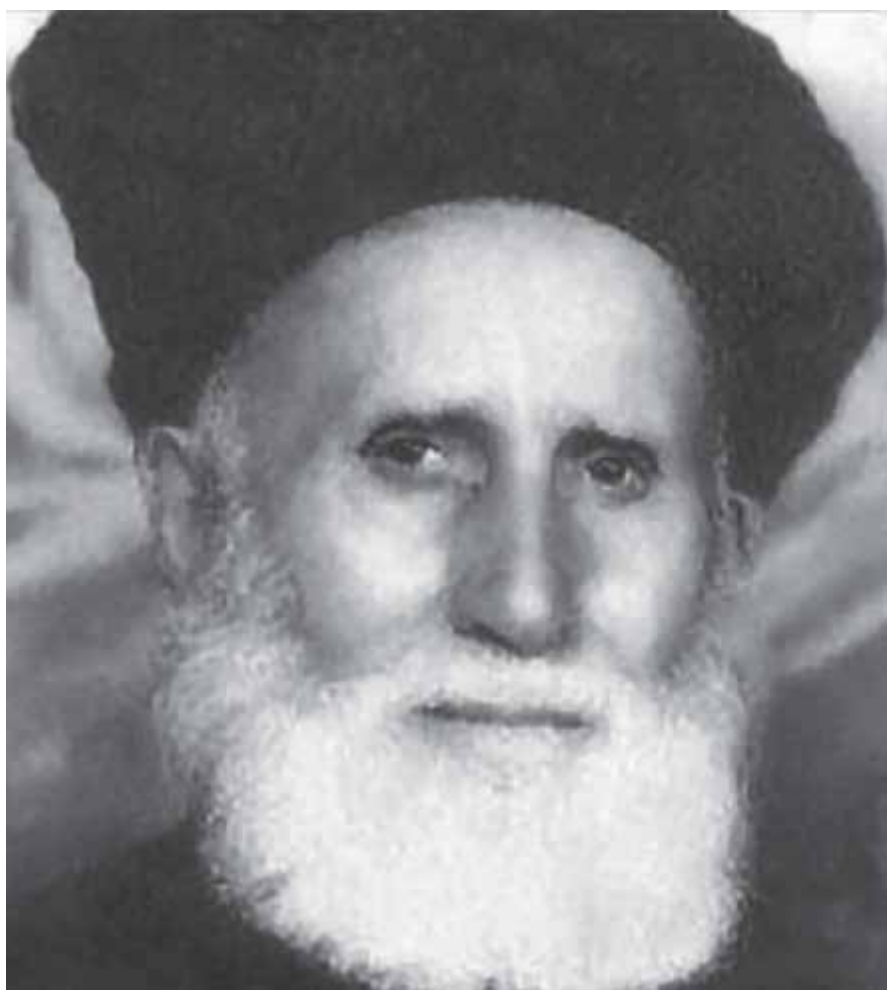
Баш редактор
Додуланы А. Т.

Редколлегия:

Бешпайланы Муталип
Бёзюланы Руслан
Берберланы Бурхан
Гадийланы Ибрагим
Ёзденланы Альберт
Ёлмезланы Мурадин
Джуртубайланы Махти
Зумакъулланы Танзиля
Мызыланы Къаншаубий
Мусукаланы Сакинат
Османланы Хыйса
Созайланы Ахмат
Табакъсойланы Мухтар
Шауаланы Хасан

**ЭЛЬБРУС
МИНГИ-ТАУ**

НАЛЬЧИК – 2022

ЖЫРЧЫ ИСМАЙЫЛ

Халкъдан сора поэтине багъа биче билген киши да жокъду. Аз назмучуму барды дуня башында! Бирлерине закий, бирсилерине фахмулу, не билейим, башхаларына уллу, белгили дагъыда анга кёре башха сёзле да айтадыла алимле. Семенланы Исмайылгъа уа миллет «жырчы Сымайыл» деп кьойгъандыла, бизде Кязимге «Кязим хажи» дегенча. Андан уллу сый поэтге болмайды.

Биз ёхтемленебиз жырчы Исмайылны 90-чы жылланы аллында Малкъар театрда 100-жыллыгъын бардыргъаныбыз бла. Андан сора 2012 жылда Тюркню юч шахарында (Конияда, Эскишехирде, Анкарада) анга 120 жыл толгъанын Лермонтов комитет бла «Тюрксойну» хайыры бла белгиленгенди. Быйыл да, халкъла аралы болум селейгенлей, Исмайылны 130-жыллыгъын биягъы башда айтылгъан шахарлагъа Башхюйюк да кьошулуп, бардырыллыкъды.

«Минги-Тау» журнал, окъуучуларын кьарачай-малкъар маданиятны байрамы бла, жырчы Исмайылны 130-жыллыгъы бла алгъышлай, Тотуркъул улу Къазийни бир кьауум оюмлары бла шагъырей этеди.

**«ДЖАНКЪЫЛЫЧДАН НЮР ТАЯКЪЛА
КЪАКЪГЪАНЧА...»**

*Къарачайны закий халкъ поэти
Семенланы жырчы Исмайылны жашау жолуну
эмда творчествосуну хакъындан*

*Трам Семенни жашы эдим,
Къарачайны къадау ташы эдим,
Назмучуланы башы эдим...*

Семенланы Исмайылча, Аллах берген онглу фахмусу болгъан адам бек аз тууады къайсы халкъда да. Аны творчествосу къарачай литератураны эм бийик жетишимлеринденди, аны аты миллетибизге сый келтиреди, къайда болсакъ да, аны чыгъармалары башыбызны ёрге кётюрюрге онг береди. Мен ангылагъаннга кёре, жырчы Исмайыл кесини халкъына учукъыйыры болмагъан тин байлыкъ къойгъанды. Аны назмулары, жырлары, поэмалары миллетибизни культурасында энчи орун¹ алгъандыла, талай тёлюню эсинден, ауузундан кетмей келедиле.

«Минги тауну» билмеген, кёлю жарыгъан сагъатда жырламагъан къарачайлы болмаз, бир ишексиз, Исмайыл мындан, Къарачайны чынг белгили, ёлюмсюз жырындан сора жукъ жазмай къойса да, аты миллети бла биргелей ёмюрледе турлукъ эди. Недеди бу жырны кючю? Аны сёзлери бла макъамы табийгъатны кесинден жаратылгъанчадыла. Бош, тюз сёзледен къуралгъан закий суратчадыла. Ким да окъусун, эшитсин быланы кёлю: мен да алай ангылайма, кёреме, мен да былай айталлыкъ эдим, сынагъан сезимлеримчадыла, кесими сёзлеримчадыла... Кертиси да, чыкъ эшикке, кёр:

Ма Минги таунг: Сен кёкге джете мийиксе.

Майна къалгъан тау тизимле: Ууакъ тауланы ичинде.

Узакъдан да кёзлеринги къаматхан: Мияла кибик джылтырай.

Акъ башыны деменгилиги: Къанга бузларынг юсюнде.

Адам табийгъатха берилип, аны къудуретин сынагъан кезюуде быллай, жашау кеси жарата, шыбырдай тургъанча, сёзле кишини ангысын юркютмейдиле, жүрек шошлугъун чачмайдыла, дуния ариулукъгъа байланыууна себеп бола, сезимлерин

---

¹ Орун – жер.

байыкъдыра, бийикге, ахшылыкъгъа, игиликге тартадыла. Олду «Минги таугъа» уллуну-гитчени да илешдирген, хар адамгъа анга жүрекден юлюш этдирген. Бу чыгъармада поэзияны жорукъларыны сакъланыуу, тилни кесгин мадарларыны тап, ариу хайырланыуу авторну онглу усталыгъын, тил байлыгъын танытадыла.

Жырчы Исмайылны поэтикасындагъы суратлау къадарны арасында айырып, уллу орунну алады чыгъармаларыны энчи хауаларын белгилеген, окъуучуну эстетика сезимлерин къозгъагъан, эсин тартхан, жүрегине, ангысына жол ачхан интонация берекети, хар тизгинни макъамлылыгъы, хар сёзню айбатлыгъы, къууаты: аны къурагъан тауушланы башхала бла келишиулери, чыгъарманы чыракъ жанып, жарыкъ тѳкгенча нюрлендиредиле.

Эшта, жаратылгъан сабийге анасыны белляуундан ариу эшитилген зат болмаз. Табийгъат къурамны онглулугъундан, огъурундан хар ана баласын кесича сыйлай, ийнакълай биледи. Керти поэт анга ушай болур. Жүрегинде туугъан назму тизгинни белляуун да (музыкасын) табып, дуня жарыгъына экисин да бирге тежегенча, жырчы Исмайылны поэзиясы – жырды, музыкады, жыры уа – закый къудуретли поэзияды: дуня ариулугъун эркелетген, жашаугъа суймекликни бегитген.

*Сен джуддузлагъа джанаша,
Къалгъанла сенден алаша,
Бир биригизге къараша,
Къалай сейирсиз, тамаша!*

.....
*Басхан къобанда – суусарларынг,
Къарачай сууда – къундузла.
Сени башында джанадыла,
Мамукъ кибик чырмалыб,
Сени башында булутла,
Басхан башы бездирген,
Къарча джашагъан бу джуртла ¹.*

(«Шам Къарачайны кѳгюнден таза кѳрмедим...»)

Бир ишексиз, акъылы, болуму, адамлыгъы болгъан хар инсан кесини туугъан халкъын, жерин кѳлю бла сюеди, сыйлайды, жакълайды. Анасыны сютю бла сингнген аллай огъур кюч кимге да дуня жарыгъын андан да сейир кѳргюзтеди, адамла-

¹ Арт жыллада «Минги тау» жырны толу тексти – 42 куплет (168 тизгин) – талай жерде басмаланнганды, школ хрестоматиялагъа да киргенди.

ны бирикдиреди, ниетлерин тюзетеди, жашаугъа учунууларын ёсдюреди. Жырчы Исмайылны поэзиясы ол тукъум къудуретден жаратылгъанды.

*Шайтан джел бургъан зыгъыр кесеклей
Бурулдум,
Таш тирмен эзген нартюх бюртюклей
Ууулдум,
Джан къоркъуу эте, уруш тюзде да
Сытылдым,
Тёрде да болдум, эшик артха да
Къысылдым.
Узакъ ёмюрде кёб затха болдум
Мен шагъат,
Энди айтайым, миллетим, санга
Керти зат:
Шам Къарачайны кёгюнден таза
Кёрмедим,
«Къарачай» деген сёзден сыйлы сёз
Эшитмедим.
Олду бу джерни киндиги,
Ара белгиси,
Олду дуниягъа бизни талпытхан
Тёреси...
Къарачай деген – къан бла кирген
Джан кибик,
Аны сезмеген – сау ёмюрюнде
Сал кибик.*

(«Керти зат»)

Керти поэзия неден жаратылгъанын, окъуучуну жүрегине къалай жол тапханын ким айталыр? Сейирди жырчы Исмайылны терен лирикалы онгун, фахмусун танытхан бу назму: магъанасы кыйын жашауну юсюнденди, пафосу уа – ашхы затны – журтха, Къарачайгъа сюймекликни бегитеди, Аллах къурагъан жарык дунияны сыйларгъа чакъырады...

Ол сегизишер тизгин кирген юч строфадан къуралгъанын кёребиз. Рифмаланган тизгинледе онушар эмда ючюшер жик (бёлюм) барды. Окъугъан сагъатда он жикли тизгинлени эки тенгнге юлешип айтыргъа керек болады – «ишленгенлери» аны излейди, цезура танылады.

5-шер жик бла бирси тизгинледеги 3-шер жик бир бирлерине интонацияны кючю бла, эт бла тери жабышханча, тап келишипди.

Алай а кѳуру бу таплыкѳ этдиртип кѳоймайды узун тизгинлени арасындагѳы паузаны. Алада алдагѳы беш жикни тамамлагѳан эмда ызындан келген бешни башлагѳан тауушла кеслери ара айыргѳанчадыла: бирин айтханлай, ызындан тохтамагѳанлай экинчини айтмакѳлыкѳ кѳыйынды, адамны артикуляция аппаратына тапсыз келеди.

Сѳз ючюн, тизгинни ара чегинде тургѳан: **бургѳан – зыгѳыр, эзген – нартох, эте – уруш, болдум – эшик, кеп – затха, айтайым – санга** д. а. к. сѳзледе бир бири кѳатындагѳы тауушла амалсыз пауза этилиригин излейле. Нек десенг, **н–з, н–н, е–у, м–э, б–з, м–с** д. б. к. тауушланы, тохтап-тохтап, кесгин айырып айтмасанг, чыгѳаралмайса – адамны ауузунда аланы кѳуралгѳан орунлары эмда тилни хайырланыуу биринден бирине женгил кѳчерге тапсызлыкѳла туудурадыла.

Санларыны тенгликлерини юсюне назмуну тизгинлеринде ауазны не кѳтюртген, не бошлатхан бек басымлы, аз басымлы, басымсыз бѳлюмлени бирча замандан кѳайтарылыулары, терк юзюлгенлери, созулгѳанлары, цезураны файдасы рифмала бла бирге ритмни тамалын¹ саладыла.

Поэзия хауаны, интонацияны кѳурагѳан мадарланы арасында ритм бла, метр бла тенгликде назмуну рифмадан бек жасандыргѳан, омакѳ, субай этген, айтылгѳанны окѳуучугѳа тамам бек алдыргѳан жокѳду. Исмайылны бирси чыгѳармаларындача, «Керти затда» жаратылгѳан таууш параллелизмле бек ключюледиле 4-5 тауушну неда басымлы жиклени келишиулери: **кесеклей-бюртюклей, бурулдум-ууулдум** эм д. а. к.

Халкѳ поэтни бек кѳп чыгѳармасында рифмала, аны онглу тил байлыгѳы бла усталыгѳын белгилей, назму тизгинлени тамамлагѳан «ишлеринден» сора, алларында да, араларында да келиучюдюле. Аллай кючге аллитерацияланы, ассонансланы, онглу суратлау мадарланы кѳошулуулары назмуну бетин, интонациясын кѳурайдыла.

Лирикалы чыгѳармада аны интонациясы уллу магѳаналыды. Нек десенг, ол бир жанындан, чыгѳарманы башхалыгѳын, энчи хауасын айыртады, бир жанындан, айбатлыгѳын, окѳуучуну терен сезимлерин кѳозгѳагѳан, кесине тартхан кючюн жаратады, бир жанындан да, назмуну магѳанасыны не кѳадар терен ачыкѳланыууна себеп болуп, пафосун кѳтюртюп, тема, идея жюгюн кесгинлейди.

Ал строфаны 1-чи, 3-чю, 5-чи тизгинлерин башлагѳан сѳзледе басымлы **а** тауушну кѳайтарылыуу ассонансды, ючюнчю тизгинде сѳзлени башлагѳан жумушакѳ **т** таууш аллитерация кѳурайды.

¹ Тамал – мурдор.

Экинчи строфада 1-чи бла 3-чю, 5-чи бла 7-чи тизгинлени ахырларында тунакы тауушла бирча болуп, басымлы ачыкъ тауушла уа башха болгъанлары диссонансла чыгъарадыла.

Ючюнчю строфада 1-чи, 2-чи, 4-чю тизгинлени ахырларында келген басымлы и кючлю рифма чакъдырып, айтылгъан затланы бегитген интонацияны эндиге дери эшитилгенден да къаты этеди, назмуну кесгин тамамланыуун хазырлайды. Бу строфаны 5-чи, 6-чы тизгинлеринде **къ** таууш къурагъан аллитерация, **къан** – **жан** сёзле туудургъан онглу ичги рифма, 7-чи, 8-чи тизгинледеги аллитерация (с таууш къайтарылады), **сау** – **сал** сёздедеги басымлы **а** жаратхан ассонанс эмда **деген** – **сезмеген** сёзлени чалышыу рифмаланнганлары текстни тийишлисича «кийиндиредиле», мелодикасын ёсдюредиле.

Чыгъарманы ичинде, аны суратлау кючюн бегитген, интонациясын къурагъан *ритмика*, *метрика*, *строфика*, *фоника* жанындан да хайырландырылгъан мадарла дагъыда кёпдюле. Аланы файдасындан «Керти затда» туугъан кючлю акустика фон битеу текстни, жырчыны бирси чыгъармаларынча, ариу, сейир музыкалы (макъамлы) этеди. Айхай да, была бары назмуну магъанасын ачыкълар ючюн, хар сёзню семантика кефин толу, терен чертир ючюн, окъуучуну сезимлерине, ангысына айтылгъанны къатылыуун ёсдюрю ючюн табылгъандыла.

«*Умутларым – джети кёкню джулдузу*», – деп жазгъан жырчы Исмайыл дуня къудуретинде чекмеген, сагъыш этмеген зат къалмагъанчады. Онглу лирикалы фахмусу толу чагъып, энчи жазыууну, сезимлерини юсю бла адамгъа «**учунур насыб**» сынатхан «**джашау деген джандетни**» «**дуня деген кёзбауда**»:

*Къобхан къобанда
Ташха къадалыб,
Тургъан кибикди
Джашау мадарым,–*

деп, адамгъа мугурлукъ келтирген, сындыргъан, аяусуз теплеп¹, туююп, тулукъ этген къыйынлашыуну да поэзиясында баямлайды.

Миллетибиз Азиядан туугъан журтуна жыйылгъандан сора жазылгъан «Керти зат» жырчы Исмайылны битеу жашауундан хапар береди, ёмюрюнде кёргенин, ангылагъанын ачыкълайды, адамны дунягъа байлагъан огъур кючню хакъындан баш оюмун туру² этеди.

¹ *Тепле* – малта.

² *Туру* – туура.

«Узакъ ёмюрде» сыналгъанны бир гитче назмугъа жыймакълыкъ, талай образны юсю бла кёргюзтюу, эшта, къуру бек онглу поэтлени къолларындан келген иш болур. Аллай бийик суратлау даражагъа, бир ажымсыз, «Керти затдача», тилни чынг¹ онглу кесгин мадарлары бла уста, фахмулу хайырлана билиу чыгъарады.

Назмуну башлагъан тенгleshдириулени ахырлары басымлы ачыкъ тауушлагъа бошалгъанлары, аланы ызындан келген сёзлени айтымланы бегитиу къуллукъларын деменнгили толтургъанлары лирикалы геройгъа тюшген азапланы, къыйынлыкъланы азаймагъанларын, узакъ заманны поэтни ёмюрюню асламында тыйылмагъанларын-тынмагъанларын танытадыла.

Адамлыкъсызлыкъ, огъурсузлукъ, хатерсизлик кючлеген жашауну айланчларын, ауурлугъун мындан кесгин къалай суратларгъа, ангылатыргъа боллукъду?

Магъанасыз къызыуун нек, не этгенин киши ангыламагъан, огъурамагъан, бир деп бир жорукъну истемеген, жукъгъа бойсунмагъан дюрген² шайтан жел бурулгъан сагъатда битеу затны къатышханы, кюн жарыгъы жабылгъаны, эс жыяргъа, оюмларгъа мадар чыкъмагъаны, игини амандан айыргъан чеклени жоулгъанлары, жаны болгъан инсанны бу букъудан, чарсдан, бу жакханизден тышына ычхыныргъа дыгаласындан озуп, башха мураты, термилиую къалмаучусу кёз туурагъа суюлгенчады.

Былай сыйыннгылы образны ызындан назмуну башлануун бютюн кесгинлей, поэтни ич дуниясына, жүрегине эшик ачханча, олсагъатдагъы жамауат болумну, къырал жашауну эниклеген таш тирменни эмда къыйын жазууну, болумну белгилеген нартюх бюртюкню эзилиуюню суратлары чыгъадыла. Адамны хыйсабы, жашауу, муратлары умур-чумур болгъан мирзеу бурхуну халына тюшгени, жашау адамны къалай ийлегени, анга къаллай зарауатлыкъла жетдиргени терен сезиледи.

«Таш тирменни» ишлетген «шайтан жел» къалай, къайдан тебиреннгенди?

Кюнню жарыгъын мутхуз этген, жылыуун тыйгъан, жашаугъа, ахшылыкъгъа, бийикликге учунууну къанатларын кюйдюрген огъурсуз кюч неди? Аллай къыйынмы болгъанды закий поэтни жазуу?

Бу соруулагъа жууап излей, аны битеу творчествосуну магъанасын жыйгъан, къудуретин танытхан, пафосун кётюрген «Керти затны» образ системасы бла бара, жырчы Исмайылны жашау жолуна бёлюнейик.

¹ Чынг – эм.

² Дюрген – хыны.

«Тёрде да болдум, эшик артха да къысылдым...»

Поэтни творчеству бла жазыуу къысха байламлы болгъаны чыгъармаларындан танылыпды. Туугъан халкъы бла бирлигин терен ангылап, кимни да сагъышландырырча, тюшюндюрчча, Къарачайына сюймеклигин ёсдююрчча жазгъанды ол. Закий, къудуретин, халал жанын миллетине берип, Къарачайны жарыкъ, насыплы кюнюн андан да огъурлу, нюрлю этерге учунганлай, кыйын кюнюнде уа, кесин унутуп, кълундан келгенича, халкъын жакъларгъа кюрешгенди Исмайыл.

Сейирди, дуния литературада, поэзияда анга дери эм белгили акъылманланы творчестволарында тюбеп келген темаланы поэзияны халкъны жашауунда орунун, поэтни халкъы бла бирикмеклигин, кесин аны жакъчысы халда ангылауун бир ажымсыз, аланы окъугъан, билген да этмегенлей (ол затха поэтни жашаууна аталып басмаланган ишле, таныгъан адамланы айтханлары да шагъатлыкъ этелле), Аллах тюшюндюргенча, ангылап, жырчы Исмайыл терен, кесича кёргюзтгенди, эмда бу затда фахмусуну онглулугъу бла, усталыгъыны бийиклиги бла, сёз байлыгъы бла, дуния ангылаууну учсуз-кыйырсылыгъы бла, сезимлерини берекети бла адам улуну чынг онглу поэтлерини даражасына чыкыгъанды.

*Чыкъдым кёкlege учунуб, учуб,
Мийикден къараб, дунияны кёрдюм.
Мен эшитмеген таууш кълмады,
Джашаугъа «сейир», «тамаша» дедим.*

*Манга келгенед аллай бир кёзюу:
Джумлай аламгъа айтдым сёзюмю,
Къарачай тилни сыйлы этдирдим,
Къарачай джырны кеннге эшитдирдим.*

Белгилисича, 20-чы жылланы аягъында 30-чу жыллада жырчы Исмайылны фахмусу толу жашнайды, дуния ангылауу уллу онг табады, тил байлыгъы тамам ёседи, кюч жыяды, аты белгили болады, жазгъанлары, айырып, жырлары халкъны сюйюндюредиле, жүрек ыразылыгъын табадыла. Ол заманны эсгерген адамланы шагъатлыкъларына кёре, къарачай халкъ кесини онглу жырчысына берген сыйны башха бир адам тапмагъанды.

Исмайылны назмулары китапла болуп чыкыгъандыла, эл-леде, шахарлада, школлада, тюз орамлада аны жырларын уллу-гитче да жырлагъанды, ала миллетини жарыкъ ниетин андан да бек жарытхандыла, жашауу кючюне кюч кълшхандыла,

ёмюрледе халкъны бюртюк-бюртюк жыйылган тин хазнасына уллу айнытыр юлош болуп киргендиле.

Жырчы Исмайылны поэзиясыны баш магъанасы туугъан халкъыны тин-ниет байлыгъын, жашау нюзюрлерин, Аллахны къудуретинде жарыкъ дуняда кесин ангылауун, игиликге, ахшылыкъгъа учундурган адамлыкъ, миллетлик шартларын ачыкълагъанындады.

*Сени сёзюнг халкъны сёзюн айтмай эсе,
Сени джырынг халкъ ауазы болмай эсе,
Аллай джырчы керек тюлдю Къарачайгъа!*

Семенланы Исмайыл Къарачайны биринчи халкъ поэтлеринденди. Анга жырчы деп, халкъ поэт деп партия, къырал номенклатура атамагъанды, халкъ кеси атагъанды, ол миллетибиз Къарачайны чынг онглу адамларыны бирине этген хурметди.

*Бир кёл басханым джаб-джангыз бир зат:
«Джырчы Сымайыл» – халкъ атагъан ат,
Ёлюб кетсем да, ол атым къалыр,
Халкъ ауузунда джырым сакъланыр.*

Онглу фахму уруп барган тау суугъа ушай болур, къопханы сайын, жагъаларына сыйынмай, бекден-бек жайылып, жангы жерлени кючлеген, алгъыннгы ызына къайтыргъа излемей, битеу кючюн, талпынмакълыгъын берип, аллын тыйган затланы къаушата, жангы, андан да къысха, терк алгъа элтген жолланы айыргъан.

Фахму хаман учаргъа хазыр болуп турган къанатлычады, солтанжаядан ма бусагъат ычхынады деген садакъчады:

*Бар эди кюнюм,
Къакъгъан къанатым,
Тау къушха тенглик
Этген сагъатым.*

Керти поэтни баш шарты: фахмусуну тамалы, ич дунясыны толу азатлыгъы, сынгар¹ кесини ниетине, жюрегине тынгылау, халкъына игиликге жораланган кючюн, башхалагъа – онглулагъа, онгсузлагъа да – соруп кюрешмей, Аллах бергенича, табийгъат къурагъаныча, кеси излегенича хайырландырыу.

¹ Сынгар – кюру.

*Хар кючлюге кёзбау сезле айта эсенг,
Тюз сёз бла энчи сокъмакъ салмай эсенг,
Керти затны айтыр кёкюрек табмай эсенг, –
Аллай джырчы керек тюлдю Къарачайгъа!*

Октябрь революциядан сора, жангы властьны къыйынлыкъларын сынай тебирегинчи, жырчы Исмайыл да, халкъны асламысыча, властьха ийнанганды, жангы жашаугъа атап, жырла жазгъанды. Аны чыгъармачылыгына да ол кезиуде киши къатылмагъанды.

Белгилисича, 30-чу жылланы экинчи жарымындан СССР-де къырал репрессияла бютюн кюч алгъандыла. Бирси жерледеча, Къарачайда да онглу адамла жоюлгъандыла. Не бола тургъанын кёпле ангыламай, учсуз-къыйырсыз «халкъны жаулары» къырылгъанларына хош тургъандыла, Сталиннге алгъындан да бек баш ургъандыла.

Битеу дунияны къудуретине – зауугъуна, жарсыууна да – жюрегин аманатха берип жашагъан поэтни Аллах алай жаратханды да, хар ишни болушлусуча ангыларгъа онгу жетгенди. Уллу фахмусуна, адамлыгына кертилей, къыйышдырмай, кёрген-билген затыны хакъындан жаза, Исмайыл жер юсюне жайылгъан артыкълыкыгъа къаршчы тургъанды. Ол жыллада окъуна аны къыралда болумну юсюнден жазылгъан чыгъармалары халкъны арасында кенг жайылгъандыла.

*Эки джашы бар эд Таубийни
Апенди бла камунис.
Эй бир бирине этди аланы
Сталин деген Ибилис.*

*Сёзю сыйдамды, оноуу терсди,
Иши уа халкълагъа ташады.
Эй, бизге этерни этгенди энди –
Онглу онглубуздан бошады.*

*Бал таракъланы балларын эмиб,
Балауузларын тутдурду.
Эй, Алий улу Умарны джойду,
Сейитни джерге джутдурду.*

*Ажымлы болуб айырылдыла
Ала миллетни джолундан...
Эй, джарыкъ кюнюм къарангы болду,
Джукъ а келмейди кълумдан.*

*Къычырыкъ этиб, не эталайыкъ,
Ауузларыбыз байланыб...
Хар атлам сайын тахсачы барды
Кёз-къулакъ болуб, сагъайыб.*

*Эй, Эресейге төре болалмад
Сталин деген урия.
Шыкгыртсыз атлай, тауушсуз сарнай,
Къарангы болду дуния.*

(«Зорлукъну джыры»)

Диктатураны тамам къаты заманында быллай чыгъармала ючюн къой, эслемей къырал политикагъа чюйре сёз эшидиргенлери амалтын, тап, чыртда хаталары болмагъанлай, суюмегенлерини тил этиулери бла мингле бла адамла къурутулуп баргъандыла. Алайлыгъын кимден да ариу кёре тургъанлай, айтыр сёзюн ичине жутмагъанды жырчы Исмайыл.

*Юйюмю, малымы алдыла,
Джокъду аллымда тауугъум.
Колхоз уу джетген джашауда
Къайдан да болсун зауугъунг.*

Адамсызлыкъ кючлеген къыралны ичинде жашап тургъанлай, былай ачыкъ режим бла кюреш бардыргъан къуру Къарачайдан, не Кавказдан тюйюл, битеу СССР-ни жазучуларындан да кишини эсге тюшюралмайма. Кёпле репрессияла чекгенлери, тюрлю-тюрлю сылтаула бла къырылгъанлары белгилиди, алай а къанлы генсекни системасына кёкюрек тирегенле, аны жаныуар тюрсюнюн ачыкълау бла тахтадан тайдырыргъа кюрешгенле болгъан эселе да, сан бирдиле.

*Сталин деген чууутлу
Джашауубузну къурутду.
Тиллерибизни чалдырды,
Кесине махдау салдырды.*

*Махдау салалгъан – төргеди,
Салалмагъан а – кёргеди,
Джан татлы – мен да айтама,
Артда тобагъа къайтама.*

Ма эпиграмма:

*Эчкиге гакгы табдыргъан,
Тауукъгъа бышлакъ сыкъдыргъан,
Джылкыдан джюнге кзыркъдыргъан,
Къойлагъа оноу тутдургъан
Сталинибиз джашасын!*

Быллай чыгъармалары НКВД-дагъы башкеслеге жетмей къалмагъандыла. Аланы къалай ишлегенлеринден, бизни заманда ачыкъланган шагъатлыкълагъа кере, кёрмегенлери, эшитмегенлери, билмегенлери болгъанды дерча туююлду. Ол сагъатда хар адамны ызындан тюшюп тургъанча болум къуралгъанды. Алайлыгъын да суратлагъанды Исмайыл:

*Артымда – джылан,
Аллымда – макъа...
Къоян болгъанма
Мен, кзоркъа-кзоркъа.*

*Бутумда – кишен,
Башымда – джюген,
Джегеди, минеди
Минерге сюйген...*

Къанлы режим поэтни аяп къоймагъанды. Талай заманны тюремде тутханлары белгилиди. Бир ишексиз, жашауу Аллах бла сакъланганды.

Ол ауур жыллада къыралны, жашауну зорлукъ кючлегенча, поэтни жюрегин да мудахлыкъ басханлай тургъанды.

*Сен темир аугъа тюшген къанатлы,
Джулкзунуб тююнг, тюшюб къанатынг...
Меняхалым да ушайды санга,
Джашау аямай тийгенди джаннга.*

*Санау кюнлени бююн да бири,
Ётюр барады мени ёмрюм.
Алыб келгени артыкълыкъ, бушуу,
Кёргеним – зорлукъ, джашауум – кзуу-шуу.*

*Кюнде кюнум да ётеди былай,
Умут ёледи, джашауну сынай...
Чапыракъдан да ётмейди сёзюм,
Сингиралмайма... Джетмейди тёзюм!..*

*Ийнаныу ёлдю, кертилик келди!
Джашау адамны джаныуар этди.
Джокъ эсе азаунг, не аман тишинг,
Аллына барлыкъ тюлдю бир ишинг.*

*Уста тюл эсенг сен ётюрюкге,
Джюрютмей эсенг махдау-хыликге,
Акъыллы эсенг да, джокъ сенде болум,
Алаллыкъ тюлсе джашауда орун.*

*Сынау кюнлени бюгюн да бири,
Былайлай барлыкъ эсе ёмюрюм,
Кереги джокъду тамбланы манга,
Бошалсын ёмюр – разыма анга...*

(«Мыдах кюн»)

Ол замандан башлап, властьны эгетлери онла бла жылланы узагъында жырчыны унукъдуруугъа таймаздан къара кюч салгъанлай тургъандыла, ол зауаллыны къаллай бир кюнюн мутхуз этгендиле! Жырларыны, назмуларыны, поэмаларыны окъуучугъа жолларын кесип, китапларын чыгъарыргъа къоймай, кеси саулай чыгъармачылыгъын да, тап атын да жокъ этерге тырмашхандыла.

Ол себепденди бюгюн-бюгече да туугъан халкъы да, бирси миллетле да Семенланы Исмайылны суратлау чыгъармаларыны кёбюсюн билмегенлери. Жырчыны аты барыбызны эсибиздеди, анга жырчы деп нек айтылгъанын а, барыбыз да туююл эсек да, кёбюбюз билмейбиз. Къужур болум: онглу поэтни юсюнден хар къарачайлы сабий заманында окъуна, кесин биринчи эсгере башлагъанлай, эшитеди. Эмда жашаууну узунунда унутмайды, нек десенг чыгъармаларындан юзюкле, нарт сёзлеча, ауздан аузгъа айтыла, къулагъына чалышханлай турадыла. Алай а андан озуп, юзмей жырланып тургъан белгили жырланы да Исмайылныкыдыла деп, кёп адам тюзеталмайды.

Литератураны тарыхында быллай болумла тюбей келгендиле: не заманлада да къыралланы кючлеген тиранла алагъа бойсунмагъан акъылманланы къурутур жанындан болгъандыла. Иш не бла бошалгъаны да белгилиди: жер юсюн титиретген къырал башчыла, залимле кесек замандан думп болуп кетгендиле, закийлени акъыл, жюрек къудуретлери уа адам улуну жолун жарытханлай турадыла.

**«ДЖЫРЫМ ТУТМАКЪДАДЫ, АТЫМ БАТМАКЪДАДЫ,
МИСКИН БОЛДУМ ДЖЮРЕК ИНДЖИЛИБ»**

*Жырчы Исмайылны чыггармачылыгында
кёчгюнчюлюкню темасы*

Кёчгюнчюлюкню юсюнден биз бюгюн кёп зат билебиз. Билимни табар ючюн, ёмюр жарымдан артыкъ заман керек болду. Дунияны алтысындан бирин хайырсыз идеология бла тунчукъдуруп тургъан, ёретинлей алдауукъдан, артыкълыкъдан, адамсызлыкъдан согъулгъан къырал чачылыргъа керек болду. Кёп зат тинтирге, кёп жазылыргъа, кёп зат ачыкъланыргъа керек болду, халкъла нек, къалай кёчюрюлгенлерин тюзетир ючюн.

Энди къарайыкъ, бизни бюгюнню билимбиз бла Семенланы Исмайылны кёчгюнчюлюкде жазгъан затларында башхалыкъ бар эсе. Жокъду. Халкъыбыз онла бла жылланы кюрешип, тоталитар къыралны къаршчы пропагандасындан азатланып тапхан ангылауну уллу поэт кёчгюнчюлюк кюнюнде окъуна айыргъанды, ким да тюзюн билирин излеп, жазгъан да этгенди.

Къаллай бир поэзия къудурет, жашауда болгъан затлагъа кертилик барды, сёз ючюн, «Кёчгюнчюлюк кюнюмде» сау халкъны ниетин да, нюзюрюн да кёргюзтген, ачы кыйынлыкъ басхан кюнюн хапарлагъан назмуду.

*Сейир дуня, джаннган джулдуз,
Тийген кюн,
Барысы да бизники эд
Кёчгюнчюн.
Джюрюте эк иги умутла,
Адетле,
Талпына эк джашау деген
Джандетге.*

Ариу музыка къуюлгъанча, бу сейир тауушладан къуралгъан сёзлени минг кере къайтарып турсанг да, эрикдирмезле – аллай бир бийикди, онглуду была жаратхан суратлау кюч! Не бла жетгенди поэт ол даражагъа?

Назму бек тынч окъулгъанын кёребиз. Адам ангыламазлыкъ, аны тилин чалдырлыкъ кыйын сёзле жокъдула мында. Биринчи эки тизгинде хайырланган эпитетле быллай сёз тутушлада ёмюрледен бери да келедиле, аланы ким да кюнню ичинде талай кере да айтады: «Сейир дуня», «джаннган джулдуз», «тийген кюн».

Была халкъны ауузундан чыкыгъанчадыла, алай а быллай тизимде назмуну къурамына аланы фахмулу поэт жарашдыргъанды.

Бу эки тизгинни окъугъанны кёзюне дуня ариулугъу кёрунеди, жюреги жумушакъ, ингил сезимлеге бёлене, учунмакълыкъ сынайды, ахшы муратла къозгъалып, ёхтемленип, къанатланып, игиликге, алгъа силкинириги келеди.

Кёлюню аллай уллу кётюрюлгенин артыкъ кёргенча, къаршы хауа ючюнчю бла тёртюнчю тизгинледен уруп, къайгъы къозгъайды, алда туугъан умутланы «тыркъ» деп сындырып къоймагъанлыкъгъа, окъуучуну эсин да, жюрегин да экили этеди:

*Барысы да бизники эд
Кёчгюнчюн.*

Строфаны къалгъан тизгинлери ётген заманладан хапарлай, халны толу ачыкъламагъанлыкъгъа, боллукъ болгъанын белгилейдиле, иги умутланы да, адетлени да, адамланы талпытхан жашау деген жаннетни да, не эсе да бир хатерсиз къара кюч басып, дып этдирмей тургъанын сездиредиле.

Экинчи строфаны биринчи тёрт тизгини чыгъарманы сюжети байланыуун тамамлайдыла, адамлагъа ёлюм бла тенглешдирилген уллу къыйынлыкъ жетгенин ангылатадыла:

*Энди къадар бизге сыртын
Бургъанды,
Хыны джазыу сыйрат кёпюр
Къургъанды.*

Бу тёрт тизгинни ичинде хайырланылгъан суратлау мадарла айтылгъан затланы окъуучуну ангысына, жюрегине окъча тюз женгил жетдиртип къатылтадыла.

«**Къадар бизге сыртын бургъанды**» деген бетлендириу кимни да тюшюндюрюрчады, ёкюндюрюрчады, биз болуп чанчылгъанчады, кеси аллына къычыра тургъанчады. Кимни да акъылын ол дуня бла байламлы сагъышлагъа ийген «**Хыны джазыу сыйрат кёпюр къургъанды**» деген метафора, бусагъатха дери жыйыла келген къайгъыны кесгин тамамлай, ахшылыкъ онг алырыгъына ышаныуну толу къурута, хар кимни да ангысын тюнгюлюкю басханын ачыкъ этеди.

Семенланы Исмайылны чыгъармалары бла танышхынчы, кёчгюнчюлюк – халкъгъа жетген бу ачы къыйынлыкъ – суратлау литератураны темасы болаллыкъ туююлдо, жангыз документле шагъатлыкъ эталлыкъдыла аны юсюнден деп тура эдим.

Фахмулу жазыгучу табылмаз дегенликден туююл. Ёмюр жарымдан артык заман ётгенликке, бюгюн-бюгече да жүреклени кемиргенлей тургъан азапны кёргюзтюрге суратлау мадарла табылырламы, авторла не айтыргъа излегенлерин кеслери толу ангылаялырламы, не ниет бла чыгъарыргъа боллукъдула бу теманы суратлау литературагъа деп.

Керти да, жашауубузда быллай кезиуюбюз болгъанды, быллай зарауатлыкъла сынагъанбыз деп, кезге тутуу суратлау литератураны иши туююдю, тюз шагъатлыкъгъа документли чыгъармала аталадыла. Онглу суратлау чыгъарма уа, керти болгъан затланы да ажымсыз тинте, аланы олсагъатда жашагъанланы да, халкъны келлик тёлюлерин да, битеу адам улуну ойлашдырлыкъ, тюшкюндюрлюк, ёкюндюрлюк магъаналарын ачыкълай, кимге да жангы билим бола, аны табыуда туугъан эстетика кюч бла къурумазлыкъ тин байлыкълай турлукъ даражагъа чыгъады.

Семенланы Исмайылны биз къарай тургъан назмусуну сюжетини ёсюю толусу бла къарачай халкъны къалай кёчюрюлгенин ачыкълагъан керти болгъан ишлени тамалындады. «**Ачы буйрукъ Москвадан келгени**», халкъгъа «бандит» ат атагъанлары, адамланы тууар вагонлада къыйын халлары, къайры элтгенлерин билмей, сау къаллыкъларындан-къырыллыкъларындан хапарсызлыкълары, ауур жолну кётюрмей ёлгенлени къарауулла¹, басдыртмай, жол жанына быргъатып баргъанлары, суратлача, окъуучуну кез аллына сюелип, бир бири бла ауушунуп² барадыла.

...Тюзде аталарыны ёлюгюн асырамагъанлай кююп, вагоннга минип кетерге унамагъан, къыйынлыкъ жүреклерин тарай тургъан эки къызны конвойла, керохладан атып, тургъан жерлеринде ёлтюрюп кетедиле.

Бугъа кетди, джангыз ёлюк

Юч болду.

Бу артыкълыкъ джюрекlege

Кюч болду.

Былайы «Кёчгюнчюлюк кюнюмде» чыгъарманы кульминациясыды. Былайда, ары дери айтыла, окъуучуну эсин бекеден-бек бёлдюре, жүрегин жарсыта келген зорлукъну чынг ачысы, адам тезмезлиги кёргюзтюлюп, юйлеринден-жерлеринден жан алычулагъа (душегубкалагъа) ушагъан вагонлагъа урулуп, сюрюлюп-къысталып баргъан тутмакъ миллетни, жан да, жаныуар да жазыкъсынырча, керти болуму ачыкъланады.

¹ Къарауул – къалауур.

² Аууш – алыш.

Джаханымге ёретинлей
 Кирдик деб,
 Сарнайдыла тиширыула
 Сарында.
 Кърал бизге берген иги
 Затларын
 Къусдургъанды бирин къоймай
 Барын да.

Башында айтылгъаныча, СССР оюлгъунчу Шимал Кавказны халкъларыны жазычуларындан жырчы Исмайылча, къыралны алай ачыкъ терслеген болмагъанды. Азияда, андан къайтхандан сора да, кёчгюнчюлюкню темасына жазгъанла дагъыда чыкыгъандыла.

Сёз ючюн, белгили малкъар поэт Къулийланы Къайсын да кесини чыгъармаларында бу теманы кётюргенди. «Ленини юсюнден таулу поэмасында», «Осуятым» поэмасында халкъы чекген къыйынлыкъны хакъындан кёп айтады. Вождь бла ушакъда поэт анга кёчгюнчюлюк бла байламлы жюрегин таймаздан къыйнап тургъан жарсыуларын хапарлайды, ол къурагъан совет власть ючюн гюняхсыз терсленнген халкъы жанын-къанын, жашауун аямазлыгъын чертеди, алай бла анга ёлчемсиз къыйынлыкъны кимле, нек болдургъанларын айгъакълар¹ муратда, къыралны ызчыларын ажащдырыр амал хайырландырады. Неди ол амал?

Къулий улу жазгъандан былай чыгъады: совет власть халкъ ючюн къуралгъан эсе (къуру сёзде айтыла эсе да, башхасы жокъду), халкъ да совет власть ючюн жанын-къанын артха салмай эсе, къыралгъа керти эсе, репрессияланы туудургъан, бардыргъан кюч а терге къайдан ёрлегенди? Кимледиле аны сафларында, кимледиле совет идеяны да, анга берилген халкъланы да ууатхан? Жазылгъандан жууап былай ангылашынады: экисини да – Советлени да, миллетлени да – жаулары.

Малкъар поэт болумгъа башха тюрлю къарагъанды, башха жанындан суратлагъанды. Керти да, не аманлыгъы барды совет властыны баш идеяларыны, социалист системаны излемлери-ни? Аманлыкъ къой, ёмюрледен бери битеу адам улу кюсеген уллу игиликледиле.

«Адамла бир бирлерине тенгдиле, жолдашдыла, къарындашдыла» деген лозунглары багъалыкъларын энди, хар ким жаны къайгъылы болуп, ачдан-жаланнгачдан кеслерини, юйдегилерини, адамларыны жашауларын сакъларгъа кюрешген къыйынны бусагъатлада толугъа сынайбыз. Бай, жарлы болмай,

¹ Айгъакъла – ачыккъла.

дунияны бирча насыплы этген жашау кѳурам коммунизм идея – уллу ахшылыкѳ – адам улуну толмазлыкѳ мураты, ай медет, миллионланы учундуруп, ардан жанларын алычу...

Кѳуру СССР тѳююл, кѳайсы жанына кѳарасанг да, социалист жолгѳа сюелген кѳыралла халкѳларыны кѳанлары бла жууулгѳанлай тургѳанла. Эшта, бир бек кѳыяулу жери болур совет идеяны, ол хаманда¹ кеси кесини артын этерге, халкѳланы онгларын, адамгѳа тийишли жашауларын кѳурутургѳа ууланып тура эсе. Аллай чот тюзетилмей, властыны башына аманлыкѳчыла, зорчула келиучю жолла кесилмей, коммунизм ишлеуге атланыуну магѳанасы бармыды?

Былай оюмла бла бирге, аманлыкѳчыладан азатланыуда, хар затны тийишлисича жарашдырыуда, адамны жашауун, миллетлени тазалыкѳларын, багѳалыкѳларын ажымсыз баш хазнача жакѳлауда кѳыралны айныр жолу болгѳанына иедиле окѳуучуну эсин Кѳайсынны кѳчгюнчюлюкню суратлагѳан чыгѳармалары.

Былайда литературада ѳмюрледен бери келген соруу тууады: тюз окѳуучугѳа, кѳчгюнчю халкѳланы жазыуларына, алааны жашау кючлерини айныууна, бегиюуне, ѳсююуне, миллетлени культураларына, адам улуну тин хазнасына не бек хайырлыды – тюз сѳзюн айтып, аны ючюн битеу ѳмюрюнде репрессияла чеге, онла бла жылланы литературагѳа, окѳуучугѳа, басмагѳа жууукѳ ийилмей турууму, огѳесе заманга кѳабыргѳаны жарашдырып, тиранланы алжатыр², айгѳакѳлар суратлау мадарла табып, кезиунде айтырыгѳын айтып кѳалмакѳлыкѳмы? Огѳесе экиси да бирчамы хайырлыдыла?

Эшта, бу литература бла бирге туугѳан соруугѳа жууапны окѳуучу кеси излер, табар. Ол жууап, айхай да, поэтни башына таплыкѳ бу эди дегенден чыгѳарыкѳ тѳююлдю. Сѳз поэтге таплыкѳны юсюнден бармагѳаны хакѳды. Литературагѳа, ѳмюрлюк окѳуучугѳа, адам улуну культурасына хайырлылыкѳ, таплыкѳ сорулады.

Кѳалай-алай эсе да, бир ишексиз, Кѳулийланы Кѳайсынны, белгили чыгѳармаларында кѳчгюнчюлюкню темасын официал совет литературагѳа киргизгени, киши кѳтюрген кѳой, сагѳыныргѳа да мадар болмай тургѳан сагѳатда кесгин сорууну-дауну халкѳны, кѳыралны аллында да салгѳаны магѳаналы, тийишли иш эди.

Алай а быллай болумлада ѳмюрледен бери да проблема кѳуралгѳаны, эм алгѳа, не чыгѳарма да болсун, аны пафосу тюз ангылашынамыды, эмда бирси заманлада да ууакѳланмай,

---

¹ Хаманда – кѳуруда.

² Алжатыр – абызыратыр.

чанчакъланмай, бузулмай турамыды, турлукъмуду? Жамауат болумла, адамланы бир бирлери бла келишиулери, къырал къурамла тюрлене баргъанларына да чыдаяламыды деген баш соруугъа ажымсыз жууапны келиуюнде-келмеуюндеди, алда салынган магъанасын сакълагъанында-сакъламагъанындады.

Бир ажымсыз, Совет властыны толу ыразылыгъын Семенланы Исмайыл да тапханды. Аны ахшылыгъына, огъуруна ийнанган сагъатында, насыпха тартхан, жүреклене учундургъан жырлары бла, назмулары бла. Сёз ючюн, арт жыллагъа дери аны «Жашасын бизни партия» жырын битеу халкъ жырлап тургъанын эсге тюшюрюрге боллукъду. Партия хар кимни жанындан этип, халкъда анга ийнам толу къуруп бошагъанындан сора да, бу жырны куплетлери адамланы эслерине келе, жырлана тургъанлары чыгъарманы уллу эстетика кючюне, ариулугъуна, хар кимни ангысында орунлу болуп къурумай тургъанына шагъатды.

Алай а жырчы Исмайыл не Ленинни, не Сталинни, не ала къурагъан системаны Аллах бла жашауну арасында кесине да, халкъына да төре этмегенди.

Тоталитар къырал адамны жашауун истемегенини, халкъланы къырыугъа нек ууланнганыны баш сылтауун ачыкълай, «Кёчгюнчюлюк кюнюмде» назмусунда поэт быллай образла къурайды.

*Джахил шашса, элтедиле
Моллагъа,
Ашыкъ чыгъыб, анга элтген
Джоллагъа,
Молла шашса, барыр джери
Болмайды,
Терс-тюзме деб, ол эсине
Алмайды.
Базыб, анга акъыл берир бир джан
Джокъ,
Джангылдынг деб, ойлашдырыр
Адам джокъ.
Эй, тамада суюгенича
Этгенди,
Ачы буйрукъ къол салыныб
Битгенди.*

Жырчы Исмайылны кимни да сейирсиндирирча кертини кёре билгени, айхай да, билгичликден болмагъанды, хар затны терен сюзюп, оюмлап, тюзюн айырыргъа онглу акъылы мадар, хыйсап тапдыргъанынданды.

80-чы жылланы экинчи жарымындан башлап, Сталинни не адам болгъаныны юсюнден айырып, кѣп тюрлю зат жазгъан эдиле. Бу проблеманы не жанындан да илму тамалда тинтген медицина кѣуллукъчула бегитгеннге кѣре, Сталинни керти да шашхан аурууу – терен параноясы – болгъанды.

Учу-къыйыры болмагъан къыралны битеу халкълары баш уруп, табынып тургъан вождъну адамсызлыгъын, акъылсызлыгъын жангыз жырчы Исмайылча Аллах берген жарыкъ дунягъа жарыкъ, таза къарамларын жойдуртмай, ангыларын идеологияны кѣуршоууна, алдаулукъларына кючлетмей, жүреклерини, ич дуняларыны азатлыгъын сакълагъан, ѳтлери болгъан, кѣоркѣмагъан адамла ангылагъандыла. Бусагъатда да азмы тубейбиз: «Сталинни кесини гюняхы болмагъанды. Тѣгерегиндеги аманлыкъчыла этгенлени ол билмегенди», – дегенлеге.

Сейир туююлмюдю, кѣп болмай М. С. Горбачѣвха да алай айта эдиле; бусагъатда аллай зат болалыр деп, адамны эсине чыртда келалмазлыкъ уллу, ауур аманлыкъ этилгенинде да – чеченлилени жангыдан кѣырып-жырып чыкыгъанларында, эндиги патчахха да алай айтадыла. Быллай таурух эрттеледен, бурунладан келеди – олсагъатда да кѣпле патчахланы аламатылыкъларына ийнамларын тас этмегге кюрешгендиле, алагъа жетген ауур жашауну сылтауун таматаланы эгетлери туудурдыла деп тургъанлары тарыхдан белгиледи.

Идеология таурухлагъа алданып, ангылары терсейип, кеслерини жашауларын истемегенле, башхаланы, халкъланы жашауларын да капекге санамауларыны юлгюлери да кѣпдю тарыхда. Быллай болум кѣуру адамгъа кѣаршчы тургъан, аны жашауун багушха тенг этген тоталитар кѣыраллада кѣуралады. Тап жарашхан кѣыралда, керти демократ общества битеу адам улу ючюн кѣайгъырыу, битеу адам улуну бетин сакълау, ол жыйгъан адеп-намыс, тин кѣудуретни ѳсдюрюрге талпымакълыкъ онглайды.

Аллай ишни не заманлада да дуняны чынг онглу, чынг акъыллы адамлары бардыргъанлай тургъандыла. Жырчы Исмайыл да ол адамладанды. Анга да жер юсюнде адамдан, аны жашауундан, аны ич дунясыны саулугъундан, тазалыгъындан багъалы зат болмагъанды. Од себепден, Аллах бергенича, жашауунда, чыгъармаларында аланы сыйлагъан да, жакълагъан да этгенди. Миллионла бла адамланы кѣырып баргъан режимни, аны башчысыны да акъылсыз, шашхынлы болгъанларын, тюз адам аллай бир кѣыйынлыкъны туудуралмазлыгъын, кеси да кѣтюралмазлыгъын ангылап, жырчы Исмайыл, артха-алгъа салмай, болушлусуча жазгъанды.

Бу «Кёчгюнчюлюк кюнюмде» деген назмусунда поэт адам тюрсюнден тайышхан къырал таматаны айгъакълагъан бла къалмайды. Туугъан халкъын жакълауда, анга заран келтирген ачы кюнню тамырларын излеуде, жырчы Исмайылны сагъышлары, жүрек сезимлери бек бийикге, дуня даражагъа чыгъадыла, адам жашагъан дуняда, адамланы арасында быллай, жаныуарланы жорукълары хорлагъан, болум нек къура-лыргъа болады деген соруугъа жууап изленеди.

*Бетсиз заман, нек этесе
Залимлик?
Нек болгъанды бизни бла
Аранг тик?
Кимди сени оноуунгу
Джюрютген?
Онгуз халкъны къанын ич деб
Юретген?*

1943 жыл «мурдар бугъа» тартып баргъан вагонланы биринде, «Кёчгюнчюлюк кюнюмде» назмусун толтургъан сагъышлары ангысын кючлеп, къолундан башха келген зат болмай, тюз, огъурлу сёзю бла туугъан халкъына кёл этерге кюрешген Къарачайны халкъ поэтини сыфаты кёз алда тургъанчады.

*Ким билсин, бу джарлы халкъны
Насыбы,
Юзюлмейин, тутуб къаллыкъ
Эсе уа?..
Ким билсин, бу баргъан джерин
Табсыныб,
Джан кечинмек баджараллыкъ
Эсе уа?*

*Джарлы халкъым, къатдыр энди
Белинги,
Джоюлдум деб, такъыр этме
Кёлюнгу,
Ёлген эшек джанлыдан
Къоркъмайды,
Сен да къоркъма, джууукъ къойма
Ёлюмню.*

Къыйын, бушуулу кюнде башха адамдан кёл, болушлукъ табыу кимге да эс жыйдыргъаны белгилиди. Быллай онглу суратлау чыгъарма аны окъугъанны, эшитгенни тюшюндюрмей, жүрек кюнчюн бегитмей, жашаугъа кёллендирмей къоймайды.

Жырчы Исмайылны «Кёчгюнчюлюк кюнюмде» назмусундан башлап, туугъан журтубузгъа къайтыугъа аталгъан чыгъармаларына дери къарачай литератураны эм бийик суратлау даражалы жетишимлери болгъаны хакъды.

Бир ажымсыз, уллу поэт кесини жюрегинден бу чыгъармаларына салгъан юлюш, ниет, эстетика кюч кёчгюнчюлюкде аланы эшитген кёп къарачайлыгъа огъурсуз жылланы, кыйынлыкъланы онгларгъа себеп болгъандыла, жалгъан бе-дишлени ыйлыгъындан къутулургъа, тазаланыргъа, артыкълыккъла нек этилгенлерин тюзюн ангыларгъа, журтсуз-кюнсюз къалгъанлыккъгъа, жашаудан тюзлюк орунуна къайтырыгъындан умутларын юзmezге хыйсап тапдыргъандыла.

Халкъны гюняхсызлыгъын, тюзлюгюн, ниет кирсизлигин кёргюзтген, аны адебин, намысын, сыйын жакълагъан жырчыны ол чыгъармаларында жашаугъа аллай бир кертилик, аллай бир чексиз ийнам, аллай бир суратлау кюч, пафос барды, игиликни, ахшылыкъны болурларындан не бек тюнгулген адамгъа да эс жыйдырырча, тюшюндюрюрча, жангыдан дуниягъа илешдирирча.

*Артыкълыккълагъа джюрегим джарсыб,
Ауур сагъышла башымы басыб,
Кетиб барама – кюнюм – барамта...
Тёгерегимден хар ким таш ата.*

*Къуру кесим тюл, менича кёбле,
Джуккъгъа саналмай бирер кёлекге,
Залимлик азау джаргъан бу заман,
Къурутуб барад миллетни тамам.*

*Ой джарлы халкъым, учхун-кёбелек!¹
Ким этди сени джерингден ирек?
Къайры келгенсе, тауунгдан эниб?
Палах юсюне палах кёлтюрюб?*

*Тутулгъан да – сен, джутулгъан да – сен,
Къууулгъан да – сен, тоналгъан да – сен,
Кёргенинг – зорлукъ, чегеринг – азаб,
Кёзюнде – ауунг, аягъынг – тузакъ.*

*Къайда квалдыла ырысхынг, мюлкюнг?..
Санларынг тюшюб, джюрегинг – кюлтюм...
Кюч табармыса аякъ тирерге?
Джол табармыса артха келирге?*

---

¹ Учхун-кёбелек – кесине жер тапмазгъа.

*Тюзлюк – тутмакѣда, насыб – тубанда,
Онглу сѣлешмейд, онгсузну джакѣлаб,
Биз, суудан кѣумгѣа тѣушген чабакѣла,
Солуу джетмейин, джерни тырнакѣлаб.*

*Кѣатдыр кесинги, ой джарлы миллет!
Этейик кѣумда джашау кечинмек.
Боюнсахасына джекгенди кѣадар,
Аны тартмайын джокѣду бир мадар.*

Не болгѣанын толу ангыламай, кѣыйынлыкѣны тѣбюнден чыгѣалмай, бел тюзеталмай, ачдан-жаланнгачдан, хауа жарашмагѣандан, аурууладан сау юйдегиле кѣырылып баргѣан кѣчгюнчюлюкню чынг азаплы кюнлеринде жазылгѣанды бу назму. Миллетини кѣырылыуун, термилиуон кѣре тургѣан поѣтни кѣлюню азайгѣаны, такѣыр болгѣаны танылады.

Халкѣына жетген кѣыйынлыкѣны аны бла бирге сынай, инжиле – быллай кюнюнде да зорчуланы айгѣакѣлагѣан, тюзлюкню излеген сѣзюн айтады Исмайыл.

Назмуну башлагѣан, асыры уллу ауурлукѣ басханча, созула, кѣыйын айтылгѣан, мутхуз, тунакы эшитилген биринчи сѣзню бѣлюмлери окѣуна хапар этиле тургѣан, бошалмагѣан зорлукѣну, уллу зарауатлыкѣланы хакѣындан баргѣаныны белгилеричадыла: **Ар-тыкѣ-лыкѣ-ла-гѣа**. Бу сѣзде **а** бла башланнган биринчи жик айтылгѣан затлагѣа – артыкѣлыкѣлагѣа, зорлукѣгѣа жол бош, ачыкѣ болгѣанын, алагѣа тыйгѣыч тѣубемегенин сездиреди, **Тыкѣ** – жик кюч бла, **лыкѣ** – да женгил, жунчумагѣанлай, сансызлай этилген ишни чертедиле.

Бек кѣыйналгѣан адамны, жилауун тыялмай, тыгѣылгѣанча халын эсге саладыла.

Ызындан бу тизгинде келген «*джюрегим джарсыб*» сѣзлени бирча зынгырдауукѣ **дж** тауушла бла башланнганлары, тынч, кѣысха айтылгѣанлары айгѣакѣланнган аманлыкѣла, ачылыкѣла лирикалы геройну жашаууна хатерсиз дюрген кѣа-тылгѣанларын шагѣатлагѣанлары бла бирге, артыкѣлыкѣланы кемсиз кѣп болгѣанларын, аланы чекгенлени уа азлыкѣларын, энчиликлерин, адам улуну арасындан юзюлюп айырылгѣанча жангызлыкѣларын, ангылатадыла.

Экинчи тизгинни кѣурагѣан кючлю метафора назмуну экспрессиясын ѣсдуреди, лирикалы геройну сыфаты кѣрѣуне башлайды, аны кѣысха-кѣысха солуу алгѣанча, бола тургѣан затладан кеси кесине (башха киши табылмай) тарыкѣгѣанча болуму чыгѣарманы ритмикасын белгилейди.

Ючюнчю тизгиндеги тенглешдириу – юйсюз-кюнсюз, жерсиз-суусуз, хакѣсыз-жакѣсыз кѣалгѣан – кѣчгюнчюню жазыкѣлыкѣ онглагѣан тюрсюнюн кѣзге тутады.

Сыйынгысыз, хылымылы аманлыкъ этген адамны ачы-тыргъа, ёлтюрюрге деп, юсюне таш атыу адет эрттеледе, бурун-лада жажилликден чыкъгъан озгъун, дюрген мардача, азапча эсгериледи миллет ангыда. Фразеология сёз тутушну тюрленип хайырланнганы бла тамамланнган биринчи строфа «Ачыулу сёзню» лирикалы герою аллай аманлыкъчыны сырын тартханын, аны къыралда, жамауатда, бирси адамланы арасындан бырнакъ этген къыйынлыкъланы кётюрюп баргъанын айыртады.

Жырчыны кълалгъан чыгъармаларындача, «Ачыулу сёзде» да бирча тауушланы къайтарылып, бир бирлерини кючлерин кётюре, орунлу, тап хайырландырылгъанлары назмуну келбетин ёсдюрюуге да юлюш къоша, айтылгъан затланы кесгинлерге, магъаналарын толу ачыкъларгъа себеп боладыла.

Сёз ючюн, биринчи тёрттизгинде зынгырдауукъ **р** тауушну тюрлю-тюрлю жикледе 8 кере хайырланнганы, зынгырдауукъ, тунакы да эшитилген **б-п** тауушланы 7 кере, **т** тауушну 5 кере келгенлери лирикалы геройну – кёчгюнчюню – ауур халын суратлауда къошакъ таплыкъла ачадыла.

Назмуну къош-къош рифмаланнганы аны ритмикасын кючлю тутады, кёчгюнчюню сыфатын къурауда тийишли иш мажарады. Алдагъы эки тизгинни **сыб-сыб** деп, къысха юзюлген, рифманы кесгин белгилеген жиклери аманнга таяннган адамны кючден-бутдан, сыгъылып-сыгъынып, тамам къыйынлашып, жан кечинмек этиуюн кёргюзтгенчадыла.

Окъуучуну эсин бёлдюрген **-ыб-, -ыб-** тауушла уа, жүреги акъырындан-акъырын ура, жан солуу эте тургъан адамны сыфатлайла.

Ючюнчю бла тёртгюнчю тизгинлени ахыр бёлюмлери **-та-, -та-**, – алыкъа этиле, бола тургъан ишни хакъындандыла...

Жангыз биреуленни юсюнден сёз барады деп, окъуучуну эси анга бурулгъанлай:

*Къуру кесим тюл, менича кёбле,
Джукъгъа саналмай бирер кёлекге, –*

деген тизгинле къыйынлыкъ сынагъанланы къадарлыкъларын чертедиле.

Поэтни «Кёчгюнчюлюк кюнюмде» назмусунда къуралгъан, чыгъарманы тауушлулугъун, пафосун бек бийик даражагъа кётюрген, терен магъанасы, онгу болгъан сыфат:

*Бетсиз заман, нек этесе
Залимлик?*

«Ачыулу сезде» да жангы, кючлю метафорада къайтарылады:

*Залимлик азау джаргъан бу заман,
Къурутуб барад миллетни тамам.*

Былайда, чыгъарманы байланыуун тамамлай, биринчи кере «миллет» деген сёз хайырланылады, алай а окъуучугъа алыкъын ачыкъ туююлдю ол сыйындыргъан магъана: не миллет, кёп адамгъамы айтылды алай, огъесе?..

*Ой джарлы халкъым, учхун-кёбелек!
Ким этди сени джерингден ирек?
Къайры келгенсе, тауунгдан эниб?
Палах юсюне палах кёлтюрюб?*

Бу экинчи төрттизгин сёзю толусу бла ачыкълайды, кёчгюнчю халкъны образы алгъа чыгъады. Тыйылып тургъан ырхыны аллы бошланганча, лирикалы жигитни – кёчгюнчюню – авторну жюрегинде къайнагъан сезимле назму тизгинлени толтурадыла:

*Тутулгъан да – сен, джутулгъан да – сен,
Къууулгъан да – сен, тоналгъан да – сен,
Кёргенинг – зорлукъ, чегеринг – азаб,
Кёзюнде – ауунг, аягъынг – тузакъ.*

*Къайда къалдыла ырысхынг, мюлкюнг?..
Санларынг тюшюб, джюрегинг – кюлтюм...
Кюч табармыса аякъ тирерге?
Джол табармыса артха келирге?*

Ючюнчю, төртгюнчю, бешинчи төрттизгинле чыгъарманы кульминациясыдыла, былада назмуну башлагъан сезде къаллай артыкълыкъланы юсюнден айтылгъаны уллу суратлау кюч бла айгъакъланады.

Аллында бир адамны халын, артда битеу халкъны зорлукъ кючлеген сыфатын кёргюзте келип, алтынчы төрттизгинде автор айтылгъан затланы эсеплерин бирге жыйышдырады, жашау къурагъан болумну толлу тинтгенден, анализин чыгъаргъандан сора, багъа бичеди.

*Тюзлюк – тутмакъда, насыб – тубанда,
Онглу сёлешмейд, онгсузну джакълаб,
Биз, суудан къумгъа тюшген чабакъла,
Солуу джетмейин, джерни тырнакълаб.*

Уллу фахмусу, жюрек кючю болгъан поэтни туугъан халкына кёл бериую бла, жашаугъа чакъырыуу бла, акъылманнга тийишли тюз оноуун жыйгъан тизгинле бла бошалады «Ачыулу сёз»:

*Къатдыр кесинги, ой джарлы миллет!
Этейик кзумда джашау кечинмек.
Боюнсахасына джекгенди къадар,
Аны тартмайын, джокъду бир мадар.*

Аллах берген жашауну багъалылыгъын черте, андан тюнгюлмезге, анга учундурургъа, анга жангыдан бек ауур, кыйын болумда да сокъмакъ салыргъа мадар излеп кюрешеди поэт.

Заман ёте баргъанлыкъгъа, керти суратлау чыгъармала эски болмайдыла, зырафлыкъгъа къалмайдыла, кючлери таркъаймайды, ол себепден тюрлю-тюрлю чурумладан, адамланы бир-бир тёлюлерине ташада турсала да, жер юсюнден тас, думп болуп жутулмасала, кезиуюу бла халкъланы культураларында кеслерини тийишли орунларын аладыла.

Жырчы Исмайылны бек кёп чыгъармасыча, «Ачыулу сёз» да шедеврди. Аны шартлары мында жыйылгъан суратлау кюч бла халкъны басхан къара кечени ауурлугъун баямлагъан, тюзлюкню жакълагъан, зорчуланы къашларына салгъан магъанасы, кёчгюнчюлеге эс жыйдыргъан, адамлыкъларын сыйлагъан, бегитген, жашаугъа учундургъан пафосуду.

Не заманлада да халкъыбызда этилген кюйле жетген кыйынлыкъны ауурлугъун, жюрек жарсытхан ачыуун, адамны бир кезиуге, къапханнга тюшгенча, жашаудан тюнгюлюп, жилау аллы болуп ёкюнююн, дуниясын къара кюн басханын танытхандыла.

Семенланы Исмайылны «Ёмюрде Азияда къалыргъа буюргъан указ бла къарачай миллетни шагъырей этген кюн» жазгъан кюйю къарачай поэзияны эм бийик суратлау кючю болгъан чыгъармаларыны бириди, бир ажымсыз, азап чекгенлени халларын толу суратлайды.

*Къарамыйыкъ Къарачайны кзанын иче,
Джарыкъ кюнлюбюзню этди къара кече,
Бушуу, къайгъы – бары бирден бизге кече...
Баш кёлтюрюб къарамайды Къарачайым.
Юйлюбюзден кзысдалла,
Энди юйлюбюз джокъ.
Элибизден кзысдалла
Элибиз да джокъ.*

*Джашауубуз джашау тюлдю, джанган отду,
Хар кюнлюбюз кюн туюлдю, учхан окъду.
Бюгюнлюкде насыб кёрген бир джан джокъду...
Баш кёлтюрюб къарамайды Къарачайым.
Динибизни алдыла,
Энди дин да джокъ.
Джуртубузну алдыла,
Энди журт да джокъ.*

*Умут чагъы джюрекледен бир чакъмаса,
Къарлы таугъа салыб барыр кюн чыкъмаса,
Тюзлюк туруб, бу зорлукъну бир джыкъмаса,
Баш кёлтюрюб къараялмаз Къарачайым.
Бу дуняны кенгинде
Бизге ышыкъ джокъ.
Къарачай аты болган
Энди халкъ да джокъ.*

Кюйню биринчи тизгининде окъуна бир бири ызларындан, сёзлени башлап, эмда орталарында къат-къат келген (ауур эшитилген кысыкъ **къ, р** тауушла (аллитерация) сёзлени магъаналарын окъуучу женгил, тюз ангыларча этедиле, хылымылы аманлыкъ тынып бошагъанын чертедиле.

Строфаны башха тизгинлеринде да, экинчиде – бирер, ючюнчюде – бир бла эки, тёртюнчюде эки бла юч кере къайтарыладыла ала. Биринчи юч тизгинни аякълары юзюлюп баргъанча кёргюзтген **и-че, ке -че, кё-че** тауушла хапарлагъанны жан солуун эшитдиргенча чыгъадыла.

Строфаны экинчи тёрт тизгининде балта бла чорт урдурулуп баргъанча: **къысдалла – джокъ, къысдалла – джокъ** деп къайтарылган сёзле, элсиз-кюнсюз, жакъсыз къалгъанланы суратлай, ушкок атылып, аланы агъызып баргъанча тауушла чыгъарадыла.

Къыралны башында турган Къарамыйыкъны, ким да къоркъурча, адам къандан тоймагъан жаныуар тюрсюню къуру биринчи тизгинни тёрт сёзю бла айгъакълана, **Къарамыйыкъ Къарачайны къанын иче**, миллетибизни басхан къыйынлыкъны кёп заманнга созулгъанын, андан къутулургъа мадар табылмагъанын ангылатады. «Бир абынган – минг сюрюнюр!» дегенлей, кёчгюнчюлеге жангыз къыйынлыкъ келмей, кюнденкюннге кёбейгени «*Бушуу, къайгъы – бары бирден бизге кече...*» метафора бла окъуучуну ангысына сингеди.

Строфаны тёртюнчю тизгини «*Баш кёлтюрюб къарамайды Къарачайым*» бетлендириу магъанасы бла, суратлау кючю бла окъуучуну санларын кыя, жюрегин титирете, миллет сезим-

лерине къатыла, хатерсиз уллу кючге къаршчы турур хыйсабы болмагъан, аны тюбюнде къалгъан халкъны болумун толу танытады.

Былайда «Къарачайым» деген ат хар адамгъа аллай къысха, аллай бек жууукълашады, ким да ары дери уллу сагъыш этмей хайырланган сёзден, ол кеси болгъанын, атасы-анасы болгъанын, сабийи, жууугъу болгъанын айыртханча; миллети къара кюнню чегиюн кеси бусагъатда, кюнню окъуй, эшите тургъан сагъатда, сынай тургъанча, жюреги бла ангылайды.

Былай онглу суратлау мадарла тапмакълыкъ, аланы ариу, уста хайырландырыу – закийликни шартларыдыла. **«Джашауубуз джашау тюлдю, джаннган отду, хар кюнубюз кюн тюлдю, учхан окъду»** деген бир бири ызындан келген тенгleshдириуле экинчи строфада бу кюнню туудургъан ачы болумну андан да терен ачадыла, кёз аллынга сюегенча суратлай, эсинги, жюрегинги хар къылчыгъына тийишдиредиле.

Бу строфада да, тилни башха кесгин мадарлары бла бирге, аллитерация хайырланганды. Мында къулакъгъа илиннген **джа, джы, джо, джу** тауушладыла. **Джашауубуз джашау тюлдю, джаннган отду** деген, мени сартын, мындан кючлю суратларгъа мадар жокъду.

Бу тенгleshдириу, адамны эсинде, ол кеси да ангыламагъанлай, чыгъармада айтыла тургъан затлагъа келишген, **дж** таууш бла башланган сёзлени тизимин къозгъагъанчады: *джазыу, джазыкъ, джаллы, джалгъан, джаныуар, джар, джаргъан, джакъ, джылау, джылан, джалан, джаууган...*

Жаннган отда жаны болгъан зат сау къалмайды. «Кюнлери кюн болмай» «учхан окълай» он мингле бла кёчгюнчюлени жанларын алгъанларын энди барыбыз да билебиз.

«Бюгюнлюкде насыб кёрген бир джан джокъду» деген метафора Аллах берген туугъан журтну сыйырылгъанын, жарыкъ дунияны «къара кечеге» тенг болгъанын сыфатлай, жашауну сыйы, магъанасы къалмагъанын туру этеди.

Тёртюнчю тизгинде къайтарылгъан **«Баш кёлтюрюб къарамайды Къарачайым»** деген рефрен, чыгъарманы ангылауубузну чанчакълатмай, кюнчюн ёсдюргенден-ёсдюре, ангыбызны бошлатмайды.

Закий поэтни бу кюнчюн дуния шедеврлени бийиклигине чыгъаргъан, ююнчю строфада танылгъан пафосу ачы къыйынлыкъны суратлауда да халкъны жашау кючю думп болуп кетмезлигине, тюзлюкню къайтырыгъына ышанмакълыкъ кюсеуде, хар зат Аллахны къудуретинден жарыкъ дунияда кесини орунун табарыгъын изленнгениндеди. Болгъан къара кюнлени кёзге тутуп, окъуучуну ангысын мутхуз этиуге жораланмай, азап тюбюнде да **«джашау деген джандетден»** бир жилтинчик

кёрюрге, аны ышырып, анга талпыныргъа, айныу жолну табаргъа термилгенди халкъ поэт.

Умут чагъы джюрекледe бир чакъмаса,
 Къарлы таугъа салыб барыр кюн чыкъмаса,
 Тюзлюк туруп, бу зорлукъну бир джыкъмаса,
 Баш кёлтюрюб къараялмаз Къарачайым.

Быллай чыгъармаланы ниет байлыкълары, онглу суратлау кючлери кимни да ойлашдырырчадыла, терен жүрек къыллагъа тиег жууап, ангыламактылыкъ таба, зорлукъ чекгенлени орунларына кеслери тюшгенча, болумларын сездире, къырал даражада ауур аманлыкъчы иш этгенлеге адамла бары да ирият берирча, къаршчы турурча этедиле.

Исмайылны назмуларын къайтарып окъугъан сагъатымда, кёчгюнчюлюкню юсюнден сёзню биринчи кётюрдюле, газетге биринчи жаздыла, назмула чыгъардыла деп, 90-чы жылланы аллында миллетибиз бир-бир адамлагъа къаллай бир сый бергени, махтау салгъаны, бюсюреу этгени эсиме тюшеди. Тыш адамланы ол кюнледе бардырылгъан митингледе жүрек ыразылыкъдан халкъыбызгъа къызла, жашла этген эдик.

Айымыса, ол бары игилик эди, кёлюбюз учуннандан, онла бла жылланы узагъында жарашмагъан къырал бетибизге жагъып кюрешген къара тамгъаладан къутхарылдыкъ, тазаландыкъ деп этилген ишле эдиле. Ол адамла халкъыбызны жазыууна огъур бла тийишедиле деген магъана эди. Угъайым, дауум жокъду.

Я Аллахым, адамлыгъыны онглулугъу бла, фахмусуну кючю бла, ниетини тазалыгъы бла, не ачы къыйынлыкъны тюбюнде да къуруп, кюл болуп къалмай, жашнап тургъан учсуз-къыйырсыз сюймеклиги бла халкъыны мутхуз кюнюн жарытхан акъылман поэтибизни – жырчы Исмайылны – къыйыныны халаллыгъын къачан огъурарыкъбыз, анга Аллах берген сыйын тийишлисича даражагъа къачан кётюрлюкбюз?

Аман ат аталып, журтундан къысталгъан къарачай миллетни сыйын кётюрюуде, тюзлюгюн ачыкълауда, туугъан жерине учсуз-къыйырсыз сюймеклигин черте, аны халкълыгъын жакълауда Семенланы Исмайыл мажаргъан ишни онглулугъун нек ангыламайбыз?

Ачы жыллада кесини жашаууна къоркъуп, къысылып турмай, эсин, жанын халкъына берип, хар чыгъармасында аны жашауун, сыйын жакълай, кюнлерин-кечелерин да анга себеп излеп ашыргъан, ауушхунчугъа дери миллетин огъур сёзю бла ийнакълай, тюзлюкню, адамлыкъны аякъ тюпде къал-

мазлыкъларына ышаныуун тохтатмагъан халкъ поэтибизни творчествосун бюгюн да нек билмей, багъасын нек чыгъармай турабыз?

*Ой, Къарачай къуш тюгюнлей чачылды,
Бар палахны башы бери ачылды,
Джарлы миллет Азиягъа атылды...
Джудуз атлы, балдан татлы, ой анам! –*

деп, не къаты жүрекни да эритирча, ана бла баланы байлагъан кючню терен ачыкълагъан, адамны ич дуниясыны жарашыулулугъун, байлыгъын кёргюзтген, анга Аллах тийишли этген огъургъа, халаллыкъгъа, тазалыкъгъа баш урдурлай, сейир сезим къудуретли, бийик суратлау даражалы, ауушхан анасына этилген кюйде-сарында, экисине да дуния жарыгъын ачхан туугъан халкъына къыйынлыкъ жетгенин айтханында да:

*Тынгылайма – таууш келед кюнбатхандан –
Гюрюлдейле Минги тауну бугъойлары,
Чакъыралла, тансыкъ болуб, Къарачайны,
Тирилелле адамланы борбайлары, –*

деп, Азиядагъы эм къыйын жыллада жазылгъан, Къарачай туугъан жерине къайтырыгъына, аны бла табиьгъат къурагъан бирлигин жангыдан табарыгъына поэтни ийнаныуун кёргюзтген бу романтикалы чыгъармасында да:

*Борбай бар бола, джюрек тар эсе,
Къайгъырмай эсем къыйналгъанлагъа,
Мен нек джашайма? Кимге керекме?
Адамса дерге болурму манга? –*

деп, лирикалы геройну бийик адамлыкъ шартларын ачыкълагъан «Нек джашайма?» деген назмусунда да:

*Не этейик, ким да бирер мадар этед,
Джан сакълауну азды сайламы.
Эй, мугурлукъ сингмей, алай къалай къалсын
Къарачайны джарыкъ къарамы?..*

деп, халкъыны жашау кючюню таркъаймазлыкъына, адамланы игиликге, ахшылыкъгъа учунмакълыкълары азаймазлыкъына, ниетлерини терсеймезлигине къайгъырыуу танылгъан «Къол тирменни хапарында» да:

Ангылайма, къара парий,
 Сени халынгы,
 Ёз джюрегим сынчыгъанча,
 Улугъанынгы.
 Сени кибик мен да – мугур,
 Бугъоу салыныб,
 Сени кибик мен да бир джан,
 Онгум алыныб, –

деп, лирикалы геройну жашауун, жанын, халын къара парийни болумуна тенгледиргенинде да;

Орта Азия – бизни тургъан элибиз!
 Тау Къарачай – бизни туугъан джерибиз!
 Тургъан элинг – дарий кибик бир айбат,
 Туугъан джеринг – джан сакълагъан керамат, –

деп, «Къайтайыкъ» назмуну къууанч эшитилген тауушларында да; накъут-налмасла бла жасагъанча, чыгъармаларыны даражаларын дуния поэзияны эм онглу юлгюлеринден кем этмеген, не тюрлю теманы да толу ачыкъларгъа, окъуучуну жюрегине салыргъа хыйсап берген, тюрюнде келтирилген тизгинледеча, сейир суратлау мадарла табыуда да:

Джарлы Къарачай нек келди бери,
 Талауул болуб рысхысы, джери?

Сан мындады, джан андады, андад эсим...;

Хар ёлгенибиз джерин кюсейди,
 Хар джаны болгъан джуртун излейди;

Саулукъда къазылды кёрюм...
 Бир кёлтюрюлмейди кёлюм;

«Кимсе?» – деб, бирда сормайды киши,
 Къарачайлыма – олду бедишим;

Кёлюнг сынар, терсликлени кёре-кёре,
 Джюрек азар, хар тайгъаннга джылау бере...;

Бу дуниям – садакъ учхан төрелей,
 Ётген кюнюм – джаныб кетген ёртенлей,
 Аз ёмюрюм – къонакълыкъгъа келгенлей,
 Ётген ишим – тенгизге таш кетгенлей;

*Эшит, Аллахым тилек сёзюмю,
Къызгъанма бизден насыб кёзюню!
Къайтыу насыбны бер къартха, джашха;*

*Ой, кюн десем, – мен джеталмаз узакъда,
Ой, джер десем, – аякъ тюбде, тузакъда,
Халкъым десем, – кёчююлде, ачлыкъда...
Бер, Аллахым, джашар кибик къарыуну! –*

деген жарсыулу тилегинде да – барында да – Къарачайны халкъ поэти ол кезиуде кесини творчествосуну аллында салгъан баш муратына элтген жолда жанын артха тутмай, арымай-талмай, къажыкъмай кюрешгени кёрюнеди.

Не эди ол баш мурат?

*Кюн тиеди, тёгерекни джарыта,
Къанатлыланы джыргъа, оюннга тарта...
Кёзюм къарайд табигъатны хатына...
Термилеме джеталмазлыкъ затыма.*

*Къанатлыча кёксюл кёкде учалсам,
Джарлы халкъгъа тюзлюк излей кетерем.
Эй, халкъ чекген кыйынлыкъны айталсам,
Бу дуняда муратыма джетерем.*

(«Джаз»)

Уллу поэтни бу сегиз тизгинге сыйынган сагъышлары окъуучугъа мудахлыкъ, жарсыу хауа да келтиредиле, кёлюн кётюрген, ёхтемлендирген да этедиле. Къысха, тюз, бош сёзле бла жазылгъан терен лирикалы назмуда – бир ишексиз, быллай чыгъармалада муну юлгюге, эталоннга санаргъа дурусду – ненча онглу образ, къаллай уллу суратлау кюч жаратылгъанды!

Биринчи төртгизгинни тауушларыны ауушунуунда (музыкасында) жумушакъ т бирсилени онглап (аллитерация), окъуучуну ариу, ингил, алай а нек эсе да мудахлыкъ келтирген сезимлеге белегенчады.

Къош-къош рифмаланган тизгинлени аякълары ачыкъ тауушлагъа бошалгъаны окъуучуну, поэтни кесинича, умут ышан чакъдыргъанчады.

Назмуну 11 жикден къуралгъан ёлчемини (метрикасыны) экинчи тизгинде башхалыгъы – 12 жик, авторну былайда айтыргъа излегенин толукъатлатады.

Кюнню жарыгъы, жылыуу жаны болгъан затны сансыз къоймайды, керпеслендиреди, учундурады, къууандырады.

Алайлыгы ажымсыз эсе да, экинчи тизгинде артыкъ жик, аны тауушулугъун айырып, ариу эте, **тарта** деген сёзню «кюч салынып этилген» зат деген магъанасына эс бёлдюреди. Болсада, былайда игиликге, ахшылыкъгъа тарта деген магъана бузулмайды.

Ючюнчю тизгин табийгъатда хар зат тийишли орунунда тургъанын, анда болгъан жарашуулукъну, келишиуню чертген суратчыкъ кёргюзтеди, анга талпытады.

«**Термилеме джеталмазлыкъ затыма**» деген айтым лирикалы геройну ал тизгинледе сезилген мудахлыкъ кючлеген кёлюн эсге сала, не эсе да бир уллу къайгысы болгъанын ачыкълайды. Табийгъатда жарашуулукъну, зауукълукъну суратындан сора адамны быллай ышангысыз халы эсни, айырып, сатгъайтады, кесине тартады, болмазлыкъ, жеталмазлыкъ затына термилтир ючюн, адамгъа къаллай кюн келирге керекди деген сорууну ангынга къатылтады.

Анга жууап экинчи төрттизгинде келеди. Айырып, сабий жылларында тюшюнде учмагъан, тюнюнде уа къанатлылагъа сукъланмагъан аз адам болур. Кёкню бийиклигинде эркин, суйген жары барып, дуняны къууатын, хауаны тазалыгъын, аламны кенглигин сынап жашагъан къанатлыла, гитчени-уллуну да учундургъанлай, сейир умутлагъа тартханлай туруучудула.

Кёчгюнчюлюкню ауур жылларында жазгъан назмусунда ёхтем поэтге «**Къанатлыча кёксюл кёкде учалсам**» деген тенглешдириу нек керек болгъан эди эке? Аны ызындан келген тизгинде айтылгъаныча, туугъан халкъына тюзлюк излей барыргъа мадар табар ючюн.

Белгилисича, зорчу режим кёчгюнчулеге тургъан жерлеринден кётюрюлюрге, тышына атланыргъа къоймагъанды. Комендантладан эркинликсиз элден, райондан чыкъгъан болса, сабий, уллу, тиширыу, эр киши айырмай, тюргеге жыйгъандыла, башха тюрлю азапла чекдиргендиле. Исмайыл ол болумну «Джамбулда» деген назмусунда да кёргюзтгенди:

*Мутхузду, мыдахды кёгюм,
Бир шок атымды чегим,
Чыкъмазгъа болгъанды бегим...
Бир кёлтюрюлмейди кёлюм.*

Дуня поэзияда, орус поэзияда да къанатлыланы сыфатлары тюрлю-тюрлю хайырланганлай келгендиле. Сёз ючюн, А. С. Пушкинни «Тутмакъ» («Узник») атлы белгили назмусунда къушну сыфаты уллу идея иш мажарады.

*Зовёт меня взглядом и криком своим
И вымолвить хочет: «Давай улетим!»*

Мы вольные птицы: пора, брат, пора!

Къырылгъан-жырылгъан Къарачайына себеп излей, тюзлюк дуниядан думп болуп, къуруп кетмегенине ийнамын къоймагъанды жырчы Исмайыл.

«Джаз» назмусунда ахыр эки тизгин аны «Халкъым кёчгюнчюлюк къыйынлыкъдан къутулсун, джуртун, насыбын табсын!» деген ниетин, хар тылпыуун, хар жюрек ургъанын, сагъышын, ишин баш муратына жетдиралсала дегенин кёргюзтедиле.

Бир ажымсыз, халкъ чекген къыйынлыкъны жырчы Исмайыл закий кюч бла ачыкълагъанды, аны кёчгюнчюлюкге аталгъан чыгъармалары ол жылланы суратлау шагъатлыгъыдыла, жюреклени жазгъан кюйледиле, ёлюмден жашауну, къыйынлыкъдан къууанчны, аманлыкъладан, зордан ахшылыкъны, адамлыкъны, тюзлюкню онгун танытхан ышанладыла.

Къарачай литературада кёчгюнчюлюкню 14 жылында жазылгъан халкъгъа белгили суратлау чыгъармала болмагъаны себепли, Азиядагъы заман эндилеге дери юзюлюп тургъанча эди. Жырчы Исмайылны анда къуралгъан поэзиясы, кёчгюнчюлюкге аталгъан халкъ жырла бла бирге, миллетни тин жашауну саулугъун туру этеди.

Исмайылны акъылман поэзиясы, ёмюрлеге жашнагъан, кюнча жылытхан, алтынча жылтырагъан, Къарачайны къурумазлыкъ тин хазнасы, анга тюбегени, насып юлюшюн тапдыргъанча, кёлюн кётюре, жюрегин учундура, халкъны тилини байлыгъына сукъландыра, адамны ангы, ниет кючюню учсузкъыйырсыз бийикликлеге жеталгъанына табындыра, ёхтемлендиреди, жюреклеге бёгеклик¹ келтиреди.

Аллай поэзияны къурагъан адамыбыз болгъаны – халкъыбызны уллу насыбыды.

Ангылап да бошагъынчы, «Джаз» деген назмуну окъугъандан сора, адамны кёлю, къуру жарсыу чегип къалмай, алгъа, къууанчха да тебиннгени бу сагъышланы туудурады, сездиреди.

Жырчы Исмайылны поэзиясыны энчи хауасын, назмуларыны, жырларыны биринчи сёзлеринден, биринчи тизгинлеринден башлап, не мудахлыкъ келтирген, не къууанч чакъдыргъан тылпыуун ким да жюреги бла сезеди, анга толугъа эс иеди,

---

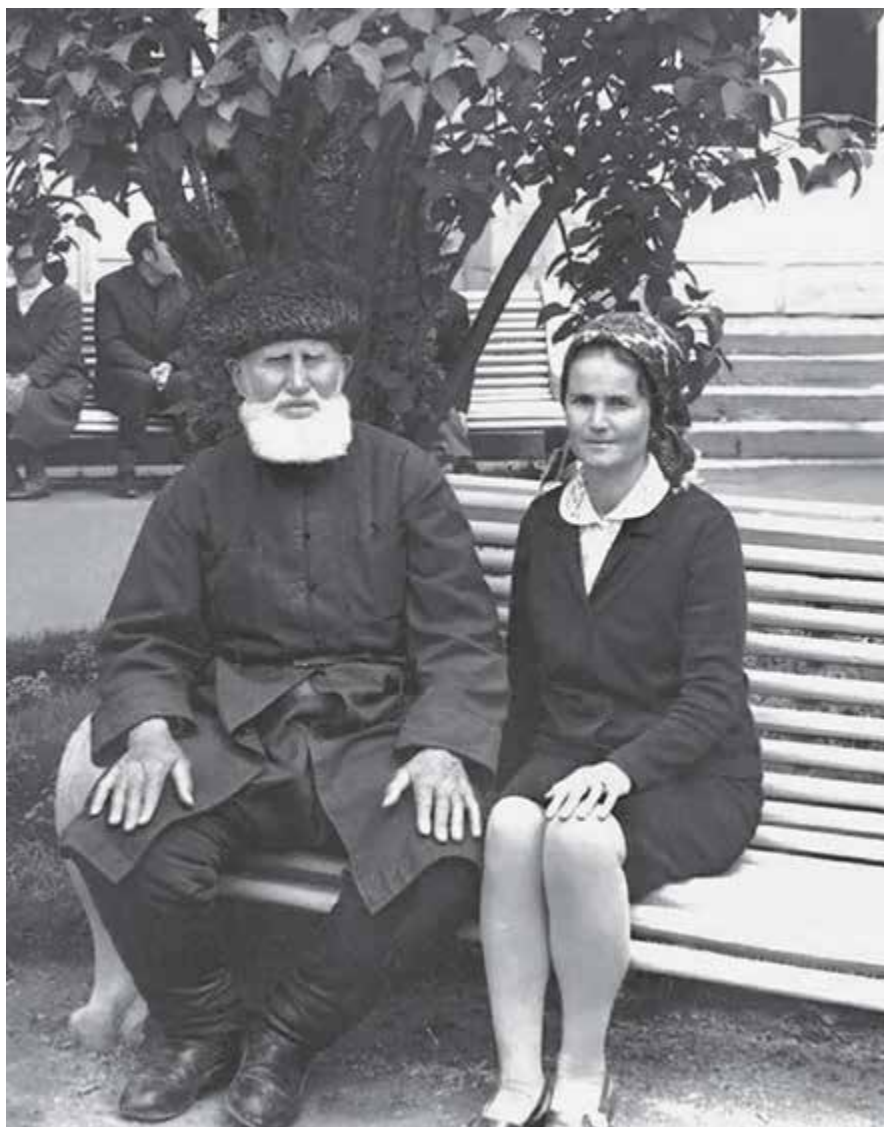
¹ Бёгек – ёхтем; сиркиу.

бёленеди. «Белгилидиле мени эним, тамгъам», – деп, «Джашчыкыгъа» осуят назмусунда жырчы кеси бу затны чертгени хакъды. Фахмусуну онглулугъу, дуня ангылаууну кенглиги, къалгъанладан башхалыгъы, сейирлиги, ёмюрлени узагъында битеу халкъны тин-ниет къудуретин жыйып сакълагъан тилни байлыгъын андан да уллу даражагъа чыгъарырча уста хайырландырыуу, жашауда болгъан-болмагъан ишлени да кимге да туура этерча, бир жугъуна жарарча, жарыкъ дуня бла байламлыгъын ёсдюре, игиликге, ахшылыкыгъа учундурурча, жазыу келтирген къара кючню абындырырча, жолун кесерча, онгларча, ариулукъну, тазалыкъны, магъаналы адамлыкъ шартланы ангына кючлю сингдирирча, аланы ажымсыз алчылыкъларын бегитирча, поэтни хыйсабы туудурады суратлау чыгъармалада аллай хауаны, аллай эн тамгъаны.

Ол тукъум закий къудуретни биз Семенланы Исмайылны халкъгъа кёчгюнчюлюк келтирген ачы къыйынлыкъланы айгъакълагъан чыгъармаларында да сынайбыз, Къарачайны Азиядан къайтыууна, андан сора жашаууна аталгъан сейирлик назмуларында да кёребиз.

Семенланы Исмайыл кызы Марыуа бла

Семенланы Исмайыл эллилери бла

MINI-TAVQIA

Sen kökge çete miñkse
Uşq tavlans içinde,
Mijala kink çaltarañ
Qana nuzlarsn ysynde.

Ysynde nardn aq tonun
Çaj da, qış da kijeşe,
Kyn nuzulurqa tesreşe,
Boran eterge syjese.

Kyn ariv cuaq turqanlañ
Toxdamañda noramyn,
Çaz da, çaj da erimeñle
Ysyndeñi nuzlarsn.

Sana eşyn salalla
Çitile bla nögekile,
Şeni naşatna cyaqalla
Udamñke çigitile.

52

Buznu, qarn çajıvco,
Ysyne sulut qonuvco,
Tögeregin qurşovlan
Çalısla toñmañ uluvco.

Kesin begitmeñ cyaqqanna
Başxa nolmañ bir çavsa,
Sav dunjans saşında
Em belgılı bir tavsa.

Ус нөлүмлү сас ешдим,
Мысмаñ sana тынешдим,
Мен иги кесек заманна
Inar etñ kyreшдим.

BAŞLAR B

	Betleri
1. Qaractñ Nauçno-Issledovatel'skij Institutdan	5
2. Semenlans L. U. (al söz)	6
3. Leninqe	9
4. Stalinge	11
5. Maksim Gor'kij	14
6. Oktjabrqa	17
7. Çaşasna sowet wlast	20
8. Quancxa	21
9. Birinci Maj	23
10. 8-ci mart	25
11. Qırdal asker	28
12. Terroristlege olım	30
13. Sojla atan xar çyrekde saqlanar	33
14. Kolkhozqa	35
15. Kolkhozculn, şuañqa	39
16. Galqıds erincek	40
17. Enci mylkcy Zakut	42
18. Alcañqns sañlajıq	44

ЗУМАКЪУЛЛАНЫ Танзиля

УРУШХА КЪАЖАУ ПОЭМА

1

Бек тынч туююлдю хапарны
Кёз кёрмегенден жазаргъа.
Тюз сокъур адам тахтаны
Кюрешгенчады артыргъа.

Алай мен айтыр хапарым –
Тюз тёрт мюйюшлю юй кибик.
Жокъду кёп айтып къатларым,
Окъуучуду ары кирлик.

Шагъырей ачылгъан эшик,
Агъач тапчан, къарт олтурлукъ,
Сабийчик жатхан тар бешик,
Ариу къуралгъан ундурукъ.

Жыйгъычында накъыш кюбюр, –
Барын да эсинге сен сал!
Намыслы, огъурлу юйюр,
Бу малкъар юйдю – кир да къал!

Бу юй шагъырей болгъанча,
Шагъырей хапарым манга.
Эрлай салайым, таулуча,
Биринчи ташын мен анга.

Да, сагъыш этип къарасам,
Аман да болмаз бек башы.
Кёлюмдегин битеу салсам,
Болур сунама бек ахшы.

Салалсам кюч, жылыу, тёзюм
Айтырымы хар барына,
Жыярча хыйласыз сёзюм,
От жагъача, жылыууна.

Ол жылытханлай турурча,
Эшик ача сау дуниягъа.
Жашауда ол тенг болурча,
Туугъан журтха, от жагъагъа.

Алай жетерми да кючюм
Мен аллай сёзле айтыргъа?
Болуш журтум, Аллах ючюн!
Бер хунерингден хатыргъа!

Эс бур, агъачха, аулакъгъа
Терен кирип, ажашмайым.
Кёлюм кетгенди узакъгъа,
Хапарны неден башлайым?

Адетди назмучулада,
Ма жашауда бара баргъан,
Суратлай жерни, тауланы,
Хапарны алай башлагъан.

Ётген, озгъан ёмюрледе
Пушкин башлагъанды алай,
Ма бюгюн – бизни кюнледе
Ол адет турад баргъанлай.

Алай, аллай уллу устача,
Суратлаялмам мен жерни.
Болсада, кьолдан келгенча,
Салып кёрейим мен кёлню.

Угъай, билмейме суратлай,
Суратчы керек эди, хау!
Къыш да, жаз да чыммакълай
Эки тёппели Минги тау.

Кёзню къаматхан акъ къарла,
Жашил сыртлада акъ гюлле.
Бу жерде бийикле, жарла,
Ёхтем, чомарт таулу юйле,

Тюрлю кийиннген къаяла,
Таулада эчкиле отлау –
Суратчыгъа тюшселе ала,
Да болур эди суратлау.

Алай суратчы, ким билсин,
Мени кёлюме жетерми,
Башха тауланы кёп кёрюп,
Алагъа ушатхан этерми?

Манга уа шагъырей хар жер
Туугъан Малкъар тауларымда:

Терен агъач, къол, бийик ёр –
Юйюмчалла манга мында.

Хар тар жолчугъу, суу ташы
Жерими юйюм кибики,
Тау сууларымы тауушу
Манга тюз тилим кибики.

Жерими айырыр эдим,
Сюйсенг къышда, сюйсенг жайда,
Ушакъда таулу сёзнюча,
Ариу хауасын хар къайда.

Аны себепли мен кесим
Кюрешейимми жазаргъа?
Болса да манга бек къыйын
Ма аллай ишге базаргъа.

2

Мен, журтум, къучакъ жаяма,
Хар бир тангынга тюбеше.
Билмейме, неге жиляйма,
Ташларынг бла сёлеше.

Ана тилимча сюеме
Тауну сериуюн аязын,
Эшитирге къулакъ иеме
Сууну шагъырей ауазын.

Сюеме гара сууланы,
Тауда кюн къаты къызгъанда.
Чий кырдык ийис хауаны,
Жай жауун жаууп озгъанда.

Таш тюпден чыкъгъан таза суу
Жюрегим бла тенг ура,
Бу акъ кёмюкюлю таза суу
Барады, манга жыр тагъа.

О, Кавказым, туугъан жерим!
Кёп назмучу къууандыргъан,
Келеди назмуса дерим,
Бек ахшы назмучу жазгъан.

Алынды кёп жангы къалам
Сени юсюнгден жазаргъа,
Кимни келди да къолундан
Жырынгы жырлап бошаргъа?

3

Пушкин, Толстой да жаздыла
Аллай тамаша сёзледе,
Бийиклигинг кёрюнюрча
Дуния таулада, тюзледе.

Мцыри да бийикге къарай,
Ол азат такъыйкъасында
Къууаннганды мында алай
Ма бу таула арасында.

Билмей жерде жаннет жокъну,
Айланнганды ма бу журтда,
Жаннетден къысталгъан окъун
Ол жаннет табар умутда.

Жердеча суйюп ол, жияп,
Учханды Демон таулада.
Князьны ариу къызын сайлап,
Анга термиле саулада.

Учханды алай жарсылу,
Суймеклик бийлеп жүрегин.
Этгенди алай асылу
Ол антын, суймек тилегин.

Учханды, сейирде къарай
Таулу къызлагъа ол мында.
Къайсы къалды да сукъланмай
Ол суйген къызгъа, айт, мында?

Мен да сукъландым ичимден,
Кеси кесимден жашыра.
Ол ненча къызны тюшюнде
Туруп суймеклик ышыра!

Мени тюшюме уа бюгюн
Кёп башха затла келелле.
Ол заманда эсленмеген
Сейир затла кёрюнелле.

Бу сейир таула, ма была,
Сейир къозгъап жүрегими,
Башха тюрлю жырлаталла
Тыйылып тургъан ёнюю.

Таула, таула – керти кьолла,
Жерден кёкге узалгъанла,
Кёкден тилейми болурла,
Шошлукъну бузма деп, ала?

Ах, жер келечи болгъанча,
Ма аналаны атындан,
Бомба тюшер деп кьоркыгъанча
Сабийлерине башындан,

Тилегенми эте болур,
Диннге ийнанган адамча,
Баласы жашарын суйген
Огъурлу, халал анача?

Эшитмесинле кьулакъла
Топну таушун ёмюрде,
Сабийле угъай, ул-акъла
Элгенмесинле деп жерде?

Къайда болсам да, бу таула -
Мамыр жерими кьоллары!
Кёзюмден кетмей турурла
Кёкге узалып тургъанлары.

Къайда къарыу унутургъа?!
Нёгерлик этип жюрюрге,
Кече арасында жукъугъа
Эшикни къакъмай кирирле.

Халкъда жюрюген сёз барды
Нёгерим, кертиди, билсенг.
Кетмейин эсде къалады,
Сабийлигингде не кёрсенг.

Турады, уятма дегенча,
Хар кёргеним жюрегимде,
Жукълап, элгенген этгенча,
Уянады ол бир-бирде.

Жюрегим тилей эркинлик,
Суймесем да уятыргъа,
Тенгиз жутхан кеме кибик,
Жарамаз, дейди, турургъа.

Сора къозгъалалла бары,
Толкъун ургъанча тенгизде,
Сыйынып туралмай ары,
Чыгъаргъа сую ёнюмде.

Биринчи башы

Аслижан

Эсимдеди бу тау сууну
Ариу шорхулдап баргъаны,
Бир этегинде жагъаны
Шаудан кюзгюча тургъаны.

Эсимдеди ариу къызы
Ол суу алгъаны, ийилип,
Кюзгюде кибики, шауданда
Чач эшмелери кёрюнюп.

Тойгъа жараулу санлары –
Адамла къарап тоймагъан.
Ариу къылыгъы, халлары –
Эсден кетерге къоймагъан.

Ариу кёзлерин ол ачып,
Мени аллыма тургъанды.
Негерим, кетме ашыгъып,
Кёр, ол бизни Аслижанды.

Алай ол жарык кёзлери
Бюгюн мутхуз нек къарайла?
Ариу къара эшмелери,
Ах, кёр, алгъынча турмайла.

Угъай, бош сейирсинеме.
Оздула жылла арада,
Билеме, къууанч къарамы
Къалгъанды узакъ алада.

Ал саламымы, ал алгъа,
Унутхан сунма сен, жаным.
Сени юсюнгден жазаргъа
Ашыгъады, бил, къаламым.

Ётюрюк айтмаз къаламым,
Къошмай айтыр халынгы.
Кёргюзтюрге болур, Аслижан,
Кесинг унутхан сыфатынгы.

Сен билмегенни да жазар,
Жазар ол сен билгенингден.
Сюймесе да, айтып башлар
Уруш башланган июнь кюнден.

Жазар андан алгъасын да,
Ол кюнню да жазып озар.
Жюрегинги жарасын да,
Ах, не этейим да, къозгъар.

Кёлкълды болма сен менден,
Тиесе деп жаралагъа,
Билирге сени юсюнгден,
Бил, керекди адамлагъа.

Эсимдеди ол ингирде
Ныгъышдан ётюп келгенинг,
Сюйген жашынг сёлешгенде,
Сёлешалмай, ийменнгенинг.

Тохта, керти, ким эди ол,
Аллынга чыгъып тохтатхан,
Лакъырда этип, берип къол,
Сени аллай бир уялтхан?

Ныгъышда олтургъан жашланы
Ма сукъландырып къаратхан,
Сора, къоюп лакъырданы,
Жюрек сюймеклигин айтхан?

Тохтачы, тюшдю эсиме
Ол жашны Самат болгъаны.
Алайт да? Айтчы кесиме,
Саматымы Аслижаны!

Болмаз эди элде ахшы жаш,
Ах, санга белин буумагъан,
Ой, субай санлы, къаракъаш,
Тюшлеринде да къоймагъан.

Эсимдеди, озуп кълалмай,
Кёрсем, къатлап къарагъаным,
Ариулугъунгдан кез алмай,
Ой, багълалы Аслижаным.

Къарт, сабий сени айырып
Сюйючю эдиле башха,

Тынчмыды да, кёлюн алып,
Ахшы кёрюналгъан къартха?

Окъуучум, суйсенг тенглени
Барысын ахшы таныргъа,
Асламы андады элни,
Жюрчю, кел тойгъа къараргъа.

Кёп жылла мындан алгъада
Болунган тойгъа барайыкъ.
Бюгече бара тургъанча,
Башланнганына къарайыкъ.

Экинчи башы

Той

1

Таула арасында тау эл шошайд,
Кюн да, салам берип, элден ташаяд.
Сора экиндини жолу бош болад,
Ол тауну башында ёхтем кёл алад.

Бир ташдан бирине секире энед,
Кёр, сабийчиклеге ол белги беред,
Хар бири юйюне кетерин тилейд,
Аны аллын сакълап, ашхам да тюбейд.

Къууанып алады къуллукъну къолгъа,
Сора ашхам береди аны жукъугъа.
Жукъу шыбыртсыз киреди юйлеге,
Келтирип кёп тюшле ол сабийлеге.

Сейир киноланы – тюшде къараргъа,
Жюгенли атланы – минип чабаргъа,
Ма къызчыкълагъа уа – чилле халыла,
Ганиба тигерча, къууанып, ала.

Алай табалмайды бирин орунунда,
Саугъала къалалла кеси къолунда.
Къалмай орамдалла бюгюн сабийле,
Сыйны хазырлайла къалмайын юйле.

Не кёп айлансанг да, тапмазса инсан,
Эрге чыгъад бюгюн бизни Аслижан.
Жукъу, бош айланма, къуллукъдан тюнгюл!
Андан эсе, сен да ойна, къууан, кюл!

Угъай, угъай, жукъу, турма аллымда,
Кёрмеймисе, бюгюн той барад мында!

Жарытады ай да тийрени, башны,
Тап-таза суулада хар таза ташны.
Баргъан тау суула да, къууанчха къарай,
Барадыла ала, бир ариу жырлай.

Ашыкъ, тенгим, сен да, кеч болдукъ дерле.
Бусагъат жетелле киеу нёгерле.
Кёр, жетдиле, кёрчю! Къара, къара, эй:
Барады, барады энди исламей!

Къобузчу кеси да тепсерге турады.
Тынгыла, тынгыла, башхача согъады!
Тохта, тохта, тохта, кимле тепсейле,
Жарлыгъа, байгъа да бу тенгди дейле.

Хар бир жаш хар къызны къолтукъдан алад,
Къарачы, къарачы, абезех барад.
Хар жигит къолунда ийменнген къолла,
Сюзюлюп баралла акъырын ала.

Кенг этеклеринде дарий шууулдай,
Кёр, къызгъа айланып, жигит шыбырдай,
Алай акъыртынчыкъ къызгъа не сорад?
Къыз а, кёз къакъмайын, къубулуп барад.

Къара бирси жашха: тойда жыр тагъад,
Къолтугъунда къызны безиреп къагъад.
Ариу къыз, тепсе сен, бар абезеххе,
Тынгыла суйгенинг этген тилекге.

Тынгыла, тынгыла татлы сёзюне,
Сёзюнгю этгенни аман кёзюне!
Къобузчугъа къара – жерине барад,
Къобузун ол энтта башхача согъад.

Дуния жарыйды, къарс къагъылгъанда,
Тюз тепсеу барады энди, кёр, мында.
Ойнатып билегин, тойчу жаш чыгъад,
Тепсегенлей, къызны аллына барад.

Ол уялчакъ къызны тыяд мюйюшге,
Къыз да ётед, тепсей, устады ол ишге.
Къобуз да башлайды энтта согъууну,
Бек къаты этелле ма къарс къагъыуну.

Нёгерим, эринмей къара, къара, эй!
Эрикдирген этмез таулу исламей.
Чыгъады тойчу да, билек къайырып,
Кетмесин, кетмесин, аягъы тайып.

Аллында сюзюлген къызны сен таны,
Бирда аямасын озаргъа аны.
Сюзюлчю, сюзюлчю! Жаш алгъа ётед.
Къарачы, къарачы, къыз учуп кетед!

Къыз къанатларын жайгъанлай барад,
Жаш тегерекге хайнухча айланад.
Бирде, артха туруп: «Эй-эй, къарс!» – дейди,
Бирде баш бармакъда аякъ бюгеди.

Бирде айланады, айланганча урчукъ,
Жунчума, жунчума сен, тойчу къызчыкъ!
Тепсейди, тепсейди бу тойда тау къуш,
Эй, сермеп къояды, жаз тауугъум, уч!

Нёгерим, къарачы, келип берлакъгъа,
Бозадан толгъан киеу аякъгъа:
Къолдан учхаларча, ма жау жагъылып,
Ким ичаллыкъды да ол гоппанны, алып!

Жашладан а бири, алып текмейин,
Ол кёмюк бозаны ичед, бёлмейин.
Сермегиз, сермегиз киеуню бёркюн,
Да не уа урлагъыз киеуню кесин!

Тохтачы, орайда айтылыр хал бард,
Эшта, бусагъатдан къыз юйден чыгъад.
Сабийле, уллула, кёр, жолну тыялла,
Жолну ачар ючюн, саугъа жыялла.

Ашыкъ сен, нёгерим, женгил болайыкъ,
Энди келин барлыкъ юйге барайыкъ.

2

Саматланы арбаз адамдан толад,
Той мында бютюнда бек къаты барад.
Ашыгъып, шапачы къой баш юйютед,
Боза къошунлада акъ кёмюк этед.

Аяз орайданы тюз кёкге элтед,
Бусагъат, бусагъат ма келин жетед...
Ачыгъыз, ачыгъыз къабакъны кенгнге,
Чачыгъыз, чачыгъыз ахча келинге!

Машинадан тюшед жашладан бири,
Келинни тюшюрөд акъырын бери.
Келинни жан-жанын жаш төлю алад,
Аякъ тюбюне да кюйюз жайылад.

Чачалла юсюне сыйлы конфетле,
Малтайса, малтайса, аланы эсле!
Нёгерим, кюлме сен къууаннганыма,
Конфетле жыяргъа узалгъаныма.

Кечгинлик берирсе сабий кюнюме,
Ол жарап турады тап бюгюнюме.
Орайда бютюнда къыстау айтылад,
Отоуну эшиги келинге ачылад.

Кел, энди, нёгерим, юйге кирейик,
Къуралгъан къангадан ашап кёрейик.
Созулмакъ хычинни булгъачы жаугъа,
Ал боза аякъны сен, алчы къолгъа.

Къарт этген алгъышха сен да тынгыла,
Кезиуонг жетгенде, суйсенг а жырла.
Да суйсенг а, тур да, сен да алгъыш эт, —
Ма бизде былайды тау тойда адет...

3

Келинге алгъыш

Сен ариу келин, огъурлу келин,
Огъурлу кюнде бу юйге киргин.
Тынчлыкъ, насып да жанынг сынасын,
Болгъун бу юйде уланла анасы.
Болгъун тёзюмлю, жумушакъ, жууаш.
Биргенге болсун кече-кюн къууанч.
Билгин жашауну багъасын биче,
Тюрт селешгенни терслигин кече,
Жууукъну-тенгни юйюнге жыя,
Айтмаз сёзюнгю ичингде тыя.
Болмасын сенде кёз-къаш тюймеклик,
Жарытып турсун сени суймеклик.
Къайынларынгы бол эгечлери,
Къайын анангы – кенгеш нёгери.
Бол баш иенге жаныча багъа,
Бирча жылытсын сизни от жагъа.

Сен ана болсанг, баланг ачытмай,
 Бу ариулугъунг чырт сени атмай
 Жаша, болгъанлай къолунг да чомарт.
 Насыпда, сыйда бол насыплы къарт!
 Сен суйген турсун сени суйгенлей,
 Отоуунга да ма кюн тийгенлей.

4

Келинчик келгенли озса да ыйыкъ,
 Той барад жангыдан, биз да къарайыкъ.
 Тохтачы, энтта да орайда келед, –
 Къартланы юйюне келинчик киред.

Къарачы келинге – турад сюелип,
 Жаулукъла тубюнде нечик ийменип.
 Жаулукъла жашыра келинни бизден,
 Аны жашыргъанча палахдан, кёзден.

Сюеледи келин а къымсыз, бюгюле,
 Хазырланган кибики ауур жюгюне.
 Хазыр болад жаш да баш ау алыргъа,
 Къарачы сен, эслеп, бу сейир халгъа.

Бу жаш а Дамматды – Саматны тенги,
 Барады келинни къатына энди.
 Къарачы, къамичиси титирей къолда,
 Баш ауну ала уа билмеймид ол да?

Даммат тюрленеди, алгъа атлам эте,
 Жунчума, жунчума, Даммат! Сен хайт де!
 Мынга не болгъанды бу жол, не алапат,
 Биринчи кереме ол баш ау алад?

Угъай, угъай, Даммат билген адамды.
 Ма ол кёп тойлада баш ау алгъанды.
 Негерим, айтайым санга жашырын,
 Дамматым былайда нек жунчугъанын.

Ариу Аслижанны сабийликден бери
 Сюеди да, ма андан толады кёлю.
 Экибизден сора билмейди киши,
 Эри сен Дамматха, осалды иши.

Негерим, тилейме, адамгъа айтма,
 Сен билдирип кёюп, Дамматны уялтма.
 Бшанып айтханма, билесе кесинг,
 Ичингде тыяргъа жетишир эсинг.

Келин а сюеледи – жабыу бетинде,
Назик терекчикча эменле ичинде.
Ый маржа, Даммат , кьой ичден жилияну,
Даммат да кёл этип алады баш ауну.

Кёзню къаматды келинде ариулукъ.
Кетдими башындан анча ауурлукъ?
Келинге къарачы, турады, ийменип,
Узун кирпиклерин энишге ийип.

Ол къалай тургъанын къыйынды айтыргъа,
Кесинг эслеп къара манга хатыргъа.
Сюеледи шошчукъ адамла ичинде,
Назик терекчикча аязсыз кюнде.

Эки къашын жаба башында жаулукъ,
Кёзлени къамата анда ариулукъ.
Энишге къарайла, къарамай бизге,
Акъ жаулукъ тюбюнде къап-къара кёзле.

Билеме, жүреги кыыстау урады,
Ариу къарамы да мутхузланады.
Аны жүрегине не жарсыу ётдю,
Да бу насыбындан къоркыгъанмы этди?

Насыпдан жилиямы элле кёзлери?
Жюрегинде бизге айтмаз сёзлери.
Акъ булутча учду аны баш ауу,
Энди жокъ анга бир жанны дауу.

Аны барды энди насыплы иеси.
«Келин», – дерикдиле битеу тийреси.
Сен бош алып турма баш ауну кьолгъа,
Ма бу къарт къатынны боюнуна чулгъа.

Къамичини бурунундан, кёр, баш ау таяд,
Даммат къарт къатынны юсюне жаяд.
Энди кел, нёгерим, арлакыгъа ётейик,
Энтта тау бозадан бираз ичейик.

Жырчылагъа эжиу энтта этейик,
Жангы юйге алгыыш эте кетейик.
Дамматны, Дамматны уа кетмейик кьоюп,
Сюймеклик хорлайд деп, этмейик айып.

Сюйсенг а, бираздан анга тюербиз,
Сюймеклик дегенинг неди, билебиз.

Ючюнчю башы

Уруш

1

Окъуучум, эсингдемиди айтханым,
Тёрт мюйюшлю юйчады деп хапарым,
Таула этегинде сюелип тургъан,
Биринчи кере ма мен аякъ алгъан?
Хар мюйюшюне да шагъырей болгъан,
Ичинде керексиз хапчук турмагъан,
Ата юйюмча деп, мен кесим туугъан?
Кеси юйюнде уа ажашмаз киши,
Иесине туурады чыгъыш, кириши.
Да алай эсе, чыгъайыкъ биз жолгъа.
Ажашмазбыз, кирсек да терен къолгъа.
Кел, суйсенг, биз таугъа жолну салайыкъ,
Суйсенг, Саматланы юйге барайыкъ,
Суйсенг, жангы юйюр солугъан этсин,
Жол а бизни къайры суйсе да элтсин.
Суйсе ёрлетсин ма бу бийик таугъа,
Башын сугъуп тургъан къалын туманнга,
Угъай, туман тюйюлдю, ол акъ булут,
Жылыныргъа этгенча анда умут.
Къоюнунa къысылып барады тауну,
Тау да къучакълайды, къууанып, аны.
Арлакъгъа къарачы, къая кезинден
Ол секире эннген ташла юсюнден,
Аланы къучакълай, жанларын жуууп,
Бир къауумларын ол энишге къуууп,
Бу ашыгъып келген суучукъгъа бери,
Къалайда болур аны чыкъгъан жери?
Ёрлеялсакъ эди керти алайгъа,
Мен бек сюер эдим анга къараргъа.
Энишге къарачы, аякъ тубюнге,
Ишхилдиге, наныкъгъа, дыгъынешге,
Эсле, эзерсе бишген жилеклени,
Арлакъда кёрчю тюртю тереклени,
Чырмау болмасынла, туруп жолунга,
Эсле, шинжилери кирир къолунга.
Ёт берлакъгъа, узал къара дугъумгъа,
Эсле, тюшюрюрге акъ жыйрыгъынга.
Кел, кетмей турайыкъ бираз былайдан,
Тохтап солуюкъ бу ариу хауадан.

Чалыннган биченни ариу ийиси,
Агъач көгетлени тюрлю-тюрлюсю,
Мынча ариу ийис бирге къошулуп,
Мындан адам тоймаз ёмюрде, солуп.
Андан турадыла бизни таулада
Жюз жыл жашагъан да къарт болмай мында.
Кел, энтта биз бираз ёрге ёрлейик,
Тау бийиклерин жууукъда кёрейик.
Ары къарачы, къарачы сен ёрге!
Керекди бизге барысын кёрюрге!
Ол тауну кёрчю! Келинча къубулуп,
Турады гыранча тюбюне бугъуп.
Арлакъда тауда уа не барды, къара,
Турады ауузундан акъ тылпыу чыгъа.
Берлакъда тауну кёр, ол бош турмайды,
Бетине ургъан тылпыуну къыстайды.
Кёр, Минги тауну, тегерегин алып,
Сыйлы тутадыла, ортагъа салып,
Эки тёппеси да бирча кийинип,
Минги тау къарайды алагъа, ийилип,
Тёппелерине акъ дарийни къалап,
Къат-къат этип турады, ариу сайлап,
Ол юлеширикча къоншу таулагъа,
Жыя-жыя кетип, артда саугъагъа.
Алай бир къарачы ол сейирлеге,
Ёрлеялырбызмы ол тик ёрлеге,
Аппам жомакълада айтхан жухлагъа,
Сабий кюнюмде къоймайын жукъларгъа,
Тюшюмде кёрюнюп тургъан жерлеге,
Адамла табыннган, тау къушла къоннган
Деп, аппам манга къуру айтып тургъан?
Ол тау башладыла биз къарагъанла.
Былагъа къалай ёрлейле адамла!
Негерим, къарачы энди энишге,
Ма ол таулу элде чунгургъа, тешге.
Бу къаяла аууп кетерик кибик,
Юйле уа болушлукъ этерик кибик,
Хар бир юй къаягъа аркъасын тиреп,
Туралла жашаудан ахшылыкъ тилеп.
Ёрге къарачы, нарат тереклеге,
Ёрлеп баралла нечик бийиклеге!
Къалай хыйсапсыз сейир тик ёрлеге
Умут этелле ма ала ёрлерге.
Тизилип, тауушсуз ёрлейле-ёрлей,

Биле болмазла, эшта, ала терлей.
Огъесе барыгъыз сиз ахшы жолгъа!
Буюрулгъан болмаз сизге арыргъа.
Негерим, энишге энтта бир къара,
Сюзюлюп баргъан бу кирсиз тау суугъа.
Нек шош этген болур къыстау барыуун,
Букъдургъан этгенча бизден къарыуун?
Тохта, эринмейин, сен къарап турчу,
Бир тар ауузуна сен бир жетме къойчу,
Алайда кёрюрге ачыланнганын,
Ол мюйюзлерин къалай булгъагъанын,
Аллына тюшгенни аямагъанын.
Анда билirse сен аны къарыуун,
Дагъыда кёрюрге бу шош барыуун.
Да бу ишлерине айып жокъду аны,
Адетлери алайды тау сууланы.

2

Ачы, татлы дуня, сен сейирлик!
Сенде жашау къазауатда кибик:
Бирде жумушакъ, бирде шинжили,
Бирде огъурсуз, бирде ариу тилли.
Дуняда азмы, азмы сейирле!
Бу уллу жерге гитчеди дейле.
Уллу космос да – ол урходукчукъ
Деп айтханлагъа айталмай бир жукъ,
Къарайма сейирде, билмей не дерге,
Уллу сейирлик бу ариу Жерге.
Бу тамашала, ма бу бийикле,
Табийгъат ишлеген сейирликле,
Ёмюрле жыйгъан фахму хазнала,
Акъылманла къойгъан къол жазмала,
Сау ёмюрлени къол къыйыңлары,
Минги тауум да бу Жерде бары.
Жер гитче, айтчы, айт, къалай болур?
Таула, тенгизле, тюзле да – аны.
Жаныбыз бла биргеди жаны.
Не бар дуняда, анга тенг болур!
Ма суймеклигим – жүрегим толу,
Чырт башын уллу кёрмеген Жерге,
Кесин къоруулай билмеген Жерге,
Бу халал Жерге, бизни жашатхан.
Адам туююдю Жерни ачитхан.

3

Да, энди энейик тауладан элге,
Ма кирип кёрейик сен суйген юйге,
Анда билirse юй иени халын,
Кёрюп кёнакълагъа къалай къарауун.
Кёрмеген эсе да сени ёмюрде,
Сакълап тургъан сунарса ол хар кюнде.
Жашы эм кърты – ма бир жукъ эталлыкъ.
Кёнакъгъа этерле бары шапалыкъ:
Бирлери ийлерле хычинлик тылы,
Бирлери чайкърла терк окъун жауну.
Тоюп турсанг да, сыйламай кёймазла,
Угъай дегенликге, чырт унамазла.
Салырла эм алгъа жаулу хычинле,
Айран берирле суусапха ичерге,
Хыбыртла, лёкъум – къаллайын суйсенг.
Сен, тоюп бошап: «Бай болугъуз!» – десенг,
Ма анда билirse эртте болгъанын,
Къурманлыкъ этни да бише тургъанын.
Хазырла сылтау алагъа айтыргъа,
Тап бир амал ашамай къутулургъа.
Сал боюн, салмасанг, кёймазла, угъай,
Баш жартыдан кёрюп, сен алай тынчай.
Келин болгъан юй а – бютюнда иги,
Махтауну сюеди келин жүреги.
Ташырла келинле, шошчукъ, уяла,
Къайын ана бергенни къангагъа сала.
Келинле тынч кёрюнюп, хорлар сунсанг,
Ашатмай кёймазла, манга сен ийнан.
Да андан эсе уа, боюн сал, боюн.
Угъай деп айтсанг а, кёрюнмез доюн.
Андан кёууанама бу сейир кюйге,
Мен танымай турсам да, таулу юйге –
Неге кюрешеме да айтып, жазып, –
Не кёп кёнакъны да элтirme, базып.

4

Ким не айтса да таугъа, таулулагъа,
Тюз жаныбызгъа терсликлени жагъа,
Кёр, кёгюбюз – чууакъ, жүрегибиз – таза,
Жашайбыз ташда да, тюзлюкге база.
О, не кыйынлыкъла биз кёрмедик,
Жарладан салындыкъ, ташда тюйюлдюк.
Ёлюр от берилди, тездюк, ёлмедик!
Минг, минг палахладан къутула келдик

Биз, баш ийилтмей, адамлыкъны атмай,
 Жашаугъа, Аллахха аман сёз айтмай.
 Кёр, ташда, тауда да къаллай тамамлыкъ!
 Была этерлеми жаннга аманлыкъ!
 Жерибиз халал, алай ышангылы,
 Ышанып берирча анга жанынгы.
 Ол мамырлыкъ ючюн жаратылгъанча,
 Къалай ариуду, жырда айтылгъанча!
 Не шошлукъ барды, о, бу тийреде!
 Не ариу къубулуу чыммакъ гюлледе!
 Тил тутхан кибик жашил сыртла да,
 Шош тынгылайдыла чапыракъла да.
 Бу къымсыз шошлукъгъа сен къулакъ салсанг,
 Жерге чёп тюшсе, эшитир сунарсан.
 Бу жерни кёрген этерми хыйсап,
 Бу сейир шошлукъну бузар деп бир зат,
 Бу чууакъ кёкню жалын жабар деп,
 Къаугъа къулакъда аз да жер табар деп?
 Тохта, келемиди, къаугъадан къыра,
 Къыркъ биринчи жыл, дунягъа уу жая?
 Ах, бу таза суула барып къан къатыш,
 Къаннгамы боялыр бу жашил къыртыш?
 Угъай! Бу ариулукъгъа бир кир къоннгунчу,
 Окъуучум, къара да сен, кеч болгъунчу,
 Бу жерни кёгюне, къаягъа, тёшге,
 Бу ариу шошлукъну салып къой эсге.
 Ол берир кесин къорууларча къарыу!
 Кёр, къалай ариуду тауда танг жарыу!

5

Терен ушакъда экибиз бирге
 Чыгъып келебиз ёргеден-ёрге.
 Арыгъан болурса бу жоллада,
 Жюрюй турмагъан эсенг таулада.

Биз бираз солуп, элге энейик,
 Сен суйген юйде суусап ичейик.
 Не Саматлагъа кирип кёрейик,
 Хар не халларын биз бир билейик.

Кёп жылла мындан алгъа жашаугъа
 Бюгюнча къарайыкъ, этме къаугъа,
 Терезелерине сен бир къара –
 Аслижан турады, чыракъ жандыра.

Жулдузла къарайла, ышарып кёкден,
Салам деп, кирейик биз да эшикден,
Сорайыкъ жангы жашауларындан –
Ол къалай къууанчлы баргъанындан.

Алай, ким биледи, айып этерле,
Былай терк нек сурайдыла дерле.
Кертиди, кёп туююл ма эки ыйыкъ,
Андан хапар айтхан ол – бек къыйын.

Кечгинлик берирсиз, болса да алай,
Башха жыл болса, турмазем сурай.
Бу къыркъ биринчи жыл июнь айды,
Жюрегим мени бир бек тырнайды.

Саматым, сен а билмейсе аны,
Ол сени къайры къурай тургъанны,
Къайдан билгин да сен алай эртте? –
Тамбла окъурса эрттен газетде.

Тебирерсе сен, шинельни къаплап,
Ах! Ананг жилир, къаты къучакълап,
Къатынынг къалыр, ичинден жилий,
Кёз жилимукъну иерге болмай.

Манга да къара, суйсенг кёрюрге,
Мен да жилирма ала бла бирге.
Жилимукъ акъгъан къаламны алып,
Назму жазарма, кюйюп, къыйналып.

Насып жашауну мен эсге сала,
Аны бузгъанга мен ачыулана,
Сора кёл этдирип къаламыма,
Терк сокъуранып жилигъаныма,

Эслеп жилиргъа жарамазлыгъын
Журт къорууларгъа баргъанны ызындан
Жазарма назму мен, ёхтемленип,
Журт жигитлери кёзге кёрюнюп.

Ах, былайда мен не терен кетдим,
Бу аман ушакъны ким бла этдим!
Самат, къулакъ бурма сен хапаргъа,
Жат, заман болду энди жукъларгъа.

Саматым, къууан, этме сен къаугъа,
Заманынг бек аз къууанч жашаугъа.
Кече эки тенг болгъанды тамам,
Жукъларгъа болгъан болур да заман.

Самат а турады жукълаялмай,
Аслижанына суююнюп къарай,
Сюймеклигин айталмагъан кибик,
Айтыргъа ашыгъып сакълагъан кибик.

Аслижан а, бошамай жукъларгъа,
Ашыкъмай къарайды тетрадьлагъа.
Зыраф кетермей ол ингирлени,
Кюндюз окъута ол сабийлени.

Андан турады Самат да сакълап,
Къалалмай ансыз, кесинлей жукълап,
Эки кезюнгу кетюр дегенча,
Къарайды, къарамын излегенча.

Тюз этесе, Самат, ал арт саламын,
Элтириксе сен ма ол къарамын,
Татыулу ушакъны хар кюн сайын,
Эки ыйыкъда, бюгечеча, дайым.

Унутмайын тур, эсинге салып,
Олду элтиринг, биргенге алып.
Кёр, Аслижан къарайды Саматха:
«Тохта, жетеме, – дей, – арт къагъытха,

Ма, бусагъатдан турама, къоркъма,
Сен а жат да, Самат, солу, жукъла».
Эшит Саматны жууап бериуюн,
Бшарып, ол къалай безиреуюн:

«Жукълаб' а, бери бир адам келсе,
Мен жукълагъанлай, сени алып кетсе?» –
Аланы айтса да, чамгъа санап,
Быланы айтмайды, кюлюп-ойнап:

«Акътамакъ дейле сенлай ариугъа
Бурундан бери бизни таулада,
Мен а чырт санга ат табалмайма,
Сен менисе деп ийнаналмайма.

Санга ушагъан тиширыуланы,
Перс жомакълада эшитгенме аланы,
«Пери» деп алай къубултханларын, –
Санга айтайыммы мен ол атларын?

Къолум турса да къолунгу къысып,
Сени къучагъым къоюнума къысып,
Ариу кёзлеринг кюзгюлюк эте,
Эринлеринг насыпда эсирте.

Биргенге кёре тангны атыуун,
Сюймекликни да сынай татыуун
Тургъанда окъун, ийнаналмайма,
Алай нек болур? Мен билалмайма.

Аслижан, жаным, бирге болсакъ да,
Бир жерде олтуруп алай турсакъ да,
Сен кенгде кибик, болама тансыкъ,
Жылытмагъанча бизни бир жастыкъ.

Ариу сёз излеп нек кюрешеме?
Сюйген къызымача нек сёлешеме?
Айтырым келе мен аллай сёзле,
Сукъланыр кибик бу таула, тюзле.

Жан эшитмеген манга деричи
Сёзле айтырма санга биринчи.
Былай сюялгъан болурму, Аслижан,
Мен сюйгенча, дунияда бир жан?

Кёр, насыплыдан учуп кетеме,
Бу насыбымдан къроркъгъан этеме.
Бу тюшюм болмай, о, тюнюмюдю?
Аслижан мени, о, менимиди?

Къыйынды бу ишге ийнанып кълалгъан,
Былай насыпны инбашха салгъан.
Къабыл болгъанда хар бир тилегим,
Нек тынгысызды былай жүрегим?

Кел, Аслижаным, жылы сёз айта,
Акъ жаулугъунгу боюнунгдан ата,
Олтур къатымда, олтур сен былай,
Ай сукъланырча, бийикден къарай.

О, жаным мени, о, Аслижаным,
Къууанчда атса да хар бир тангым,
Бу насыбымы ийнаналмайма,
Сен менича суйген суналмайма».

Аслижан а: «Эй, алай жарамаз,
Танг атып къалады, жукъла бираз.
Сен сёзлеринги бошха къоратма.
Алай сунсанг окъун, манга айтма».

Аслижан, манга сен толу ийнан,
Бек аз къалгъанды къууанчха заман.
Бир хайыр жокъду ол уялыудан,
Кетип къалгъынчы насыбынг къолдан,

Къучакъла, тарт да къаты къучакъла,
Аны сен бёлме башха ушакъгъа.
Билдир, билдир суйгенинги тамам,
Жаным, уялма, уялма андан.

Сен суна эсенг ма биз къарагъан,
Биз да кетейик, этме уялгъан.
Энди кеч болду, эл да жукълайды,
Жаланда чекчи чекни сакълайды.

Сюелсе да ол, бир къайгъысы жокъ,
Тынч-тынч жукълайды ушкогунда окъ.
Тылпыуун тыйгъанча, тынгылайды жер,
Игиликгеми шош болгъанды жел?

Алай бу тынчлыкъ бузулур ачы.
Бусагъат кетер элни къууанчы.
Алай алыкъын, билмей бир жукъ да,
Жукълайла элле узакъ, жууукъ да,

Насыбы бар да, насыбы жокъ да,
Саматха тиер ол мурдар окъ да.
Самат, эшитме мен не айтханны,
Къыс сен къоюнунга Аслижанынги.

Ал тансыгъынги, ариу сёлеше,
Жукълагъан окъун этме бюгече.
Хар бир такъыйкъанг – хауача, багъа.
Ах, къайтыу жокъду артда алагъа.

6

Даммат бла ушакъ

Кеч болса да, энтта жолдабыз биз,
Бюгече жукъу туююл ишибиз.
Даммат а нек жукъламай турады?
Терезесинден жарыкъ урады.

Эй, Даммат, тенгим, нек жукъламайса?
Жукълаялмаучу сен нек болгъанса?
«О, тенгим, – дейди манга Дамматым, –
Адамгъа айтмазгъа бар эди антым.

Жукъларгъа да угъай демейме –
Аслижан болады да биргеме,
Кёз къысханымлай, ол – къучагъымда,
Эрттен-ингир да ол – ушагъымда.

Тюшюмде мен – бай, аллай насыплы,
Мен орунундача жаннет патчахны.
Уянганда уа, жокъ ол къатымда,
Кесим къалама жассы артында.

Жокъ менден жарлы, ах, ол заманда.
Жокъ манга жарар, жарар дарман да.
О, Аслижаным, сен не зат этдинг,
Умутларымы сен нек ёлтюртдюнг?

Жокъ бир адамым, къартда не жашда,
Бу дуняда бир сенден башха,
Алай сен а башханы къоюнунда.
О, къалай къалдым ёлмей тоюнгда?!

Бошму къаралла, эслерча кёпле,
Жаулукъ тюбюнден къап-къара кёзле –
Мен суйген кёзле, мени жандыра,
Жаш жүрегимде сыйыт бардыра?

Былаймы ачый болурла ала,
Суйюп, суйгенин тапмай къалгъанла?
Жокъмуду дарман, мен эс жыярча,
Не суйюуюмю ахыр тыярча?

Врач эсем да, не этейим, айтмай,
Кесиме дарман излейме, тапмай.

Сен а, нёгерим, бир мадар этчи,
Айт, не этейим, манга юйретчи».

Ах, Даммат, нёгерим, жокъду дарманым,
Жарсыуунга жарсыса да жаным.
Сени орнунгда болсам мен кесим,
Доюн болмазед мени да ишим.

Окъуучум, ийнана адамлыгъынга,
Тилейме, бир мадар эт сен анга.

7

Билесиз, кечеле бу таулада
Бир-бирде бек къарангы болалла.
Ажашыр жолоучу бу жоллада,
Басханларында къара туманла.

Бу жол билмейме кечени халин –
Туманмы басды, аймы жарытад,
Тау нек шош этди аязын, желин,
Бюгече кече, бил, не зат айтад?

Кёрчю бир, кёкден жарыкъ жулдузла
Мудах болупму бери къарайла?
Айыр, терен агъачда чыпчыкъла
Жарыкъ не уа мутхузму жырлайла.

Ай булут тюрбюнден нек къарайды,
Кёзю бла не билдиреди? Къара,
Жел чапыракълагъа шош шыбырдайды.
Ол не айта болур, аны да сура.

Нек шургуланып башлагъанды жер?
Тохта, тынгыла бёрю улуугъа,
Ол ачы тауушдан уянып жел,
Ма аны таудан-таугъа къуууугъа.

Кёр, тегерекге къара бир эслеп,
Уруш ауана тюршгенди элге,
Ол ауананы мардасыз терслеп,
Андан шургулукъ келгенди жерге.

Кёр, адамла уа жукълайла къаты,
Ала билмейдиле чырт бир зат да,
Кёрме къояйыкъ тюршлени татлы,
Къой, уятмайыкъ биз бусагъатда.

Ах, танг атады, танг, танг бусагъат,
Тауусулады татыулу жукълау.
Эрттен таукъ жарсыулу кычырад,
Анга да кыйын бу эрттенни сакълау.

Окъуучум, кел, кетейик акъырын,
Кёрмей аланы уянганын.
Ах! Биз угъай да, кёрмесин кыанлым
Бююнню кюнде ол кыаугъаларын.

Окъуучум, сени биргенге бююн,
Ах, суймейме мен анга кыараргъа,
Ачыды манга хыйсапсыз бу кюн –
Сабийлигиме салгъан кыабыргъа.

О, кыарап кёрген угъай да аны,
Бу кюнню атын кыырып кетергенге,
Саугъа бергенча, берирем жанны
Аны ючюнне жан бер дегенге.

Алай ол сёздеде – аз магъана,
Кыйынды муну кетерген кыырып,
Туур жюрекде, чечек табыча,
Тамгъа этип тургъан, акъ бетни жырып.

Да, андан эсе, аллай заманда
Кыоюп кетмейик биз адамланы.
Урушха кетелле бююн мында,
Кел, ашырайыкъ энди аланы.

Кел, таныгъанга, танымагъанга,
Ахшы жолгъа деп, кёл этдирейик.
Ах, тап артха жолу болмагъанга –
Анга окъуна терк, сау кел дейик.

Кёр, уруш уу кёзлеге, тууралгъан
Кючлю соханча, алай чапханын,
Хар жашлы ана багъалы жашын,
Жилип, ёшюнне кыалай тартханын.

Аслижанга да кыара, окъуучум,
Кёр, Саматындан айырылады.
Анга эригенден, жумушакъ чачым,
Ачы жызылдап, ёрге турады.

Мен къайын анасын жапсарлыгъым
Келеди, аны къатына барып,
Къалай келеди къучакъларыгъым
Аслижаным, къучакъны жайып!

Самат кетип барады, узайып,
Анасын анга аманат эте,
Аманатын жел да, кетмей алып,
Турады къулакъгъа къатлап элте.

Ананы Аслижан, сабийчикнича,
Кёр, жапсарады, юйге кийире.
Ичине оюлгъан эски юйча,
Юйю къууатсыз, шургу кёрюне.

Аслижаным, не аз эд насыбынг,
Эки ыйыкъдан кёпге бармагъан.
Энтта билмейсе, Аслижан, жаным,
Эки жашынгы, къарынынгда кълалгъан.

Къайдан билликсе, жокъ санга айып,
Сен билмеген да болур кёп адет.
Энди юй кълалды санга тыянып,
Туталырмыса, олтур, сагъыш эт.

Къыйынды, къыйын ол иш, Аслижан!
Жан аурутурем, жауум кълалса да,
Былай жашлай башсыз болуп кълалгъан,
Тап, дуня мюлкю аны болса да.

Да не этериксе, къой кълалгъыны,
Хайт де, жаным, кесинги кълалгъа ал.
Тамбла урушха барлыкъ жашланы
Сен бизни бла ашырыргъа бар.

Кетеди, дейле, Даммат урушха,
Ашыра чыкългъанынгы ол да кёрсюн.
Жюреги этмесин санга гурушха,
Мени ючюн чыкълмай кълалды демесин.

Сени кёргени къыйын сагълатда
Нени багъласыд анга, ангыла,
Ким билсин, батыр чабар ол атда,
Бу кёрюмюнгю эсине сала.

Сейирсинме сен мен айтхан затха,
Сунма мен сени аман ишге тюртген.
Бил, къазауатха кирлик солдатха
Айып тьююл анга кёл этдирген.

Мен юйретирик жоқъду, Аслижан,
Чыгъарса, теренди сени акъылынг.
Олтур, кесинглей бираз сагъышлан.
Кете барайым мен да акъырын.

Окъуучум, манга сейирсинирсе,
Ахшы жазалсам урушну юсюнден.
Мен сабийчигем – кесинг билесе,
Уруш башланган ол къанлы кюнде.

Жетишдирмесем, мен оздургъанны
Жетишдирип жазгъан болур солдат,
Окъу китабын Къулий Къайсынны –
Ахшы назмучу болгъанды солдат.

Артыкъ айырма болур анда хат,
Урушну юсюнден жазгъан жеринде.
Кеси кёргенни жазгъанды солдат,
Ачы къазауатха киргининде.

Солдат болмагъан эсем да туура,
Мен да кёргенме ачы кюлени.
Андан жазама, жюрегим бура,
Ол кюнде кёрген жарсыу кюлени.

Къоншу юйлени башларын ойгъан
Бомба тауушдан кёп элгеннгенме.
Мени биргеме ачдан жилигъан
Кёп сабийлени мен да кёргенме.

Бу сабийлеге, энди ёсюп келген,
Андан айтама мен, билдирирге,
Кёрмесинле деп, ала уруш деген
Не болгъанын жашауда ёмюрге.

8

Да хапарымы бошамагъанма,
Жазып башлайым энди къалгъанын,
Мен жарты жолда арымагъанма,
Биле эсем да къыйын болгъанын.

Къалай кыйынды тиширыулагъа,
 Къагъыт алгынчы, кече жукълагъан,
 Эр кишича да ишлеп, алагъа
 Сабийни, къартны саулай сакълагъан.

Почтальонну сакълайла аллын,
 Къалай багъалыды ол бу журтда,
 Ол къууанчны, бушууну да барын
 Келтиреди ауур къара артмакъда.

Сакълайла, ашыгъып, сакълайла, къоркъа,
 Элимде хар юй аны келирин,
 Ол узалса къолунда артмакъгъа,
 Билмейин къууанч, бушуу беририн.

Кимни, жияй тургъан ач сабийге
 Ана ёшюн салгъанча, тохтатады,
 Кимни уа, къажау тургъан сюнгюге
 Кёкюрек салгъанча, ачытады.

Ачитмаз эди, къолундан келсе,
 Ах, жангыз бир адамны да алай.
 Анга уа тынчмы, кётюрсе кеси
 Анча ёлюкню жаппа-жангызлай?

Келгенди къууанч къагъыт Саматдан.
 Ол а тюнене аугъанды окъдан.
 Поэт тюз айтды, ол чыгъа отдан,
 Окъ къыстау уча болур къагъытдан.

Аслижан, чабып, суйюнчюлюкню
 Почтальоннга берди, къууанып,
 Билмейин эри экинчи кюнню
 Тургъанын жерге бауурун салып.

Битеу мюлкню да берсин, жалынып,
 Энди Саматы туралмаз ёрге.
 Аслижаныны эшигин жабып,
 Жашлай, ариулай киргенди жерге.

9

Саматны къагъыты

Аслижан, мени санама серге,
 Бауурну салып жаралы жерге.
 Къагъыт жазама бу шош сагъатда,
 Урушдан чыгъып жан къазауатда.

Кючно таныта бу кючлю жаугъа,
Окъдан къутулгъан – бек уллу саугъа.
Алай къоркъма сен, жанынгы сакъла,
Окъ алмаз мени, бил, сен саулукъда.

Бил ёлмезими топдан не окъдан,
Ёлсем – ёллюкме санга тансыкъдан.
Бил, барды менде ма аллай къарыу,
Не кючлю жаугъа да кючюм къарыр.

Бир кёрге эдинг тюнене кюнде
Жаула жатыуну аякъ тюрбюмде.
Ёрге тургъузмаз энди бир буйрукъ,
Къара жер тюрбю энди ала турлукъ.
Жокъду кёрде да аланы жуллуку.

Жаным, Аслижан, тилейме, къоркъма,
Анамы жапсар, жанынгы сакъла.
Кирирме энтта татлы ушакъгъа,
Мен сени кысып жылы къучакъгъа.

Къалай татлы, татлы эринлеринг!
О, не айтырла ёлген тенглерим
Бу жазгъаныма бююн, сёз табып?
Жаталла ала, кёкге аралып.

Суууп санлары, жылыусуз, кюнсюз,
Жаталла ала кебинсиз, кёрсюз,
Журтну къоруулай, берип жанларын.
Тынчаймам жаудан, алмай къанларын!

Батсам тенгизге, кюйсем да отда,
Жауну тепсетмем мен Ата журтда.
Къайнайды къаным ма мени алай,
Къоркъма, мен ёлмем, жауну хорламай!

Энтта башланды ачы къазауат,
Сау къал, Аслижан, сен сау-саламат.
Жанны сакъла, мени да сакъла,
Этербиз энтта татлы ушакъла.

Ай да жарытыр терезебизни,
Ол кыуандыра сау тийребизни.

Ичербиз энтта, хауа ура таудан,
Эл башындагъы таза шаудандан.

Анама да айт сау келлигими,
Билеме татлы тиллилинги.

10

Ах, бусагъатдан жазар жууабын,
Къарт ананы саламат хапарын,
Эки эгиз жаш санга туугъанын –
Ала кесинге ушагъанларын;

Къалай жашауун бу кюнледе да
Иги этеди санга жазгъанын.
Сюерсе эшитирге жер тюбюнде да
Сен юйюрюнгю къалай жашауун.

Алай жазмаз, букъдурур барысын:
Бюгюн ол къаллай бир къыйналгъанын,
Къара чачыны ненча халысын
Ачыу акъгъа бояй тургъанын.

Агъачха, отуннга кеси баргъанын,
Балтаны, жипни ол къолгъа алып,
Ол, эр кишича, чалгъы чалгъанын,
Терлегенлери бетинден агъып.

Ариу акъ бетин жел кюйдюргенин,
Элни ишинде айланнганында,
Ма жаш сыфаты къарт кёрюннгенин,
Кюзгюге къарап, чач тарагъанда.

Жазмаз неллай бир уну къалгъанын
Юйдегисине жукъа худургъа,
Быйыл неллай бир картоф къуйгъанын
Юй тюбюндеги картоф уругъа.

Быстыр жууаргъа бюгюн юйюнде
Сапын окъуна табылмагъанын,
Ананг жилияса кече белинде,
Аны жапсаргъан къыйын болгъанын.

Ах, жарлы ана не бош умутда
Жаяды кюннге быстырларынгы,
Кёз гинжисича, алай сакълайды
Жамычынгы бла чурукъларынгы.

Бирде жукълагъан сабийчиклени,
Мурулдай кетип, ол уятады.
Сора, чөгелеп, ынна алагъа
Бу бешик жырын жилий айтады.

11

Ыннаны бешик жыры

«Сиз жукълагъыз бешикледе, жукълагъыз.
Атагъызны келир кюнюн сакълагъыз.
Ашыгъыгъыз тюшюгюзде кёрюрге,
Ол бошамаймыд тюнде сизге келирге?»

Къысылыгъыз сиз къоюн жылыууна,
Тынгылагъыз сиз жүрек уруууна.
Кёргюзтмегиз сиз жилимукъ кёзлени,
Жилиямайла кёзлери жигитлени.

Къазауатда жумушундан бёлмегиз,
Сен хайт де деп, андан алай тилегиз,
Ол келтирир сизге жангы кёлекле,
Бёлляй-бёлляй, сиз жукълагъыз, жигитле.

Ким биледи, чабармысыз аллына?
Алырмы ол сизни эки къолуна?
Башыгъызны ариу айтып сылармы?
Сизге къарап, эки кёзю тоярмы?

Жилиямагъыз, къууаныгъыз, жашларым,
Таш салгъанда, сауду дейле ташларым.
Къор болайым ол кюймеген отха да,
Атагъызгъа тиймей озгъан окъгъа да.

Бёлляй-бёлляй, жокъду сизни хатагъыз,
Жилиямагъыз, келе болур атагъыз.
Жигитди ол – жилимугъун тыялгъан,
Эр кишиге эрлик туююл жилигъан.

Мен а, жилий, сокъур болуп къалама,
Бир мадар эт, Аллах, мени балама.
Сен къайтар, къойма мени жилиргъа,
Жан аурут да, аталарын былагъа.

Сыйыр кюнюн сен балама къажаудан,
Къутхар, Аллах, сен баламы ажалдан!

Мен ёлсем да, ол саулада жокълансын,
Жырым аны палахладан сакъласын!

Балам келир, жауну хорлап, сап-саулай,
Халкъ бетине къарар кибик уялмай.
Балаларым, биз турайыкъ жылямай,
Мен жашсызлыкъ, сиз ёксюзлюк сынамай.

Жилямагъыз, къууаныгъыз, жашларым,
Таш салгъанда, сауду дейле ташларым.
Бош жиляйма мен, жилямукъ тыялмай,
Сиз жукълагъыз, жилямай, бёлляй-бёлляй».

Кёр, Аслижан а, къууанып, бюгюн
Къатлап окъуйду Самат жазгъанны.
Ахшы кёрюрмю бюгече тюшюн,
Билмей тамбла не сакълагъанын?

Тамбла кюн а, турмай кеч къалып,
Жетгенди мудах, къара кийинип.
Почтальон къайгъы къагъытны алып
Келгенди, беркюн кёзюне ийип.

Ах, Аслижаным алады, узалып,
Билмейди алгъа ол не болгъанын:
«Жигитча ёлдю», – деп, алай жазып,
Командир къагъытха кёол салгъанын.

Ах, Аслижаным кетеди аууп,
Жюреги тохтап-тохтап къалады.
Эки кёзюне ачыуу чабып,
Къагъытны кёолдан ычхындырады.

Аталарын жангызда кёрмеген
Эгизле жукълайла эки бешикде.
Жангыз жашын кёрмезин билмеген
Къарт ана муркку этеди эшикде.

Ах, Аслижаным, жый сен эсинги,
Жиляп боша, ынна юйге киргинчи.
Къаты эт жүрекни, сюрт кёзлеринги,
Жилягъанынги ма ол кёргюнчю.

Хорла жүрекни, хорла, ууучлап,
Къыйын болса да ичде кечиндирген.
Ёлгюнчю, турсун анасы сакълап,
Сунмагъанлайын ол жашы ёлген.

Билдирмезинги билеме, жаным,
Ол төшек болур, аны билгенлей.
Ах, не этгин да, ах, Аслижаным,
Турсун ол, санга келин дегенлей.

Ой, къалай къыйын, ой, къалай къыйын,
Насыпны аз кёрюп, кёп жилигъан!
Да андан эсе, ол окъун – иги,
Насыпны ёмюрде кёрмейин къалгъан.

Болупму къалдынг башсыз къатын!
Ол атны берген – тили къурурукъ.
Урушду, уруш, айтмазча атын,
Кюл-кёмюр болуп, жерге жутуллукъ!

Тилейме, Аслижан, этме сен аман,
Бек къыйын ишди санга таянган,
Да не этгин да, алайды заман,
Кирип къалады, кёр, къайын ананг!

Да, не этейим, ах, Аслижаным,
Мени да жокъду болушур кючюм.
Болсаед мени ёлмезлик жаным,
Берирем, быллай иш болмаз ючюн.

Тёртюнчю башы

Хорлам

1

Ненча жүрекге бичакъ
Ачы жара салгъанды!
Ненча элчим кебинсиз
Жерге батып къалгъанды?

Кими къайтып келеди,
Ах, болуп ол кыяулу.
Кимден къагъыт келеди,
Болгъанды деп жилияулукъ.

Киргенди эл башына
Нечик юйренчек ауруу,
Алай бу къаугъалагъа
Жокъду юйренир къарыу.

Жел таулада, зуулдап,
Гыз-гыз этип урады.
Топ жалында ариу кёк
Къара-къолаң болады.

Къаугъа ачы тырнакълай,
Ол жүрекдени жырып,
Таула зыңг-зыңг этелле,
Ма кычырыкъдан кырып.

Элия уруп этгенча,
Кёр, къая, таш чагъады.
Кызыл-къолаң къанатын
От зуулдап къагъады.

Бояйды тау жухланы,
Бурулуп, къара тютюн.
Ах, кёр, жалын ичинде
Ёчюлюп къалады кюн!

Ууакъ сабийли ана,
Кыстау мадарны изле,
Къармалмазча жалыңдан
Тап-таза сабий кёзле.

Отха ким да болсун сакъ,
Болмагъанлай ауара,
Кетмей, тап болуп къалад,
Ах, отдан тюшген жара.

Бу огъурсуз жалыңдан
Ненча таш къаралгъанды!
Ах, ненча жарыкъ кёзню
Бу жалын къармагъанды!

Кёр, Аслижан да ишден
Келеди ол чапханлай,
Сабийлерине къоркъгъандан,
Кёзлери от чакъгъанлай.

Бюгюн, негерим, аны
Танырса сен бек кыйын.
Болгъанды дерсе анга
Тюз эки жыйырма жыл.

Кёрчю аны барыуун,
Бусагъат абынады.
Алгъын ариулугъундан,
Кёрчю, неси кълалгъанды.

Алай сакъланнгандыла
Ариу, къара кёзлери,
Таукел, таза жүреги,
Ол узун кирпичклери.

Уруш, иш, ачыу, ачлыкъ –
Бек къыйынды жашаргъа.
Эки сабийни, кълартны
Жангыз кеси тутаргъа.

Бюгюн а артыкъсызда
Къыйынды, къыйын анга,
Керекди юйдегисин
Элинден чыгъарыргъа.

Эл тургъанды аякъ юге,
Быллай ачы кълаугъагъа,
Аякълары баралгъан –
Ол кетеди таулагъа.

Ах, баралла, баралла,
Таш кёпюрлени оюп,
Ёмюрден жыйгъан мюлкню
Барысын да бош кълуюп.

Тютюнлерин тохтатып,
Кълуюп малларын ашсыз,
Барадыла кълатынла
Кеслери, жашсыз, башсыз.

Ах, жигер тиширыула,
Жунчуп, апчып да кълалмай,
Жилягъан сабийлени
Жапсаралла, тыялмай.

Ах, баралла, баралла,
Жибип кюз жауунлада.
Кълайры барыргъа билмей,
Абына тик жоллада.

Кечеги тау желледен,
О, тозурай чачлары,
Ах, баралла, баралла
Къартлары эм жашлары.

Окъуучум, кел алагъа
Биз нёгерлик этейик,
Ма бу къыйын жолладан
Ала бла ётейик.

Багъалы Аслижаннга
Биз болуша барайыкъ,
Анга кёл этдирирча,
Ариу сёзле табайыкъ.

Жолунда абынмазча,
Биз таянчакъ болайыкъ.
Айырылмайын андан,
Биз къатында барайыкъ.

Сабийлери жиляса,
Къолубузгъа алайыкъ.
Жарсыудан кёлю толса,
Биз аны жапсарайыкъ.

Сабийлеринг къууанчны,
Бил, кёрлюкдюле дейик.
Самат сау келликди деп,
Къартны да тирилтейик.

Къарт ыннагъа кётюртмей
Жюрекдеги жюгюнгю,
Тюз этесе, дейик, сен
Бир кесинг элтгенинги.

Жюрекге уа тынчмыды
Аллай жюкню кётюрген,
Отдан тютюн иймейин,
Ичинде кечиндирген?

Билмейди харип ана
Ол анга не болгъанын,
Келини, башсыз къалып,
Ичинден жилягъанын.

2

Къатыдан-къаты урушну
Ауазы зынгырдайды.
Батырланып ол ауазда,
Таш, къая къымылдайды.

Киреди, жангырып, кюч
Ол жүреклеге, жырлап,
Къаяла фашистлени
Кетередиле быргъап.

Чурукъ ызларын жуууп
Кетереди сакъ жауун.
Жер да ариу хаада
Солуйду тынч, хычыуун.

«Хорлам!» – деп, жарыкъ ауаз
Жүрөйдю орамлада,
Къалгъан болуред бираз
Насып да адамлада.

Къычырыкъ, къаугъа, къууанч
Барады, къатыш бола.
Сабий туууучу юйдеча,
Ким бурула, ким къууана.

Сынсыйды жашы келмеген,
Сабийден ауругъанча.
Келген – къоюнуна къысад,
Тынч къутулгъан анача.

Ким эрини боюнуна
Жиляп тагъылады,
Кимни анасы излеп,
Тапмайын абынады.

Жарыкъ, мутхуз макъамда
Къобуз да согъулады.
Кёрчю, неллай бир бичакъ
Бюгюн къындан чыгъады!

Къурманлыкъла кесерге
Биленедиле ала.
Жипледен тешиледиле
Кёп асыралгъан малла.

Алай кёп юй тешмейди
Къурманлыкъланы баудан,
Ол юйледе адамла
Ёлгенчадыла саудан.

Дагъыда барды ненча юй,
Ичи къуп-къуру болгъан,
Иесин тансыкъларгъа
Бир жаны да къалмагъан.

Алада унутулгъанды
Сабий ауазы, кюкю,
Не къачарыкъ туююдю
Къурманлыкъ къой да, юркюп.

Ол юйледен бирине,
Окъуучум, сен бир къара.
Солдат, аны билмейин,
Турады ары бара.

Кёр, къысады эшикни,
Ах, тот, тот сабын къолгъа!
Аякъларын къучакъла
Сен, букъулу босагъа!

Алгъа сенсе тюберик
Анга, анга, ангыла!
Къолланы узатыгъыз
Сиз, юй, юй къабыргъала!

Сыннган терезе кёзю,
Сен анга эрип жила,
Ах, юй башы, юй башы,
Ийил, чал башын сыла!

Батып кетме ичине,
Батып, юйюню туюю,
Кётюр-кётюр, тепмейин,
Уллу эсе да жюгю!

Ах, къуру бешик, сен букъ,
Кёрюнме сен кёзюне!
(Ах, оюмла, оюмла!..)
Юй, юй башы, юсюне!

Тур, кьоншусу, кьоншусу,
Кёзюне сен бир кёрюн!
Ах, ол аууп кьалгьынчы,
Жапсар, жапсар сен кёлюн!

Бюгюн керексе анга
Хауадан, гыржындан бек,
Себеплик эт, себеплик,
Бушуууна, хайда, терк!

3

Къайсы юйледе этмейди
Бюгюн къобуз таууш.
Энтта бошалмагъанды
Ол юйлеге уруш.

Къагъытлагъа ийнанмай,
Этмейин ашларын,
Келлик сунуп, сакълайла
Бюгюн да жашларын.

Айтылырын билсеем
Алагъа суююнчю,
Бер дегеннге берирем
Жанымы аны ючюн,

Ах, ол юйле жашларын
Бош сакъламаз ючюн.
Да айтмайды, не этейим,
Манга алай киши.

Мен иги билмесем да
Уруш ишни халын,
Чырт керти суналмайма
Ёлгенлени санын.

Мен аланы санына
Командирча болсам,
Энтта бир къарарем,
Тюз болурча ол сан.

Ненча солдат ёлгенди
Жау окъдан урушда,
Анча ана ёлгенди,
Ах, саулайын мында.

4

Кёр, Саматланы юйде
Танг да жарыкъ атмайды.
Анасы, умут юзмей,
Ёлген жашын сакълайды.

Бир жилип башласа уа,
Жилийды алай ачы,
Тарс деп жарылыр дерсе
Юйюню мурдор ташы:

«Ах, бош, бошму сакъладым,
Ол келлик болмаз, келлик!
Къайда къалгъан болур да
Балам, анасы ёллюк!

Бошму этдим тилекле,
Жюрегими таралтып,
Къалдымы, о, мен жарлы,
Ол къара жерге батып?

Балам, манга эримей,
Ол ишни къалай этер?
Жылы юйюню сууутуп,
Къалай гунч болуп кетер?

Аллах, санга не этдим,
Манга сен нек чамландынг?
Жанымы алмагъанлай,
Жангызымы нек алдынг?

Ол дунияда жокъ эсе,
Айт, тангым къалай атар?
Ал жанымы, Аллах, ал!
Не уа баламы къайтар!»

– Анам, этме былай, – деп,
Жапсарады Аслижан, –
Ненча адам къайтханды
Биз ёлгеннге санагъан.

Ёлгенди дей элле да,
Къарачы сен Дамматха,
Бутун анда къойса да,
Ол окъун къайтды артха.

– Жаны сау болса эди,
Неди буту, билеги,
Къор болурем, келсе да
Жангыз къуру тёммеги.

– Анга сёз жокъду, анам,
Саулугъуна сен ийнан,
Танымагъан сабийлерин
Чыгъар бир таныр заман.

Аланы эркелетир
Жашынг, башларын сылар,
Тансыкълап, къаты къысып,
Ол сени да къучакълар.

Келмезлигин билсенг да,
Жашырып анасындан,
Жапсара кюрешесе,
Жаным, сау бол, Аслижан!

Къалай уста элтесе
Сен бу ауур жюгюнгю,
Ачыгъанын билдирмей
Жаралы жюрегинги!

5

Даммат къутулуп отдан, окъдан,
Ёлюмню хорлап, жаугъа ачугъа,
Къайтды ол аллай, аллай узакъдан,
Жилляй тансыкъдан бу ташха, таугъа.

Ол, къазауатда къоюп бир бутун,
Эки къолунда эки таягъы,
Алай къурутмай ахшы умутун,
Аслижанына келди биягъы.

Диннге ийнанып тургъан адамгъа
Ариу кёрюнюп тургъанча Къуран,
Ол тюрленнгени кёрюнмей анга,
Алгъынча кёрюне болур Аслижан.

Аны кёзлерине ауму чабып
Эслейми болмаз бюгюннгю халын,
Бети – сызла, чачы уа – чал болуп,
Эки ёксюзню сакълап къалгъанын?

Кёрюнемиди Аслижан энтта
 Алгъын сыфатда туруп тургъанча,
 Бетине нюрю тёгюле, эртте,
 Ныгъышдан ётюп, суугъа баргъанча?

Кел, Аслижаннга айтып кёрейик
 Аллай суймеклик аз табылгъанын,
 Сен сагъыш эт деп, андан тилейик,
 Жашауунг энтта алда болгъанын.

Къыйынды, дейик, ёксюзле ёсдюрген,
 Ата болушлукъ тапмагъанлайын,
 Ёмюрюн алай жангыз кетерген,
 Жюрек жараны жапмагъанлайын.

Эт сен бу ишни, кёрмезсе хата,
 Къаратма, дейик, Дамматны жерге,
 Сабийлеринге ол болур ата.
 Ахшы адамды, бар анга эрге.

Ол не айтырыгъын сен билмейсе,
 Окъуучум, жууабына тынгыла.
 Алай бусагъат угъай демесе,
 Мени жукъбилмез адамгъа сана.

Бешинчи башы

Энтта да той

1

Бу дуняда, о, не затла болмалла!
 Келди къууанч, ачыула да къыйналла.
 Жазылдыла аллай сейир китапла,
 Айтылдыла биз борчлу болгъан атла.

Кёп ахшыла жер юсюнден къурулла,
 Осалланы къолларындан бууула.
 Жер жияды, суна кырдык чыкъмазлыкъ,
 Жырчыла да бир жарыкъ жыр такъмазлыкъ.

Алай, шукур, сабийле да тууалла.
 Сынтыл бола жерде жюрек жарала,
 Чыгъадыла жерден жангы урлукъла,
 Эски къуруп, жангы, жашил кырдыкла.

Къарла эрип, жауалла жангы къарла,
Ёлген ёлгенликге, жашайла саула.
Кюн бере жылыуун, ай да жарыта,
Къарыулугъун жашау да таныта.

Тургъанларына шукур эте, шукур,
Тагъарыгъым келе мен да жарыкъ жыр.
Жерни жаралары сау болгъан суна,
Барама мен тойгъа бюгюн, къууана.

2

Къаламым, хайт де, сен такъырланма,
Алгъанда къолгъа эм ахыр ташын,
Окъуучум, сени мен чакъырама
Окъургъа энди эм ахыр башын.

Эл къозгъалгъанды бир къууанч халда,
Кёп жыл мындан алгъа замандача,
Къоншу жаш къатын алады мында,
Эртте Самат къатын алгъанча.

Къонакъла, къоншула – бары, жыйылып,
Алгъышлап, ичги ичерикдиле.
Жашла бюгюлюп, къызла сюзюлюп,
Тюрлю тепсеуле тепсерикдиле.

Окъуучум, сени эсингдемиди,
Тау тепсеуледе – барындан ахшы.
Санланы ойнатхан къууанч кюнледе
Исламейди да тепсеуню башы.

Мен къатлап-къатлап несин айтайым,
Бола келгенсе таулу тойлада.
Болсада, сени мен тохтатайым,
Бу тойгъа къара бираз былайда.

Той башланганды, кенгнге турайыкъ:
Тамата чыкъды, билек ойнатып,
Аслижан тепсейди, къарс урайыкъ, –
Чыгъаргъандыла, кёр, тойгъа тартып.

Барады Аслижан, анга бир къара,
Къанатла жайып, алай баргъанча,
Кёр, аны бети бир тюрлю бола,
Тойда биринчи тепсей тургъанча.

Ариу кёзлери – сагъышдан толу,
Билдирген кибик жүрек жарсыуун.
Ала эслемей къарс къагъылыгуну,
Тепсегенлей, баралла акъырын.

Ким билсин, манга бошму кёрюндю
Кёзлериндеги къайгъы сагъышы,
Угъай, хар кимни кёлю бёлюндю,
Анга къарайла мудах барысы.

Жангы келинни жарыкъ кёзлери
Къарайла анга, жилимукъ толу.
Аны эрича, кесини эри
Урушда ёлюр деп къоркъамы болур?

Къарсны тауушу тохтап къалгъанча,
Сабыр, мудах болалла жүрекле,
Урушда ёлгенлеге биче тургъанча
Тюз бусагъатда кебин кёлекле.

Угъай, болмады алагъа кебин,
Эшиталмадыла аналары,
Жан бере туруп, ахыр сёзлерин,
Жумалмадыла ачыкъ кёзлерин.

Къайсы эсе да: «Къарс!» – деп кыычырды,
Чачылды къайгъы, мудахлыкъ битеу.
Къобуз а бютюн жарыкъ тартыла,
Къатыдан-къаты кызады тепсеу.

Тепсегенча юнню мурдор ташы,
Тепсейди стол, тепсейди юй башы.
Тепсейле шинтикле, агъы-къарасы,
Жаралы жашны тепсейди къашы!

Сейир тюйюлдю бу къууанчлыкъда
Тойну ма былай къаты барыуу,
Гитче кёрюне гошпан аякъ да,
Ичгини чабып кёзлеге ауу.

Юй тегерекге аяусуз барад,
Эсиргенми болур юй, эсирген.
Жер аякъ тюпде урчукъча айланад,
Тегерек тюйюл деялмаз кёрген...

Даммат а, кѳошулмай, жарыкѳ болуп,
Бюгече баргѳан бу ахшы тойгѳа,
Мюйюшде турад, мудах олтуруп,
Ачыулу кѳысып таягѳын кѳолгѳа.

Ах, не этейим санга, Дамматым,
Сен турмаз ючюн ичингден бишип?
Толгѳан сунарем хар бир умутум,
Кѳоялсам эди бутунгу сау этип.

Аслижан бла тепсерча бирге,
Аякѳ бюк дерча ол, санга кѳарап,
Ах, билалмайма мен не этерге,
Бош сѳлешеме, бошуна, зыраф.

Тохта, ары кѳара, Даммат, анга,
Тюз туманны жырып, кюн келгенча,
Келе турады Аслижан санга,
Жюрек жюрекни керти билгенча!

Бети жарыкѳ кѳрюнеди аны,
Бозамы этген болур жарытхан,
Ол жарыкѳлыкѳда не зат букѳгѳанын
Кѳыйынды, билип, адамгѳа айтхан.

Ол, жууукѳлашып, кѳатына барып,
Жылы кѳарамын бурду Дамматха:
«Хар ким тургѳанда ма былай жарып,
Сен, мудах болуп, нек турдунг артха?»

Даммат а айтды: «Билесе кесинг,
Мен не зат ючюн мудах болгѳанны».
Ах, Даммат, Даммат, алай нек этдинг,
Тюбюн башына этгенча дунияны?

Кѳю кѳарангы этди, кѳресе,
Кѳарамазлыкѳча энди дуниягѳа,
Жарым ѳмюрю кетгенди дерсе
Сен алай айтхан бир такѳыйкѳагѳа.

Ах, Аслижаным, мен бир жерде да
Тапмайма санга бир жарар дарман.
Ах, сау болмагѳанды бюгюнде да
Жюрегингдеги сени ачы жаранг!

Къайтараллыкъ туйюлсе, Аслижан,
Жукъусуз кетген ол кечелени,
Татыулу ушакъда санга айтылгъан
Унутулмазлыкъ ариу сёзлени:

«Акътамакъ, дейле, сенлай ариугъа
Бурундан бери бизни таулула,
Мен а чырт санга ат табалмайма,
Сен менисе деп ийнаналмайма.

Санга ушагъан тиширыулары,
Перс жомакълада эшитгенме аланы,
«Пери» деп, алай къубултханларын, –
Санга айтайыммы мен ол атларын?»

Ах, ол сёзле, къара туманлача,
Къайдан кирдиле сени эсинге,
Ах, Аслижаным, сен, тюш кёргенча,
Не мурулдайса кеси кесинге:

«Мен бусагъатдан турама, къоркъма,
Сен а жат да, Самат, солу, жукъла», –
«Жукълаб' а, бери бир адам келсе,
Мен жукълагъанлай, сени алып кетсе?»

Ах, жукъла, Самат, къайгъысыз жукъла,
Аслижанынги киши урламаз.
Анга ийнанып, гурушхасыз жукъла,
Ол ёмюрде сени унуталмаз.

Ах, Самат, аны сен къалай кёргюн,
Аны жүреги къалай бургъанын,
Эртте сен алгъан жыйрыкъны ёшюнюн
Жилямукъ бла жибитип тургъанын.

Даммат да хазыр бюгюн жиляргъа,
Жилямукъларын тыйгъан этсе да.
Жандан багъалы – Аслижан анга,
Унуталмады, не кюрешсе да.

Алай айталмай бир сёз, адетли,
Мудах къарап чыгъады эшикге,
Ол таза таулу ёхтем жүреккли
Не бушууда да хазыр эрликге.

Барады чууакъ танг эрттенликде,
Шургу къарайла анга къаяла,
Чыпчыкъла уа, билмей, жуу-жуу эте,
Бузуп шошлукъну, ишлейле уяла...

Ахыр сёз

Айт, окъуучум, сен ушатмадыңмы,
Бек тийдимми мен сени кёлүнгө,
Къууанчлы бошамай хапарымы,
Къайгъымы салдым мен жүрегинге?

Сен, тюзюн билмей, турдунгму сакълап,
Ахшы бошар деп хапарны артын?
Этме терслеген, билмей, айыплап,
Терслигим жокъду, мени сартын.

Урушду адамны насыбын алгъан,
Ахшы бошаргъа олду къоймагъан,
Узакъ жоллагъа да ууун жайгъан,
Бююнлюкде да ачытып тургъан.

Солдатны ёлтюрген жютю ачы окъ,
Ёлтюрмегенди ол жангыз кесин,
Юйюрюн ёлтюргенди, анга сёз жокъ,
Не уа туумагъан аны юйдегисин.

Окъуучум, иги сен бир сагъыш эт:
Урушда ёлгенни ма биргесине
Ёлген эсе уа Пушкинча поэт,
Туумагъанлайын жерни юсюне.

Не уа, суйгени туруп келликча,
Ёлдю деялмай, къарт болгъан къызгъа
Тууар эсе эди уа, Ленинча,
Дуниягъа айтыллыкъ ахшы жаш анга;

Не уа, башласа жер битеу тебип,
Бу Жерни ажалдан къутхараллыкъ
Жатамыды, ачы окъдан ёлюп,
Болгъунчу ёсюп ол акъылбалыкъ?

Ма къулагъымда жер кычырыгъы:
– Къутхарыгъыз, адамла, ажалдан!

Менме жашау, жашау тутуругъу,
Жанып кетеме бир осал къолдан!

Угъай, жарамаз, жарамаз алай,
Жаныбыз бизни ичибизде къадар,
Бирде турсакъ да, ачып, жер тырнай,
Жер ачымазча, излейик мадар!

Излейик мадар, мадар биз бирден,
Жер сау-саламат айланыр кибик,
Уруш къоркъууу кетерча жерден,
Жерни атмазча жашау, суймеклик.

Эндиге дерича, къатлап кёре
Турмазча жер урушдан хата,
Минг жылла ичинде бу жолдан жютю
Уруш боюнуна тиймеди балта.

Уруш энди баш кётюрмез суна,
Назму жазама, къарай акъ тангнга,
Окъуучум, эсинге бек ышана,
Аманат эте дунияны санга.

Жер тынчлыгъына бизбиз къалауур.
Бир такъыйкъагъа унутмай аны,
Тохтамаз ючюн бизге кюн жарыу, –
Тилек этеме, алып къаламны,
Негерге излей хар тюз адамны.

1958–1959

ХАЛКЪ ПЕДАГОГИКАНЫ ЗАКИЙИ

Таулу халкъыбызда бурунгу заманладан жюриюдю бир алаамат айтыу: «Аллахдан – къадар, кесингден – мадар» деп. Къайсыбыз да жашауубузда билимли, сайлагъан ишибизде хунерли, жамауатыбызгъа керекли болургъа итинебиз. Аллах буюргъан ёмюрюбюзде кесибиз сайлагъан илишанлагъа жетерге кёп зат себеплик этеди: окъуу, жазыу, башха-башха илмуланы жорукълары, иш усталаны юлгюсю... Ала бла бирге уа, энчи белгилесек, энчи юйюрге, сау жамауатда да ёмюрледен келген адет-намыс жорукъла, тёре, тап къылыкъ, ата-бабаларыбызны насийхатлары, аланы юлгюлери. Аланы бары да халкъ педагогиканы (этнопедагогиканы) къагъанакъдан къартлыкъгъа дери тап юйретиуно баш жорукъларыдыла.

Бу илмуда Гуртуланы Мариямны жетишимлери битеу Россей Федерацияда, бютюнда Шимал Кавказда белгилидиле. Аны илму жазмалары кёп жерде басмаланнгандыла: Москваны «Воспитание школьника», «Народное образование» журналларында, «Учительская газета» эм башхалада. Баку, Ростов, Ставрополь, Грозный, Махачкала, Элиста, Владикавказ, Пятигорск, Карачаевск, Нальчик шахарлада чыкъгъандыла, орус, къарачай-малкъар тилледен сора да азербайджан, къабарты, къумукъ, чечен, ингуш, дюгер тиллеге кёчюрюлюнюп.

Педагогикада жангы тюрсюню этнопедагогиканы элли жыл мындан алгъа Россейде беш акъылман къурагъандыла, аланы санында чувашлы профессор Волков бла таулу къыз Гуртуланы Мариямдыла. Бу илмуда Мариямны аты белгилиди. 1969 жылда ол Азербайджанда таулу къызладан биринчи педагогика илмуланы кандидаты болады, 2005 жылда Къарачай-Черкесде диссертациясын жетишимли къоруулап, педагогика илмуланы доктору болады, ызындан а халкъла аралы педагог Академиясыны санына айырылады. Андан юлгю алгъанча, башха таулу къызла да педагог илмуланы докторлары болгъандыла, аланы санында Байчеккуланы Нина, Энейланы Лидия... Мариямны кичи эгечи Тамара да къауум жыл Нальчикде университетни профессору, филология илмуланы доктору болуп, 20 жылдан артыкъ Стамбулда (Турцияда) университетни профессору болуп, жетишимли ишлейди.

Сабийлигинден бери Мариям халкъыбызны юйретиу-насийхат жорукъларына уллу эс бурады. Халкъ педагогиканы таркъаймаз шауданы болгъандыла анга атасы Бертни, анасы Устаны, аппасы Анайны юлгюлери, билимлери, жашау сынаулары, юйюрюню огъурлу халы. Атасы жамауатыбызны тап

Солдан онгнга: Атабийланы Алий, Владимир Захаров, Гёлбашыны мэри Якуб Одабашы, Гуртуланы Мариям, Дюсен Касеинов, Додуланы Аскер Тюркде Анкара шахарда

юйретиуге, тилибизни айнытыугъа, жахилликден жангы жашаугъа, ахшы төрелерибизни сакълаугъа кёп кюч салгъанды. Къуран окъугъан анасы да Мариямны билим алыуна болуша эди. Аппасы Анай а кёлден кёп нарт таурухла, элберле, халкъ жырла, сабий оюнла, жомакъла билип, халкъ педагогиканы жорукъларын туудукъчугъуна жан дарманча бере эди.

Школгъа барыр заманына Мариям юйюрю бла, битеу да халкъы бла башха, ачы жолгъа атланды. 1944 жылны март айы барыбызны да туугъан жерибизден узакъ Азиягъа кёчюрдю. Орта школну он жылын Мариям Къыргызда окъугъанды, анда уа кеси тилинде дерс китап окъургъа угъай, сёлеширге да къоймай эдиле. Алайды да, ана тилин, халкъыны тарыхын, ахшы төрелерин жууукъларыны хайырындан биле эди. Ата журтуна къайтханлай, Мариям Нальчикде университетге кирип, анда окъуун жетишимли бошап, орус бла немис тилледен устаз болуп чыгъады. Мураты уа – халкъ педагогиканы жангыдан айнытыу. Онг табылгъанлай, Мариям Азербайджанны баш шахары Бакуда институтну аспиранты болуп, юч жылдан педагогика илмуну кандидаты болады. Излегенин тапды. Энди жашауу – халкъ педагогикагъа жангыдан жан кийириу.

Ол жазгъан китапланы санында «Идеи воспитания в балкарском фольклоре и их отражение в практической деятель-

ности балкарского народа», «Балкарский фольклор о народном опыте воспитания», «Народная педагогика – молодому учителю», «Карачаево-балкарский детский игровой фольклор», «Этнопедагогика балкарского народа», «Берт Гуртуев, жашау ызы, оюмлары, тенглери...», «Звени, напев весёлый», «Бешик жырла», «Алибек бла кызылкъанат хоразы», «Истоки педагогики горцев»... Таулу сабийлеге жоралап, Мариям кеси тилибизге кечюрюп, айтхылыкъ орус насийхатчыла Лев Толстой бла Константин Ушинскийни хапарларын да басмалагъанды. Ол кзурап, школда окъугъан таулу сабийлеге хрестоматия 1970 жылдан бери 11 кере басмаланганды.

Доцент даражасы бла Мариям кеп жылланы ишлегенди Нальчикде (Институт повышения квалификации работников образования и КБГУ), Къарачай-Черкес кырал пединститутунда, РФ-ни Педагогическвосунда, «Знание» общества. Аны ишине багъа биче, кепле огъурлу оюмларын билдире эдиле. Сёз ючюн, Мариям пенсиягъа чыгъар аллында былай жаза эдиле:

Михаил Балкизов (КЪМР-ни билим бериу бла илмуну министрни буйругъу): «Юйюрде бла школда сабийлени юретиуге Мариям жан салып, халкъ педагогиканы баш жорукъларын, оюмларын, төрелерин, ёмюрле бла сакъланган ниетлерин таукел сингдиргенди. Арымай-талмай бардырады дерслерин школ устазлагъа бла детсад воспитательлеге институт курсларында; кеп хайырлы ишлейди РФ-ни Педагогическвосунда, «Знание» общества да. Иши кеп грамотала бла белгиленгенди. Халкъны юретиу сынауун кенгге жая, кеп кере билдиреди оюмларын республикада, битеу кыралда бардырылгъан илму-практика конференциялада, кенгешиуледе. Аны илмугъа салгъан кыйыны бла толу хайырланадыла республиканы школларында, ВУЗларында...»

Юрий Тхагазитов (КЪМР-ни культура министрни буйругъу) былай жаза эди: «Мариям Гуртуеваны илмуда жангы оюмларын эм окъутуу-методикада чыгъармаларын кеп да школ устазла, культураны излемлерин айнытхан кзулукъчула, насийхатчыла дайым таукел хайырланып тургъандыла. Төрели этнокультураны кеп тюрсюнлери бла Мариям кеси да кеплени танышдыргъанды: школлада окъугъан жаш төлюню, аланы ата-аналарын Халкъ творчествону юйюнде, профсоюзланы Нальчикде Культура юйюнде, аны сабий студиясында, къауум таулу элдеде, орта билим берген школлада да... Халкъыны маданиятына, фольклорну хайырланыугъа, бурунгу заманладан келген халкъны юретиу сынауун сакълаугъа, анга жангыдан жан кийирирге Мариям кеп кюч салгъанды»

Борис Мазихов – республикада журналистлени Союзуну таматасы – ол заманлада Мариямны илму ишлеринден кем бол-

май, газетледе, журналлада, радио бла телевиденияда очерклер, сценарийлери, ушакълары, башха жазмалары кеслерине уллу эс бурадыла деп белгилейди. Ала бары да битеу Шимал Кавказны миллетлерини төрели халкъ этнопедагогика хазнасын ачыкълайдыла. Кёп жерледе да Мариямны бу ишине огъурлу кез бла къарайдыла, бийик багъа бичедиле. Республикадан тышында Мариямны кёп жазмалары СССР-ни «Воспитание школьника», «Народное образование» журналларында, Ростовда, Ставропольда, Шимал Кавказны шахарларында басмалангандыла.

Беш жыл Мариям Къарачайда къырал университетни педагогика кафедрасында доцент болуп, таукел ишлегенди, доктор диссертациясын да анда къоруулагъанды. Ол жылланы белгилей, Къарачайны халкъгъа билим бериуню махкемеси былай белгилейди: «Гуртуланы Мариям этнопедагогикада кесини илму-тинтиу ишинде керекли мадарланы жетишимли хайырланганды. Карачаевск шахарны 1-чи Лицейинде энчи семинар къурап бардыргъанды. Шахарны орта билим берген школларында, 3-чю номерли Сабий садда устазлагъа, воспитательлеге халкъ педагогиканы, ёмюрле бла сакъланган ахшы төрелени, сабий оюнланы, юйюрге юлгю халланы, керекли жумушлагъа, иш усталыкъгъа юйрениуню ёмюрлюк жорукъларын толу хайырланыргъа кёп методика тюрсюнлерин ачыкълагъанды. Ол жыллада этгенин Мариям кеси да былай ангылатады: «Бюгюнню жаш төлю аламат хунерлиди неге да. Урчукъну, къыл къобузну, гоппанны, бешташны орунуна башха мадарла бардыла. Аны къой, компьютерле, интернет, башха тилле бла технологияла жаш төлюге женгил сингедиле. Алай не омакъ юй ишлесенг да, хунасы деменгили болмаса, оюлургъа къоркъуулуду. Алайды да, бурунгу заманладан келген халкъ педагогиканы баш жорукълары бюгюн да унутулмазгъа тийишлиди. Бошдан айтмайдыла таулула, «Къартны бурунун сюрт да, оноугъа тут» деп.

Мариямны жүреги, аллынча, илму тинтиулеге, жарыкъландырыугъа, халкъ педагогикагъа талпынады. Быйыл анга 85 жыл толады. Кёпмюдю ол, азмыды? Аны жаратхан Аллах биледи. Анасы Уста, урушну, кёчгюнчюлюкню азабын да сынап, беш сабийин да ёсдюрюп, къауум операцияладан да жангыдан эс жыйып, туудукъларын да ийнакълай, 97-жыллыгъында ауушханды. Аны да эсепге алып, Мариям бюгюн да суйген ишин къоймай, жашайды.

БАККУЛАНЫ КЪАНШАУ

Мен, Баккуланы Барисбийни жашы Къаншау, Огъары Малкъарда 1910 жылда туугъанма.

Мени атам Баккуланы Ортабайны жашы Барисбий ишчи адам болгъанды, кеси кыйыны бла жашагъан адам. Кесини уллу мюлкю болгъанды. Граждан урушну башланнганы бла халкъ бла тенг къолунда саууту бла революцияны къоруулагъанды.

Къарыу-кюч тенг болмагъаны себепли, партизанлагъа артха кетерге тюшдю, Дюгерни тауларына. Дюгерде бюгюн-бюгече да уютмайдыла таулуланы жигитликлерин. Дюгерни тауларына да акъла кыйса заманны ичинде жетедиле, аны себепли ала партизанла бла бирге аууш бла Гюржюге ауадыла. Гюржюде да меньшевикле оноу этгенлери себепли, алагъа артха кыйтыргъа тюшюп, Даутоков-Серебряков мурдардан таулада бугъуп турдула.

Партизанлагъа бла аланы юйюрлерине уллу кыйынлыкъла сынаргъа тюшдю. Мени анам, белгили партизанны юйдегисича, 1919 жылны январында беш ууакъ сабий бла Огъары Малкъарны тауларында бугъуп айланды. Ол заманда сууукъдан бла ачдан мени алтыжыллыкъ эгешчигим ёлду.

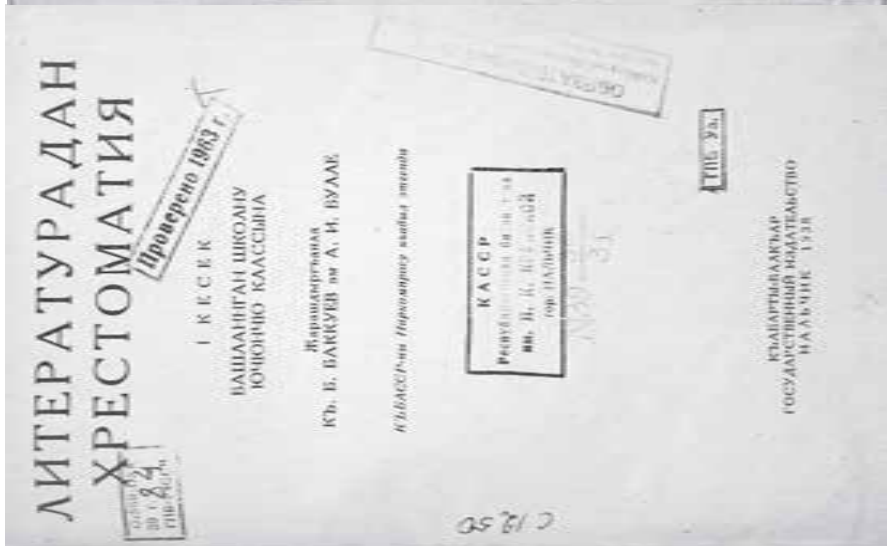
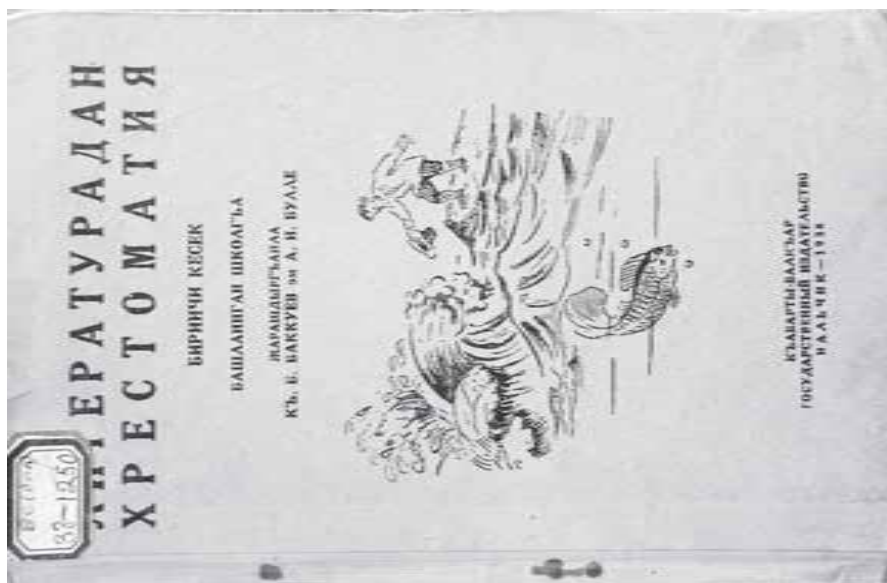
Совет властыны келгени бла, ырахатлыкъ келип, биз да мамыр жашауда ишлеп башладыкъ.

Мени билим алырыгъым бек келе эди, жаза да, окъуй да билирге. Алай бла онтёрт жыллыгъымда юйден кетеме. Занкишиланы Хажидауут ол заманда бек билимли адам болгъанды. Мен, аны бла тауда жайлыкълада туруп, анга болушуп тургъанма. Ол а мени билимими ёсдюргенди.

1929 жылдан 1937 жылгъа дери тюрлю-тюрлю окъуу юйледе окъугъанма. Къабарты-Малкъар педагогика институтну бошагъанма, ол заманда ол Пятигорскда эди. Институтну бошагъандан сора, малкъар газетни редакциясында ишлеп тебирейме. Ызы бла 1938 жылда Тёбен Чегем элни орта школуна директор этип саладыла.

1942 жылда кеси ыразылыгъым бла Уллу Ата журт урушха барама (бийик билимлери болгъан адамланыча, броню болуп тургъанлай). Воронцово-Александровский станицада политрук курсланы бошагъанлай, мени Прохладный шахарда 27-чи запас бригадагъа иедиле.

Бир ауукъ замандан мени марш роталаны комиссары эте-диде.

1942 жылда августда манга буйрукъ бериледи: эки ротаны 600 адамы бла Крымск станицагъа келтирирге. Биз эшелон-лагъа минип, жолгъа тебиредик.

Армавирге жете, бизни эшелонну кёкден бомбала бла ат-дырдыла. Армавир кеси уа немислилени кьолларында эди. Шахарда болгъан кьазауат эди, киши кишини къайда болгъа-

Кавказский пленник.

I.

Кавказда офицер болуб бир барин кѳулулукъ этгенди. Аты Жилин болгъанды. Бир жолда ол юйюнден письмо гъанды. Письмода кѳарт анасы былай жазгъанды:

«Мен бек кѳарт болгъанма. Ёлюрюмю аллында сиз жашчыгъыммы кѳрюрге излеиме. Кел мени кѳрюрге, мени саламлашыб айырылышыргъа; мени асыра, андан сора дагы кѳулулугъунга кетерсе. Мен санга кѳатын да хазырлагъан акъыалды, ариуду, мюлкюда барды. Сюйсенг алырсан, мѳ тын алсанг, мында кѳаалыб кетер эдинг».

Бу письмону алгъанында, Жилин сагъышланды: «Кертисе анам кѳарт болгъанды, жаны саулай кѳрмей кѳалыргъа да лурма. Барыргъа керекди, келинликни жаратсам, таб кѳатын алыргъа да болурма».

Жилин полковникге баргъанды да отпуск алгъанды. Жеси лери бла саламлашханды, кетерге хазырланганды. Ол кезинде Кавказда уруш бара эди. Кече, кюн да жоллада жюрюрге болмай эди. Оруслуладан, ким болсада, кѳаладан не азда бир ж

62

нын билмей эдиле, штабны, бизни аскерлени табаргъа да онг жокъ эди. Бомба атдыргъандан бек кѳп солдат ёледиле. Мени да, солдатларымы да кѳолларыбызда сауутларыбыз жокъ эди. Баям, командование немислиле Кавказгъа алай терк жетерле деп тура болмаз эдиле.

Алай бла биз гитлерчилени Кавказгъа чабыууллукъ этген кѳызыу сермешлерини араларына тюшебиз. Жесирликге тюшмез ючюн, биз бир кѳауум солдат бла кѳыбыла жанына тебирейбиз. Тѳгерекни немислиле алып эдиле, биз а кече бла барабыз. Алай бла мен Нальчикге кеси юйюме тюшеме, арып-талып, аякъларым да кѳанап, тешилип.

Республиканы азатлагъынчы сакъларгъа умут этдим. Нальчикде партия не Совет органла жокъ эдиле, ала барысы да алгъаракъдан кѳчюрюлген эдиле. Немислиле бла чыртда бир байламлыкъ да жюрютмегенме. Немислиле Нальчикден кетип те-

бирегенде, шахарда немислиле бла байламлыкъ жюрютгенлени Сибирьге иерикдиле деген сёз жайылды. Сталинни айтханы да энчи жерни алгъан болур былайда: «Жесирле жокъдула – Ата журтну сатханла бардыла» дегени. Мен Нальчикде къалсам да, киши да манга ийнанырыкъ туююл эди. Арамвирде не болумгъа тышгеними айтсам, мени ёлтюрген этерик эдиле. Биз, иги кесек адам, ол сёзледен къоркъуп, Кюнбатышха кетерге оноу этдик.

Польшада Лович шахарда мени гестаповчула тутадыла да ёлюрге керекли адамны кийимлерин кийдиредиле. Совет тасхачылыкъны буйругъу бла мен къачхынчыланы ичинде турама деп, коммунистсе деп тутдула.

Элчи полякка бу кече мени ёлтюрлюклерин айтдыла. Гестопону агентлери, мени ючюнчю кере тутханларыды.

Ол кезиуде къачхынчылагъа иги къуллугъу болгъан бир дагъыстанлы (къумукълу) келди, тукъумун, атын билмейме, не мурат бла келгенин да билмейме. Алай мени жерлешлерим, ол кезиучюкню хайырлана, андан бизни эркин этерге болушругъун тиледиле. Абайханланы Ибрагим да аны бла бирге мен нёгерлерим бла тургъан жерге келди. Ол бизни бла сёлешди, ангылатды хар нени, алай бла бизни эркин этдиле.

Алай эте, Италиягъа дери жетдик. Бизни бла къартла, тиширыула, сабийле да бар эдиле. Мен алагъа таматалыкъ этип тургъанма, кесибиз да бир бирден узакъ болмагъан юч элде орналдыкъ: Изабелла, Рабосклетта, Саларе. Анда 1945 жылны жаз башына дери турдукъ.

Европада уруш бошалып, бизни Ата журтубузгъа иедиле. Мени сюд зат да этмей, алты жылгъа Къызыл шахарда шахтагъа ишлерге иедиле. Алты жылдан сора, кесинги юйюнге барыргъа эркинсе деп айтдыла. Эки жылдан тинтиу органладан адамла келип, манга соруу этип башладыла. Ол сорууланы Алма-Атада КГБ-ны келечилери Демченко бла Солтан Бабаев (артда ол КБАССР-ни МВД-ны министри болады) эте эдиле. Ол, баям, мени халкъымы Къазахстаннга бла Орта Азиягъа кёчюрюлгени бла байламлы болур эди. Сау жылны ичинде соруу этип турдула да, андан сора ишчи лагерьге ийдиле: анда уа бир кюнню эки кюннге санай эдиле. Алай бла беш жыл озду. Мен да Къазах АССР-ни Свердловск областыны Джамбул шахарында кесими юйюме келдим. 1957 жылда уа халкъым бла бирге Кавказгъа къайтдым.

Туугъан къарындашым Баккуланы Барисбийни жашы Къыралбий, Ата журтун къоруулай, Курск дугада сермешледе жанын береди. Ол къарындаш къабырлада асыралыпды, аны аты алтын жазуула бла Курск областда Фатеж шахарда эсертмеде туююлюпдю.

Мен МВД-ны атындан къалауурланы бригадири болуп ишлеп турдум. Халкъ ишлени да этип турдум. Эл Советини милициясыны сабийлеге къарагъан бѐлюмюню таматасы болуп тургъанлай, Совет старейшинни келечиси да болдум. Элни, миллетими, къыралымы да жашаууна уллу кѐллю болмагъанма. Жыйырма жылны ичинде жашау турмуш бла байламлы затлагъа чырмау салгъанла бла кюреш бардырып тургъанма. Аны бла бирге элни соруулары бла бла да кюрешгенме.

Хар таулу юйюрге кофта, бѐрк, чындай, жаулукъ эшиу бла кюрешедиле. Кѐпле анга жашайдыла. Балчыкъ бла бакъгъан мекямны жанында тиширыула сюелип, эшген затларын сатадыла. Ол алай тынч ишледен туююдю – кеси къол къыйынынгы сатхан, нек дегенде милицияны келечилери сатаргъа къоймай, тутуп, ахча тазир салып, неда эшген затларын сыйырадыла. Мен ол соруу бла байламлы Къулийланы Къайсын бла сѐлеширге умут этдим. Аны гитчелигинден бери таныйма, нек дегенде ол Тѐбен Чегемни орта школунда окъугъанды, мен а анда директор болуп тургъанма. Мен, жыл саным келген адам, миллетиме не бла, къалай болушургъа билмей, белгили, намысы жюрюген Къулийланы Къайсын бу иште амал табар деп ышандым. Долинск тийресинде базар ачып, тиширыула кеслерини къол къыйындарын анда чырмаусуз сатарча онг къураргъа сюе эдим да, ол муратыбыз толду. Аны ючюн Къулийланы Шууаны жашы Къайсыннга бек ыразыма.

Андан сора да кѐп жылланы ичинде элчилериме Герпегеж ормада къабырлагъа жер орун берир ючюн, кѐп айланганма.

Мени жигер, хар ишге да кѐл салып ишлегеними эм эл Советде ишлеген жылларымы да бу адамла айталлыкъдыла: парткомну секретары Холаланы Магомет, Текуланы Махай, Созайланы Мухаш эм милицияны сабий бюлюмюню таматасы Кѐчмезланы Муталиф. Ол кезиуде мен тыш жерледе къалгъан кѐп жерлешим бла жазыу бардыргъанма. Алагъа хар нени ангылатып, болгъан затлагъа кѐзлерин ачхандан сора, кѐбюсю артха Ата журтларына къайтхандыла.

1940 жылдан бери Коммунист партияны члениме, билетим да турады. Жалгъан дауну юсюмден кетергендиле, реабилитировать этгендиле. Ата журтуму аллында мени терслигим жокъду дейме, нек дегенде ол кезиуде мени тюзетирге къолумдан келмеген болумла бла тубегенме.

МАХИЙЛАНЫ Азиза

БИРИНЧИ АЛИМ

Аппайланы Макарны жашы Аскер кѳарачай-малкѳар тилни тинтиуюню мурдорун салгѳан алимледен бириди. Аны юсюнден Кѳулийланы Кѳайсын 1968 жылда назмусунда былай жазгѳанды:

БИЗГЕ БЕШИК ЖЫР АЙТЫЛГѳАН ТИЛИБИЗ

*Тюшюмде да айтама сѳзлеринги,
Акѳылманла кѳоюп кетген тилибиз,
Мирзеую да битмез сенсиз жеринги,
Кече чыракѳсызлай кѳалыр юйюбюз.*

*Тюшюмде да эшитеме сѳзлеринги,
Анам манга бешик жырын айтхан тил,
Билеме кѳп затлагѳа тѳзгенинги,
Заманланы бузларын ууатхан тил.*

*Малчыланы, сабанчыланы тили,
Кюн жарыгѳы, ай жарыгѳы да – сенде,
Отунчуланы, ташчыланы тили,
Тюшюмде окѳун – сѳзлеринг эсимде.*

*Кѳууанч эте да билгенлени тили,
Кѳыйынлыкѳгѳа да тѳзе билгенлени,
Сени тас этмей келгенлени тили,
Сѳзлеринги да айта ѳлгенлени.*

*Манга жокѳ сени сѳзлерингден татлы,
Сенде жырлагѳанча хар бир кѳанатлы,
Алада – наныкѳ татыу, жюзюм татыу,
Жазларымы танглары алай ата.*

*Анала бешик жыр, сарнау да этген
Тилибиз – туугѳан жерибизча, сыйлы,
Атала да осуят этип кетген
Тил, сѳзлеринг – кѳыш кѳыртчинде да жылы.*

*Акѳылман, сабий да айтхан сѳзлеринг
Тоюбузда чыракѳ болуп жандыла,
Кѳара кюнде уа турдула, кюч берип,
Жамычы болдула бузда, жауунда.*

*Жомакъ, нарт сёз кибик тургъан тилибиз,
Бизге бешик жыр айтдыргъан тилибиз,
Сёзлеринги айтханлай, ауузум кюнден
Толгъанча бола тюшюмде, тюнюмде.*

*Тюшюмде да айтама сёзлеринги,
Акъ кзырлагъа ушаш, бийик тилибиз,
Тереги, кырдыгы болдунг жеринги,
Аналаны ёню кибик тилибиз.*

Макарны жашы Аскер Хабаз элде туугъанды, ёсгенди, окъуп башлагъанды. 1928–1931 жыллада Пятигорскдан узакъ болмай эл миолк мектепде – анда кызыл тасхачылары сабийлерин бла ёксюзлени окъутхандыла – билим алгъанды. Атасы Макар Кавказ кавалерия дивизияны кыауумунда Биринчи дуня урушха къатышханды. 1915 жылны 4 июнунда австро-герман аскерле бла кыазауатда ауур жаралы болуп ёлгенди. Кёргюзтген жигитлиги эм кишилиги ючюн «ЗА ОТВАГУ» деген тёртюнчю даражалы майдал бла саугъаланнганды. Аскер, атасы ауушхандан сора, 1916 жылда туугъанды. Макарны къарындашлары Азретни, Къазийни бла Магометни къадарлары да бушуулу болгъанды: 37-чи жылда ала кёчюрюлюп, илишаннга салыннгандыла. Сау жангыз да къарындашы Хасанбий бла эгечи Сыйлыкъыз къалгъандыла.

1933 жылда Аскер Пятигорскда Педагогика институтха кирип, 1937 жылда аны жетишимли тауусханды. Ол кезиуде аны Ленинградны кыырал университетини аспирантурасына аладыла, 1941 жылда диссертацияны къоруулап, аны тауусады, анга филология илмулары кандидаты деген ат да бериледи. Илму ишине ол «Малкъар тилни диалектлери малкъар адабият тил бла байламлыкъда» деген теманы сайлагъанды. Биринчи болуп, малкъар тилде тёрт диалектни айыргъанды: черек, холам-бызынги, чегем эм басхан. Ол кезиуде бу монография уллу жетишим эди, алай таулу миллет Къазахстаннга бла Орта Азиягъа кёчюрюлгени ючюн, илму ишин басмагъа чыгъаралмай къалгъанды. Ол зарфха жаланда 1960 жылда урулгъанды, алай бла Аппайлары Аскер малкъар халкъдан илмулары кандидаты болгъан биринчи инсанды.

Аны кезиулю магъаналы иши къарачай-малкъар тилни фонетикасын сюзюуге жораланнганды, ол 1966 жылда басмаланнган къарачай-малкъар тилни биринчи илму грамматикасына киргенди.

РСФСР-ни Жарыкъландырыу министерствосуну оноуу бла 1941–1942 жыллада Нальчикде кыырал педагогика институтда доцентни къууллугъунда ишлегенди, миллет тиллени кафедра-

Аппайланы Аскер бла Кзулийланы Кгайсын

сыны таматасы болгъанды. Эвакуацияны кезиуюнде Тбилисини къырал университетини доцентини болуп тургъанды, республика немис фашистледен азатланнгандан сора уа, КБАССР-ны Совнаркомуну чакъырыуу бла Нальчикге къайтханды, алгъа илму секретарына, 1943 жылны ноябринден башлап а, тилни эм адабиятны илму-излем институтуну директоруна салыннганды, аны бла бирге педагогика институтда да ишин бардыргъанды.

1943 жылны мартында Аскер Тбилисиде эди, ол кезиуге алим юйюр да къурагъанды. Юй бийчеси Татьяна белигили абхазлы жарыкъландырыучу Дмитрий Гулияны кызы эди. Дмитрий Гулия кълундан келген адам болгъанды, ол киеуюне юйюрю бла – Татьяна эм жашы бла – кълалыргъа, кълчгюнчюлюкден кълутулургъа амал болгъанын билдиреди. Алай Аскер аны кълатына да кълыймайды: «Мен анам болгъан жерде, юйюрюм бла турургъа керекме», – дейди. Алай юй бийчеси сюргюннге барыргъа унамайды, Аскерни уа Кълзахстаннга жибередиле. Бу оноууна Аскер Макарович бир заманда да сокълуранмагъанды, Татьяна бла ахыр ушакълары уа журегинде ачы ыз кълыйгъанды. Ол ачыуну унуталмай, туугъан жерине кълыйтхандан сора да, юйюрюн жыяргъа къллю бармагъанды, жангызлай жашагъанды.

Къларт анасы Абдунну эки къларындашын бла сабийлерин эшалон Кълзахстаннга Талды-Курган областьха элтгенди.

Аскер а, Алма-Атагъа тыюшуп, кёп заманны ичинде аланы юслеринден хапары болмагъанды. Анда-мында чыкыгъан ишле бла жубанганды – кёчгюнчю деген ат битеу халкыгъа ауана атханды, миллетни келечилерин адамгъа санамагъандыла. Быллай кыйын кезиуде, билмей тургъанлай, сюйген устазы Николай Константинович Дмитриевге тюбеп къалады. Николай Константинович АН СССР член-корреспонденти эди, языкованияны Ленинградда институтунда Аскерни илму башчысы болгъанды. Жаш алим усталыгъына кёре иш табалмагъанын билгенлей, ол Аскерни Алма-Атаны кырал университетини ректоруна элтеди. Алай бла Аппай улуну ишге аладыла, миллет журтуна кыйтхынчы, ол анда тилни бла адабиятны кафедрасында урунады. Юйюрюн да эсинде болмай тургъанлай табды: урушдан сора Къазахстанда Баш Советге биринчи айырыула бара эдиле, агитаторну ишин тамамларгъа Аскерни Киров районнга жибередиле, анда уа Хабаздан кёчюрюлген таулула жашагъандыла. Анасы, кыарындашлары да кyonшу Къаратал районнга тыюшгенлерин да Аскерге ала билдиредиле.

Таулу халкы туугъан жерине кыйтарылгъанлай, 1957–1967 жыллада Макарни жашы Аскер малкыар тилни бла адабиятны кафедрасыны таматасы болуп ишлейди, тил бла байламлы баш дисциплиналадан, тилни тарыхыны, диалектологиядан, тюрк тиллени тенгleshдириу грамматикаларыны юслеринден эм тюрк тиллеге юйрениуден лекцияла окъуйду. 60-чы жыллада студентлеге билим алыргъа чурумла аз туююл эдиле, нек дегенде малкыар тилде окъуу, методика литература жокъ эди. Алай бла окъуучула, студентле, устазла да хайырланырча, Аскерни тинтиулери фонетикадан, лексикадан эм башха бёлюмледен билим алгъан жангыз ишле болгъандыла. Андан тышында айтхылыкы алим бай библиотека жыйгъанды, окъургъа бек сюйгенди, анда аз санда тюбеген китапла окъуна бар эдиле, ол санда «Кодекс Куманикус» да. Студентле аны юйюнде тюрк тиллени юслеринден китапланы окъургъа жыйыла тургъандыла, жазуларынын этгендиле.

Аскер жангыз тилни угъай, халкыны кёлден чыгъармачылыгын да уста билгенин чертирге тийишлиди. Башха алимле бла бирге республиканы битеу эллеринде болгъанды, сейир лингвистика фольклор эм этнография материал жыйгъанды. Аны юсюнден айта, тенглерин Аскер жарыкы кёллю, чамны сюйген адам болгъанын белгилейдиле, ол Къулийланы Къайсын, Шаханланы Тимур бла шуёхлукы жюрютгенди. «Ансыз Ленинин проспектинде чыкыгъан манга бир бек эригиулюдю», – деучю эди Къайсын. Ала бир бирге чам этерге да сюйгендиле, аны юсюнден кюлкюлю болумланы бюгюн да эспередиле. Абадан жыл саннга жетгенде да, Аскер адам айтханнга ийнанганды,

кёлюне ишекликни жибермегенди, жумушакъ жюрекли болгъанды.

1970 жылда Аскер, доктор диссертацияны къоруулап, малкъар миллетни филология илмуладан биринчи доктору болады. Къазах ССР-ни ВАК-га ходатайствосунда былай жазылады: «Аппайланы Аскерни илму ишинде диалектлени классификациясы, аланы фонетика эм лексико-грамматика энчиликлерин айырыу дегенча магъаналы тинтиуле бардырылгъандыла. Ана тилни диалектлерин сюзюу диссертант борчуна салмайды. Ол диалектлени тинтиуно юсю бла къарачай-малкъар адабият тил къалай къуралгъанын тохташдырыргъа эм анга къошумчулукъ этген тыш социал болумлагъа багъа бичерге кюрешеди».

Аскер дуниясын 1990 жылда алышханды. Аны атын ёмюрлюк этер муратда, Хабазны жер-жерли самоуправлениасыны администрациясы школгъа аны атын берир ючюн, ходатайство хазырлагъанды, илму сообщество уа Ленин атлы проспекте ол жашагъан 18-чи юйню къабыргъасында мемориал салынырча тилек этгенди. Жамауат, илму иш бла кюрешген кёп инсанны айныуна – Зумакъулланы Борисни, Ахматланы Ибрагимни, Тюбейланы Исхакъны, Малкъондуланы Абидатны, Гуртуланы Салихни, Гузеланы Жамалны, Текуланы Муссаны эм башхаланы – Аскер уллу къыйын салгъанды. Тёгерегинде адамладан, окъуучуларындан жюрек жылыуун аямагъанды, ала ана тиллерин, бурун тюрк маданиятны сюериклерине къайгъыргъанды.

Макарны жашы Аскер бардыргъан талай ишни келтирейик: «Къарачай-Малкъар адабият тилни диалект базасы» (1963); «Малкъар тилни диалектлери эм бусагъатдагъы къарачай-малкъар адабият тил» (1963); «Къарачай-малкъар тилни диалект мурдору» (1982); «Къарачай-малкъар тилни айныу» (1964); «СССР-ни халкъларыны араларында ушакъ бардырыуда орус тилни жери эм Шимал Кавказны бла Дагъыстанны тиллерини айныулары эм жюрюту амаллары» (1963) эм башхала.

Аппайланы Аскер дагъыда талай монографияны жазылыууна къошулгъанды: «Къарачай-малкъар тилни орфографиясы» (Черкесск, 1964); «Малкъар диалектологиядан, лексикадан эм фольклордан материалла эм тинтиуле» (Нальчик, 1962); «Малкъар нарт сёзле, айтыула эм элберле» (Нальчик, 1965).

*Басмагъа
КЪУЛЧАЛАНЫ Зульфия
хазырлагъанды.*

ОСМАНЛАНЫ Хыйса

ЖАШАУ ЖОЛУ

Жашау жолум, айланч-кыланч бара,
бирде онгуна, бирде солуна тарта, бирде уа
къара-боз булутла ичине кире, ёр сюрен ёр-
лей, ёмюр таууму башына чыгъып, андан
энишге тебирегенди. Алайда бираз тохтап,
келген ызыма къарайма, кёп сагъыш этеме.

Жашау жолум – тюрсюнлю, бирде уа акъ-къара бояу суратлача,
бири бирин алыша, келедиле кёз аллыма.

Майна, алайда бийик тау этегинде, бирини чорбаты бирине
арбаз болуп, сары къая ташладан къаланнган хунала, юй къа-
быргъала. Кюн таякъладан алтын бояу ала, жылтырайдыла,
кёз къамата.

Кенг топуракъ арбазда, аны букъусун кётюре, сиркиу жел-
чик бла эрише, энишге-ёрге жортады жашчыкъ. «Эй, мени ким
жеталлыкъ болур? Кесине базыннган бар эсе, туругъуз къаты-
ма, чариш этейик», – деп, жюрюшюн тохтатмай чабады.

Бизындан а, терк-терк атлап, узун этекли тиширыу келеди,
эки къолун да жашчыкъгъа узата: «Тохта, балам, тохта, жюре-
гими жауу. Сабыр бол, жыгъыласа, жан тамырым, ачытырса
кесинги. Ой, сени ёсюп кёрейим, сенден алгъа ёлейим»...

Анам, мени багъалы анам! Кёз жарыгъым. Къыйын кюнюм-
де таянчагъым. Манга сенича бир адам тынгылай билмегенди.
Бюгюн сен къатымда болсанг эди. Мен бир заманда да унутмам
сени къол аязларынгы жылыуун. Ингир сайын айтычу бел-
ляуларынгы:

*Жукъла, балам, сен жукъла,
Киштикчик да жукълады,
Тюлкючюк да жукълады,
Бёрючюк да жукълады,
Айыучукъ да жукълады,
Мени ариу жашчыгъым,
Татлы тюшлю жашчыгъым.*

Анам, сен алай эртте кетип нек къалгъан эдинг, сау болмаз-
лыкъ жара сала жюрегиме? Биз энди бир заманда жолукъмаз-

бызмы бир кесекчикге, бир такъыйкъагъа окъуна? Жангыз бир керечик окъуна сыламазмыса жылы къолларынг бла башымы?

Сёзюнгю, айтырыгъынгы сакълай, къууанчым, жарсыуум болса да, келир эдим санга. Сен бир башха тюрлю тынгылай биле эдинг. Сора сени бла хапар айтсам, жүрегим хош бола, ырахатдан тола кетер эдим.

Энди уа жокъса къатымда. Узакъ жолоучулукъгъа кетгенсе. Ёзенледен суу таулагъа бармагъанча, сен къайтмазса ызынга. Мен а, терк-терк сени эсиме тюшюре, бу кюйню айта турама:

*Анам, сенсиз кюн да мутхуз тиеди,
 Ышармайды, къадар да къаш тиеди.
 Ай да толу бермей манга жарыгъын,
 Булутлагъа бугъады шош, акъырын.
 Анам, сенсиз чокъуракъ жулдузу да,
 Жарыкъ жанмай мудахды, умутсузду.
 Чакъгъан жазым жапсармайды кёллюмю,
 Кимге айтхын санга айтыр сёзюмю?
 Анам, сенсиз жүрегим да такъырды,
 Булбул кёллю насыбым да жартыды.
 Жаз ингирде къарайма жулдузлагъа,
 Ол сен тургъан бийикледе ызлагъа.
 Анам, сенсиз жылыусузду юйюм да,
 Жарыкъсызды, чыракъсызды кюйюм да.
 Арбазымда боранлагъан аязла,
 Жолну жабып, ал бермейдиле жазгъа.
 Анам, мудах болуп къалды дуниям,
 Жарымайды къарангы болуп уям.
 Эсге тюшсенг, жүрегим да къалтырай,
 Жашайма мен сенсиз юйюмде алай.*

Анама жырымы айтып бошагъынчы башха сурат келди кёз аллыма. Тау орамда бир эр киши, бир тиширыу барадыла. Жарыкъды аланы кёллери. Кюн таякълары жылтырайдыла кёзлеринде, жаякъларында. Алларында уа – жашчыкъ. Ол а аз-аз чабады да тохтайды. Ызындан келген атасы бла анасын сакълайды. Ала жетселе уа, къыл-къыл эте кюледи. Дагъыда алгъа тебирейди, сюрюледи. Таматала аны алай этгенине, бир бирлерине къарай, ышарадыла. Къалай насыплыдыла, келбетлидиле ала – атам бла анам.

Ай, заман а, къайры ашыгъа болурса? Нек турмайса сен бир жерингде? Чабаса, жортаса жел ургъанлай. Къайры бараса? Тохтасанг а бир кесекге. Билеме, сен кючлюсе, къарыулуса

менден. Алай бираз къой жашаргъа, бираз къой сюерге. Сюерге...

Къачан эди ол? Тюненеми огъесе сау ёмюр мындан алдамы? Мени Ариукёзюм. Балдан татлы Ариукёзюм. Къара къашынг, къара чачынг, бетингде уа ай бла кюн ышара. Нечик насыплы эдим мен сени бла. Бююнлюкде сен жокъса биргеме....

Кёзлеринге бир къарасам эди. Алгъын заманладача, бир бирибизни къучакълап олтурсакъ эди ай жарыкъ кече, санга да ариу жулдузла сайлай. Бир жол, къолларыбызны да кёкге кётюрюп, акъ айны жырын айтхан эдик. Эсингдемиди?

*Бийиклени чексиз кёгюнде,
Акъ чырагъы бола аламны,
Таугъа, тюзге нюрюнг тёгюле,
Сен барда болмаз къарангы,
Сени жарыгъынгдан къарангы,
Узакъ бола кече арада.
Этерсе деп сен сау жарамы,
Жер юсюнден къарайма санга.
Ариу, нюрлю толгъан айыбыз,
Элтчи бизни узакъ жерлеге.
Жарыгъында учар атыбыз,
Жетдирмейин боран желлеге.
Гюлле чакъгъан жазда Аллахдан
Жашау, насып излейбиз жалан.
Сакълап турсун жерни палахдан,
Муратларына жетерча адам.
Акъ айыбыз къара кечеде
Баргъан жолуму жарыта,
Элтчи бизни узакъ жерлеге,
Боранланы, желлени оза.*

Санга къарай, сени бла бирге узакълагъа, ёмюрлеге барыр акъыл этген эдим. Жарсыууму, къууанчымы да сени бла юлеше. Ол эди мени муратым. Кёп излеген эдим мен сени.

*Жаз башы ариу, чууакъ кюле
Изледим сени.
Кюз сары, къызыл бояу тёге,
Изледим сени.
Къышда акъ хапула жаугъанда,
Изледим сени.
Жолла къыдыра айланганда,
Изледим сени.
Танг аласы танг жарыгъында
Изледим сени.*

*Кече жулдузла арасында
Изледим сени.
Гюлле жыя жашил талада,
Изледим сени.
Санга назмула, жырла жаза,
Изледим сени.
Кюнле кете, айла да жорта,
Изледим сени.
Алай эте жылла да оза,
Изледим сени.
Къара кечени ай жарыта,
Изледим сени.
Ол да кесин кюннге алыша,
Изледим сени.
Шаркъдан келгенде кюн жарыгъы,
Изледим сени.
Кюнбатышха кюнню ашыра,
Изледим сени.
Шималда кёкле жашнагъанда,
Изледим сени.
Къыбыла таба баргъанымда,
Изледим сени.*

Жашау дегенинг – сыйлы саугъа. Ол танг жарыгъынлай келеди. Къууанчла, жарсыула да келтире биргесине. Бирде уа жүрекlege ариу суймеклик сала. Сен а, аны къучагъынга къысхынчы, терк окъуна думп бола да кете.

Эсибизде къоя терен сагъышла, сакъ жауунлай оздула, кетдиле жылла. Энди ала къайтмазла ызларына.

Жашау жолу тогъай жолгъа ушайды. Сен аны бла барып тебиресенг, ол айлана-айлана келип, ахырында уа башланган жерине къайтады. Мен да алай болдум.

Жашлыгъымда кетип, кёп жылладан сора ата юйюме къайтып келдим. Уллу кенг арбазда кюл бетли чачымы аязгъа тарата сюелеме. Ёнчелеген этгенча, арбазны узунлугъуна, энине да барама. Юй аллына келеме. Ата юйюм. Эшиги къаты беги-тилип, терезелери ууалып. Биринден кирип, башхасы бла сызгъырып ётеди аяз.

Кёп сюелдим алайда. Энишге ийилдим, мурдор ташларын бирем-бирем сыладым. Ёрге къобуп, юй къабыргъасын къучакъладым. Кёлюм толду, мудах болдум. Тамагъыма тугул тирелгенча, сёз айталмай кёп турдум. «Атам, анам кечигиз. Ариу жашау излей, сизни къоюп, узакълагъа кетдим. Аны ючюн болур, къадар жетдирди дертин. Къайтыр жолума чырмау салып, аны узакъгъа созду. Сизден ёмюрге айырды. Тилейме, кечигиз,

ажашып айланган жашыгъызны», – дедим. Эки кезюмден да бирча жилимукъларым тегюлдюле.

Жюрегим къарыусуз болду, башымы энишге ийип, бираз турдум. Сора, ёрге кетюрюлюп, арбазгъа къарадым. Жилимукъла уа тегюледиле, тегюледиле...

Сыйпамадым, барма къойдум. Жашау жолумда кеп кыйынлыкъла сынап, барысына да тезюп келе, бюгюн биринчи кере кез жашларымдан уялмадым.

Аркъамы къабыргъагъа тиреп, мурса басхан кенг арбазгъа кеп къарадым.

Кез аллыма келди, алайда, шинтикде олтуруп, атам чалгъы сап ишлей турады. Анам жылы баппула биширеди. Тамата эгешчигим арбазны сыйпайды. Мен а, чыбыкъ атыма да минип, эй, мени ким жеталлыкъды дегенча, арбазда жортама.

Не дуня озду андан бери. Кетди ол заман узакъгъа, бек узакъгъа. Энди ол бир заманда къайтмаз ызына. Бир кесекчикге, такыйкъачыкъгъа окъуна къайтарырыгъа онг болса эди. Атамы сёзюне да тынгылап, анама да башымы бир сылатсам эди...

Къарылгъач чипала терезе башларында уялада ёседиле. Къанат къатдырсала уа, учадыла, кетедиле узакълагъа. Жангы жерлеге. Бир башха жашау излейдиле. Ары дери кермеген, билмеген жашау.

Хар инсанны аты да – башха, жолу да – башха. Кетеди ол къадар буюргъан жолу бла, къоя кеслерин – аталаны, аналаны. Ала уа эрттен сайын чыгып, къарайдыла орамгъа, келе болурму балабыз деп. Кермеселе уа, мудах болуп, тынч-тынч атлай, дагъыда бир-эки къарап ызларына, кирип кетерле юйге.

Баланы уа башха жол бийлегенди. Ата юйюнден узакъгъа элтип, иймейди ызына. Ата-ана келю – балада, бала келю уа – узакълада, талалада.

Арбазда сюелип, жашаууму озуп кетгенин ангыладым:

Алай эте, озадыла жылларым.

Алай эте, ётедиле жылларым.

Жайым къышны, къышым жазны ашыра,

Жюрегимде мен тасхамы жашыра.

Хау, алай эте, айлана, жылла бир такыйкъача ётдюле. Къалай кетгенлерин кералмай окъуна къалдым. Бюгюн а къайтып келдим ата юйюме, тыпырыма. Алгъыннгы жашаууму тансыкълай, аны излей. Алай танг аласы бла тенг хоразла кычырычу, келинле къубула кириучю, жашчыкъла чыбыкъ атларына минип жортуучу, жайда къарылгъачла жырлаучу арбазыбыз бош къалып турады. Таууш жокъ, таурух жокъ.

Жаланда аязчыкъ сызгырып айланады, арбазны букъусун кётюре.

Жарсыуума, къуанчыма тынгылай билген ата юйюм сакълап турдунг сен мени. Бутагъынгдан юзюлген кюз арты чапыракъча, мен элле, жерле алыша кёп айландым, жюрюдюм. Бай-бий да болдум. Ариу жашау да къурадым. Алай юйюмдеча мени киши ангыламады. Къуанчыма къууанады, жарсыуума жарсып, жүрегими жапсарады.

Энди уа къайтып келгенме мен бери. Ата жокъ, ана жокъ. Эгеч, къарындаш да бирер юйюр къурап арлакълада, кенгде жашайдыла. Ата-ана уа, балабыз келе болурму деп, жолгъа къарай, кёз жауларын тауусуп, башха дуниягъа кетгендиле. Ким тынгылар энди мында мени сёзюме?

Ата юйюм, арбазым. Кезиу-кезиу къарайма алагъа. Энтта да турады терезе аллында анам олтуруучу алаша узун шинтик, къангалары да тозурап. Аркъангы да юйню къабыргъасына таяндырып, бетингде да кюн ышара олтураса, кесинг тикген къатапа тышлы аппунну юсюнде. Чертлеуюк чыбыкъдан ишленнген урчугъунг бла халы ийире тураса. Ол да, энишге-ёрге секире, тегерек бурула, санга жабышханлай, не къаты бурулса да, узакъ кетмейди сенден.

Олтурама къатынга: «Къойчу, анам, ишинги, жүнюнгу, урчугъунгу да бир жанына сал. Бираз солугъан да эт. Хапар айтайыкъ. Сора, башымы кесинге къысып, алгъынча жылы къолларынг бла чачымы да бир сыла. Бешик жырынгы да айт. Тынгылайым. Мен алыкъа сени гитче балачыгъынгма. Анам, къалай тансыкъ болгъанма мен санга».

Кёп сюелдим арбазымда, эсгериулерим, сагъышларым башымы къайнатып, жүрегими къозгъап. Сора таукел болдум къайтыргъа бери, тыпырымда от тиргизирге. Алай ары дери бир барлыкъ жерим, тюберик адамым барды. Аны аллында да терс болгъанма. Излейим, табайым, кечгинлик тилейим. Сора ата юйюме алай къайтайым.

Бир жол, жангызлай паркда бара, санга жолукъдум. Сени бла кёп ушакъ этдим. Кесиме излеген жашау нёгерим сен боллугъун да ангыладым. Ол кюнден башлап, экибизни жолубуз бир болду. Бир ауукъну бара кетди да, сора дагъыда эки жанына айырылды. Ким биледи, не сылтау чыкыгъан болур эди. Биз экибиз эки жанына кетдик. Бир кюннге, бир кесекчикге угъай, кёп жыллагъа.

Заман дегенинг къужур затды. Бир абыннганны да кечмейди. Сюрюшдюре барады ансы, этген терслигин тюзетир ючюн, бир тюрлю онг бермейди. Ол къатынгда да сюеледи. Сора озады да кетеди. Алай ызына уа къайтмайды бир кесекге окъуна.

Мен келеме парк ичинде эски жолум бла, эсгериуле кьозгъай мыйымы.

Нечик кепден бери келмегенме бу тийреге. Ахыр кере кьачан болгъан эдим мында? Тюненеми огъесе кьачан?..

Алгъын заманладача, жаяу жолу. Эки жанында бийик терекле ёсе. Кенг чапыракълары салкын бере тегерекге. Арлакъда къайын терекчик ёсе эди. Къатында да – узун агъач шинтиги. Биз анда танышхан эдик сени бла. Жай кезиу. Кюн да ариу, чууакъ. Сиркиу желчик да, бир терекден бирсисине кече, жашил чапыракъларын шыбырдата.

Мен жангыз келе эдим. Кесим да билмей, бир зат излегенча барама, тегерекге къарай. Адам да кеп. Бирлери жол бла ёрге, башхалары да энишге барадыла. Хар бирини – кеси къайгъысы, сагъышы. Сора сени эследим. Жангыз кесинг олтуруп тура эдинг узун шинтикде кьолунгда китабынг бла. Бирде аны ача, ичине къарай, бирде уа жаба тураса. Мен арлакъ озуп да бир кетдим. Ызыма бурулуп, санга къарадым. Къап-къара бурма чачынгы желчик бетинге теге, сен да аны бир кьолунг бла артха атаса. Кёзлеринги уа китапдан алмайса. Мени да эслеменге. Бираз къарай турдум да: «Мухаммат, ма буду санга керек адам, ол сен излеп тургъан. Аллах сени келтирип, аны аллына сюеп кьойгъанды. Энди хайт де, къармаш, ычхындырма бу мелекни. Къалса, кесингден къаллыкъды», – дедим кеси кесиме. Сора жууугъуракъ турдум да: «Чачынг къара, къашынг къара, дугъум бетли, жулдуз кёзлукъ кёгюрчюнчук, ариу кез, эркин этсенг эди, бу шинтикни къыйырына олтуруп, бир солур эдим. Борбайларым къарыусуз болгъандыла. Жыгъылып къаллыкъма бусагъат», – дедим.

Сен а, башынгы манга буруп, къарай кетдинг да, кимди бу сейирлик дегенча, былай дединг: «Шендюледен борбайсыз къалсанг, артдаракълада уа не этериксе, акъбаш киши болсанг? Ол заманда уа къалай айланырыкъса? Сенича, жаш адамгъа къарыусузма дерге жарамайды».

– Оллахий-билляхий, таллахий, эрттенли бир хатам жокъ эди. Асыры женгилден жугъутур кибик айлана эдим. Бусагъатда, былайгъа келгенлей болуп къалдым алай, тюз да сени кёргенлей. Не энишге, неда ёрге бармай къалдыла аякъларым.

– Сора мен тебеме. Алай эсе, кете барайым. Энди ашхам жууукълаша тебирегенди. Мен кетсем а, бараллыкъмыса? – дединг, мени лакъырдамы ангылап.

– Хау, бармай а, сени ызынгдан къайры да барлыкъма. Айгъа тебиресенг, ары да чыгъаллыкъма. Жаланда сен болсанг къатымда.

– Охо, сора бир хатанг жокъду. Мен а, санга кьоркъуп, жарсып турама, ары-бери баралмай, былайдамы къалады деп.

– Баргъан а къайры этериксе, Ариукёзчюк?

– Сен мени таныгъанмы этесе? Къайдан таныйса, айт. Былайгъа да бошдан келген болмазса. Айт кертисин.

– Угъай, таныгъаным-билгеним да жокъду. Бу тийрелеге да биринчи келеме.

– Да танымай эсенг, атымы къайтарып айтдың да.

– Сора сени атынг Ариукёздю.

– Хау, алайды. Аппам атагъанды алай. Къагъанакъ заманымда, ёрге атып, мени ариу кёзюм, жулдуз кёзюм, дугъум кёзюм деп ойната эди. Андан бери Ариукёз болуп къалгъанды атым. Тюз атым а Мариямды.

Ма алай, сёз сёзню айтдыра, экибиз да шагъырей болдукъ. Къаллай бир заман озду андан бери? Сау ёмюрмю? Огъесе тюненеми болгъан эди?

Къалай эсе, болгъан да, кетген да этди. Ол да къайтмаз, озгъан заманча.

Мен а келеме тынч-тынч, ашыкъмай, къайын терекчик ёсген жерге. Чачым-башым кюмюш бояу алгъанды. Жюрюшюм да сабыр болгъанды. Жанлай келеме сени бла биринчи танышхан жериме, эсгериулерим а жюрегими къозгъай.

Алгъа терекни кёрдюм. Жаш келинчикча, ариу акъ-къара къолан терекчик ёсюп, уллу болгъанды. Алгъын заманладача сиркиу желчик бла ойнай. Мен къууандым анга. «Бери кел, бери кел» дегенча, бутакъларын манга созады. Шинтик да турады жеринде. Бир мюйюшюнде жыл саны келген, тиширыу да олтурады. Къолунда – китабы. Ол аны, ачып, окъуй турады. Кесиме ушаш аны чачы да агъара тебирегенди. Кюн таякълары жылтырай анда.

Нечик белгили сурат, къайдан билеме мен муну? Къачан кёргенме? Алгъаракъладамы огъесе кёп жылла мындан алдамы? Къачан? Аллах-Аллах, сейирди дуния дегенинг!

Мен арлакъгъа да бир ётдюм. Дагъыда ызыма къайтдым. Шинтик къатына келип: «Аллах ючюн, кечгинлик тилейме. Шинтикни къыйырында бираз олтурургъа боллукъмуду? Бир кёп эсгериулерим барды муну бла байламлы. Аслам жылла мындан алда кёп олтуруп бу жерде, къадар алай буюруп, узакъ жерлеге кетген эдим. Кёп айланып, жюрюп, энди бери къайтып келгенме. Узакъ жашлыгъымы эсгере, былайда бираз солююм», – дедим.

Тиширыу башын кётюрдю. Кёзлюклени тюбюнден манга къарап, бираз турду да: «Мухаммат, сенмисе? Аллах-Аллах, къайдан, къачан?» – деп, къобар акъыл этди. Къалай эсе да къалтырап, титиреп, жерине олтуруп къалды.

– Тохта, сен мени таныгъанмы этесе? Сен кимсе? Мен кёп жылладан бери мында болмагъанма.

– Таныялмаймы кьалдынг? Мен сени бир заманда унутмам деп, ант этиучю эдинг да, бекми кьарт болгъанма? Жулдуздан Ариукёзюм деп сен кимге айтыучу эдинг. Огъесе унутупму кьойгъанса ол сёзлеринги? Мени да бардыла бу шинтик, бу тийре бла кёп эсгериулерим. Сора ма бу кьайын терек бла. Жашлыгъымда, ариу гокка кибики заманымда, гюл кьысымны кьоюнуна кьысып, бир жаш адам сакълай эди мени. Мен а бироз кечирек кьалгъан эдим. Сора, кьатынга келгенде: «Сау ёмюр озду. Кьайда эдинг андан бери?» – деп, ол кюн алайда жазгъан жырынгы айтхан эдинг».

*Бюгюн да сени жолунга кьарайма,
Келиринги ашыгъып да сакълайма.
Санга деп ариу гюлле да жыйгъанма,
Энди ала да мууал бола болурла.
Сен а нек эсе да келмейсе, келмейсе,
Сюйген жюрекни жарсыуун сезмейсе.
Келмейсе, келмейсе, келмейсе, келмейсе,
Термилгеними уа бюгюн да билмейсе.
Терек салкында олтуруп сакълайма,
Шош аязчыкь да чачымы тарайды.
Чапыракъла ийилип шыбырдайла,
Жарыкь дуниямса деп, тансыкълайдыла.
Энди уа ашхам жулдуз да чыкьгъанды.
Кёз кьакъмай бийик аламдан кьарайды.
Сен а мени унутупму кьойгъанса?
Неда башха жолнуму сайлагъанса?*

Унутханмыса бу жырын. Огъесе сен туююлму эдинг аны жазгъан? Сора артда уа кетип кьалгъан. Мен а кьалдым былайда. Кюн сайын келе да, сен кетген жолгъа кьарай. Бир кюн угъай, бир жыл угъай, сау ёмюр.

Айт, Аллах ючюн, Ариукёз, сенмисе? Огъесе бу тюшмюдю? Тюш эсе, мен ол тюште кьалайым. Тюн эсе уа, кёзлеринге кьарайым.

Мен тынч, ашыкъмай шинтикге олтурдум. Ариукёз алгъын замандача узатды манга кьолларын. Мен аланы эки кьолум бла тутдум, сора жаягъыма кьысыдым.

– Кёп сакъладым мен сени. Кьышда, жайда бери келип, кетген жолунга кьарап, кёз жауларымы тауусдум. Нек келмей турдунг быллай бир, хапар билдирмей нек турдунг?

– Ариукёз! Мени татлы Ариукёзюм, жулдуз кёзюм! Сени кёргениме ийнаналмай турама. Билемисе, узакъ жерледе кёп жылланы айланган эсем да, кёп адамлагъа жолукъгъан эсем да, бир такъыйкьагъа сени унутмагъанма, дайым эсимде тур-

гъанса. Сени таныгъандан сора, жашаууму сени бла бир этер акъылым бар эди, ёлюп кетгинчи сенден айырылмазгъа. Алай къадар деп бир къужур зат барды да, ол да кесича оноу этеди. Сен бюгюн былайда турсанг, тамбла уа узакълагъа, арталлыда сагъыш этмеген жерлеринге элтеди. Сюреди кеси суйген жанына. Мен да алай болдум. Ажашдым жашау жолунда. Ажашдым.

Андан тюнгюлген кезиулерим да болдула. Кёрюрмеми мен энди ата юйюмю, унутхан болурму мени Ариукёзюм деп, аз сагъыш этмегенме. Алай, шукур Аллахха! Къайтарды ол дагъыда мени журтума. Жашлыгъым узакъ жерледе озуп, башым акъбаш болгъан эсе да, къайтдым мен Ата журтума. Жангъдан келтирди мени бери. Биз биринчи былайда танышхан эдик. Къайын терекчик да гитчечик эди. Былайда олтуруп хапар айтханда, бутакълары бла башларыбызны сылай, аркъаларыбыздан къагъа туруучу эди. Энди уа терек ёсгенди, бийик болгъанды. Кёк бла жерни бирге къошайым дегенча, кенг чапыракълы бутакъларын бийикге, кенгнге созгъанды, тегерекге салкъын бере.

– Ариукёз, бир жол байрамда биз бери келген эдик, адамла да – топпа-толу, къолларында – шарлары, кюн да жер башын жарыта, жылыу бере. Эсингдемиди?

– Къалай унутурма мен аны? Сени бла хар такъыйкъам кёз аллымдады.

– Сен хар замандача къызыл гюлле бла сакълай эдинг мени. Мен, алгъаракъ келип, терекле ичинде бугъуп, къарап турдум санга, сен а мен келиучю жолдан кёзюнгю алмай. «Бюгюн келмей къала болур», – деп, къайгъы этип, ары-бери атлайса. «Мени сакъламай кетипми къаллыкъ эдинг?» – деп, ышара, кюле-кюле, чыгъып келдим терекле ичинден.

Мен а, Ариукёзню къолларын кезиу-кезиу жаягъыма къыса, кёзлерине къарайма. Арада кёп жылла озгъанча туююл. Биз, тюнене танышып, жүреклерибизни ачып, бюгюнлюкде уа былайда олтуруп, суймеклик ушакъны бардыргъанчабыз.

Ариукёз манга ышарыргъа кюрешгенликге, жауарыкъ кюнча мутхузду къарамы. Тау шорхача зынгырдауукъ тауушу да бираз сабыр болгъанды. Бир арада уа къара-боз булутланы жырып, кюн таягъы чыкъгъанча, кёзлери жарыдыла. Сора былай деди: «Унутханмыса, ай жарыкъ кече, жулдузлагъа да къарай, акъ айны жырын айтхан эдик».

– Эсимде болмай а, бир ингирде экибиз да дуппур юсюнде олтуруп, сен да башынгы мени инбашыма салып, жулдузланы сайлай эдик. Сора ай келди алайгъа, къарангы кечени жарыта. Ариу ай, акъ ай. Жулдузла да аны тегерегинде тепсей. Нечик жарыкъ эди акъ ай жарытхан кече. Ол а, бизни кёрюп тохта-

гъанча, кѣп турду алайда. Биз да, анга хурмет эте, къоллары-бызны да анга кѣтюрюп, бу жырны айтхан эдик:

*Бийиклени чексиз кѣгюнде
Чыракъ бола саулай аламгъа
Таугъа-тюзге нюрюнг тѣгюле,
Бересе таукеллик адамгъа.
Сени жарыгъынгдан къарангы
Узакъ бола кече арада,
Этерсе деп сау жарамы,
Жер юсюнден къарайбыз санга.
Ариу нюрлю толгъан айыбыз,
Бизлачы жол узакъ жерлеге.
Жарыгъында учар атыбыз,
Жетдирмейин боран желлеге.
Гюлле чакъгъан жазда Аллахдан
Жашау, насып тилейбиз жалан.
Сакълап турсун жерни палахдан,
Муратына жетерча адам.
Акъ айыбыз къара кечеде
Баргъан жолубузну жарыта.
Элтчи бизни узакъ жерлеге,
Боранланы, желлени оза.*

– Къалай унутурма мен ол кечени. Кѣп тургъан эди ол, бизге къарап. Эки суйгенни кечелерин жарытып. Биз а къалай жырлагъан эдик, мингле бла булбулла бирден жырлагъанча. Угъай, аны биз жырлай эдик, Мухаммат. Биз. Эки суйген. Жырыбызда айны махтадыкъ, жарыкъ жулдузланы, алтынчач кюнню, чексиз кѣкню, жерни, черек сууну, ташны, агъачны, жаз башында къарны, бузну жырып чакъгъан жанкъозну, саулай да битеу къудуретни. Аны жаратхан сыйлы Аллахха шукур этдик, махтау бердик. Биз суймекликни жырын айтхан эдик, суймекликни азат жырын, тауусулмазлыкъ жырын, акъ жырын.

Ай жарыкъ кече. Къайда къалды ол кечези, Мухаммат? Нек сыйырдынг сен аны менден?

Жюрегими жарып баргъан сѣзле. Мен не айтайым анга? Мен аны мудах кѣзлерине энтта да бир къарадым.

– Тилейме сенден кечгинлик, билирге керек болуп билялмагъаным ючюн. Айтырыгъымы бла этеригими заманында эталмагъаным ючюн. Дагъыда сенден кечгинлик тилейме, менден насып сакълай оздургъан ол ариу жашлыгъынг ючюн. Жукъусуз оздургъан, тауусула билмеген сууукъ кечелеринг ючюн. Аллах манга берип тургъан насыбымы сакълаялма-

гъаным ючюн. Тилейме сенден кечгинлик. Мени кюн сыфатлы, ай суратлы жулдуз кёзлю Ариукёзюм.

– Сени къоюп, башха жулдуз сайлап, ажашдым жашау жолумда. Сууукъ жулдуз, ачы жулдуз тапдым. Андан кюйдюм, юшюдюм, насып излеучю жүрегим сынды, ууалды, чачылды, жер бла тенг болуп къалды. Къалай сокъур эдим мен ол заманда. Энди уа, чал башлы болуп, къайтып келгенме, озгъан жылларымы эсгере. Ма энтта да жолукъдум санга. Айтчы, сен манга, жаз башыбыз тауусулупму къалгъан болур бизни? Жулдузланы ариуларын сайлай, алгъын заманладача, бир бирибизни къучакълай, олтурмазбызмы энди ай жарыкъ кече? Жангы умутла сала жашауубузну мындан арысына.

– Сен кетгенли бери кёп жыл озду. Кёп тюрлениуле да болдула. Жашау а барады, жоругъун бузмай: бирле кете, къалгъанлагъа сукълана, жангылары келедиле аланы орунларына – жашауну андан ары бардырыргъа. Мен а терк-терк келеме бери. Къарайма сени кетген жолунга, кеси кесиме окъуй манга этген жырларынгы:

*Жюрегим сени жаратхан
Сюймекликни жазымыса?
Тауларымы ол жарытхан,
Толгъан айны къызымыса?
Жаным, сен нечик ариуса,
Малкъаргъа мёлек болурса.
Жашауума сен дууаса.
Толгъан айны къызымыса?
Назмү сёзюмде махтайма,
Тансыкъ алгъышла айтама.
Кёзлеринг – ариу жулдузла,
Толгъан айны къызымыса?
Гюлле да чагъалла алай,
Чыгъы да кюнде жылтырай.
Тансыкълыгъым жүрек тарай,
Толгъан айны къызымыса?
Умутубуз бир болгъанда,
Барырбыз насып жолунда.
Биз да бир бирге къууана,
Толгъан айны къызымыса?
Сюймеклик отну жандыргъан
Таза сюймекликни жырсыа,
Назмүла, жырла жаздыргъан,
Сен толгъан айны къызыса?*

Бу сёзлени айтханны къалай кечмезме? Жашау дегенинг къыйын затды. Ол кёплени ажашдыргъанды, жутханды. Кёп

жылла мындан алда сени бла тубешип, жүрегиме жарыктылык салып, дагыда алып кетген эсенг да, мен аны да кечеме, жангыдан сени көргеним ючюн. Керти, таза сүймеклик кечмезлик не барды?

Көзлериңден көзлерими алалмай кырайма Ариукөзге, кеси кесиме тырман этеме, жүрегими кюйдюре. Бар эди сүймеклик, ариулук, жашлык. Мен аны сакыла алмадым. Кетдиле жашлык, ариулук да узакгыга. Кюол булгыай, энди биз санга кыайтмайбыз дегенча. Алагы артха кыайтыр жол жок. Сүймеклик а, мени тас болган сүймеклигим? Ол жара кюйду – жүрек жара, кыаллай бир эсгере барсам да, аллай бир ачыта барган жара.

- Билемисе, Ариукөз, бир арада унутайым сени, эсимден арталдыда кетерейим деп болган эдим. Алай болалмадым. Айтчы, кюн таягыча, таза сүйген жашны мурагыча, ариуну кыалай унутхун? Кюум тюздеде жолоучу сууну кюсегенлей, сени алай излеп турдум.

Кюолларымы жайып, сүймекликни аллына чапдым да... Кюучагымыда ауанасы кыалды. Суусабымы кыандырайым деп, кезлеуге ийилдим да, аны суу думп болуп кыалды. Ай, кыадар, кыадар, сен не тюрлю буйрук этдинг манга? Огыесе мени бла ойнаганмы этесе?

Бу жол а сен хорламазса, ажашдырмазса. Ариу көзюмден да айырмазса.

*Ма энтта да бир жаз башы келгенди,
Жангы умут жангы кыарыу бергенди.
Танг ала кыызыл хораз кыычыра,
Кече кыарангыны узак кыачыра.
Мен а келип олтурганма кыатынга,
Жол ызыма кыарай, терен сагышда.
Жашлыгымы эрте жазын тансыкылай,
Жюрегим да аны кетмезча сакылай.
Ак жазларым, ариу таза ниетим,
Сизни анда кыалай тас этип кетдим.
Энди нечик узакылада кыалгансыз,
Башыма да кюмюш бояу салгансыз.
Көз аллыма келедиле жылларым,
Жашлыгымы юзгендиле кыылларым.
Жай чилледе таудан келген жауунлай,
Кетгенди ол узакгыга, кюол булгыай.
Алтымыш жылгыга узак ёмюр дегенле,
Мен сунмай, алай оюм этгенле
Кетгендиле такыкыкы кибик алай,
Кече татлы жукыудан уянганлай.*

Алтмыш жыл ол – жаланда юч жыйырма,
 Къалай элтип кетер ол мени къыйыргъа.
 Ол такъыйкъа ёмюрлени жолунда
 Муратларым тутулурла къолума.
 Алай а кёл этдиреме кесиме,
 Бир кёп затла келедиле эсиме.
 Жашлыкъ жылла – таза ахшы умутла,
 Жашау мени, мен а аны къубулта.
 Жашлыкъ жылла бир терк озуп кетдиле,
 Мени кеслерине тансыкъ этдиле.
 Мен аланы, сурап, сакълап турама,
 Муратларым бирде толлукъ сунама.

– Мухаммат, сенсиз жангызлыкъ болуп къалгъан эди мени шуёхум. Ол эди мени таймай къатымда тургъан нёгерим. Жайда, къышда да келе эдим мен бери. Къадар бизни бош алай айырып къоймаз, берир бизге энтта да бир онг деп ышана эди жюрегим. Ол эди мени къоймай бери келтирип тургъан. Мухамматынг келип, сени тапмаса, кетип къалыр. Билемисе, къалай тансыкъ болгъан эдим мен санга.

– Тансыкълыкъ. Нечик къыйын затды ол. Билмей тургъанлай эсинге келип къалса, турусса бираз кесинге жер табалмай. Бютюнда суйгенинге тансыкъ болсанг. Жайгъы исси кюнледе, къышны сууукъ кечелеринде эсиме тюшсент, кез аллыма келип къала эди сени сыфатынг. Сени къоюп кетгениме сокъурана, ызыма да къайтыр онг болмай, тансыкълыгъым асыры кысхандан, кюз арты къарангы узун кечелени биринде жазгъан эдим бу жырны:

Жылы жауун эжиу эте жауады,
 Къызыу тансыкълыгъым таудан ауады.
 Жарыкъ тангым, сакълайма мен сени,
 Кюн да тие, чууакъ жарыта жерни.
 Орналгъанса сен кетмезча эсиме,
 Къарамынг чакъыра мени кесине.
 «Жаным да сен, таным да сен», – деп айтама,
 «Кёжюм да сен, къашым да сен», – деп къатлайма.
 Сени бла бирге узакъ-узакъ атлай,
 Бийиклеге къарап, тилекле къатлай.
 Хазырма мен барыргъа кёзкёрмезге,
 Сыйлы Аллах да нюрюн тёге бизге.
 Ёмюрлюк жазыуум мени болгъанса,
 Кетмезлик умутла жюрекге салгъанса.
 «Кёжюм да сен, кёлюм да сен», – деп айтама,
 «Айым да сен, кюнюм да сен», – деп къатлайма.

*Гюлле ариу кюнню кюсегенлей,
Келликсе сен, ма келликсе дегенлей,
Сюймекликни жарыкъ оту жаннганды.
Жюрегим къызыу тансыкълай кгалгъанды.
Ариуса, инжилсе жюрек къылларым,
Тау суууча саркъалла мени жылларым.
«Жазым да сен, жайым да сен», – деп айтама,
«Кёзюм да сен, къашым да сен», – деп айтайма.
Биз экибиз, бийиклеге да жете,
Жюреклени, жанны да жарыкъ эте,
Чолпан жулдузгъа, айгъа да сен тенгсе,
Жаным да, къууанчым да мени сенсе.
Сюймеклик отда жюрегим кюйгенлей,
Жашау барады, сени сюйгенлей.
«Кечем да сен, кюнюм да сен», – деп айтама,
«Тюшюм да сен, тюнюм да сен», – деп кзатлайма.*

– Ариу жыр. Сени хар жырынг, назмунг да эсимдедиле.

Алай эте, хапар айта, ашхам жулдузну къалай чыкыгъанын да эслеялмай къалдыкъ. Къалай эсе да кюн бир терк кетди. Мен а, шинтикден къобарыгъым келмей, Ариукёзню къолларындан къаты кысып турама. Ингир аласыны сууукъ аязчыгъы да жетди. «Туругъуз, барыгъыз юйюгюзге» дегенча, жанжаныбыздан юфгюреди.

– Энди кеч болгъанды, барайыкъ, деди Ариукёзюм. Биз ёрге къопдукъ. Алгъын заманыбыздача, къолларыбыздан да тутуп, жол бла энишге тебиредик.

Арада кёп жылла озгъаннга ушамай, биринчи танышхан кюнюбюздеча, къолларыбыздан тутуп барабыз. Жаланда жюрюшюбюз бираз сабыр болгъанды.

Мени кёп айтырыгъым барды. Жашау жолумда къалай ажашханымы, абыннганымы да. Андан да бек Ариукёзню сёзюне тынгыларгъа келеди.

Ол а, бираз тынгылай кетип: «Мындан арысында не мура-тынг барды?» – деди.

– Аллах айтса, ата юйюме къайтырыкъма. Аны жангыртырыкъма. От жагъасында от тиргизейим. Аргъы дуняда адет-тёре бар эсе, атам-анам къууанырла. Сени уа биргеме элтейим. Узакъ жерледен кёп хапар айтайым санга. Алада да тиеди кюн. Алай ол Ата журтунгдеча жылыу бермейди, кюйдюреди. Къарангы кеченгде ай чыкъса да, баргъан жолунгу жарытмаз. Энди бир заманда сенден айырылмам. Минг-минг жылла озсала да, минг-минг дунялагъа барсам да, мен хар заманда болурма къа-тынгда.

Ариукёз къарай кетди да, мени суйген Ариукёзюм, сора былай деди: «Сен къайры барсанг да, мен дайым къатынгда болурма. Айтырма мен да сени къалай сакълагъанымы. Жашауу-бузну мындан арысын ётдюрейик бирге. Сенден алгъа манга кетерге тюшсе башха дуниялагъа, мен хар биринде да сакълап турлукъма сени».

Бизни жаш заманыбызны шагъаты – къайын терек – ахшы жолгъа барыгъыз дегенча, бутакъларын булгъады ызыбыздан.

*Кёкге чыгъып, энди санга жулдуз алалмам.
 Минчакъла этип, сени боюнунга тагъалмам.
 Узакъ кетдиле жашлыкъ тири жылларым,
 Къыркъыла башлагъанла борбай кылларым.
 Алай санга энтта да саугъа эталырма,
 Къууанчым толу гюл кысым келтиралырма.
 Жюрегимден санга бек жарыкъ къарарма,
 Кёзлеринге къарап, ариу сёзле айтырма.
 Бийик тау башларында, булутла тенгинде,
 Акъ жугъутурла, деу акъбаш къушла жеринде,
 Ёзенледен къарай, анда туура кёрюне,
 Гюлле къала ишлерме бийикле тёрюнде.
 Жашау жолум ахыр тюзюне бурулгъанда,
 Жашлыкъ, ариу жылла узакълада къалгъанда,
 Ала бир заманда да ызларына къайтмазла,
 Жылым келген сылтаула сенден айырылмазла.*

Бираздан, узакъ тау эллерибизден биринде, кёпден бери бош къалып тургъан юйде чыракъ жанды, ожагъындан тютюню чыгъып тебиреди. Жашау жолу ажашдырып айланнган эки суйген жангы жашауларын башладыла.

ЖАШУУЛАНЫ Темирлан

* * *

Жауун жауады, жерни жууа,
Шош шыбырдайды тангны сёзюн.
Аяз жюрюйдю, кёк да чагъа,
Жукъу байлайды эки кёзюн

Тынчлыкъ табалмай тургъан жанны.
Къуллукъ этсе да Аллахына,
Бирде бети жарыр, къууаныр,
Бирде кёзю жылтырап, жанар

Жилямукъну кирсиз отчугъу
Къайгъы этген, жарсылу бетде:
«Къабыл болурму да къуллугъум?
Кемлик а жокъмуду ишимде?»

Озгъан, этилмеген намазын –
Фарыз угъай, сюннет болгъанны –
Ол тансыкълайды кёбюн-азын,
Санап этилмейин къалгъанны.

Кёзю жанады. Жилямугъу,
Барады, шош кечени жырыш.
Аллах кёреди къуллугъунгу –
Къайтыш, къалмаз ючюн къаралып
Ахыратынг.

* * *

Жойдула бизни. Жойдула.
Тишибиз этсе сандыракъ,
Кишибиз кюледи анга.
Чам болду айыплы тауда.
Жойдула бизни. Жойдула.

Жойдула бизни. Жойдула.
Таныялмай къара бла акъ,
Кётюрдюк сыйсызлыкъ байракъ.
Сый байракъ салынды артха.
Жойдула бизни. Жойдула.

Жойдула бизни. Жойдула.
Эфендибез Рамаданда,
Шаууалны алчы тангында
Кьююлады намаз, Кьюран.
Жойдула бизни. Жойдула.

Жойдула бизни. Жойдула.
Ичине оюп кюйдула
Таулуну юйюн, тыпырын.
Бар кюайгы да болду кюарын.
Жойдула бизни. Жойдула.

Жойдула бизни. Жойдула.
Сал этип, чирий кюйдула,
Элтмей, кеммейин кюабыргюа.
Жан кюайтырмы морт санлагюа?
Жойдула бизни. Жойдула...

* * *

Ол да чюгер. Бу да кетер.
Не да иги болур.
Жан да сууур.
Тап да кюалыр.
Терк кюургюакюсыр кюотур.

Чач агюарыр. Тамбла келир.
Танг да атар, чагюып.
Тюенене уа
Кетмей кюалыр,
Учмай кюанат кюагюып.

Ол да чюгер. Энтта келир,
Кюачан болса да, кюн.
Чач агюарыр.
Тап да кюалыр.
Жаумачы, жау, жауун.

* * *

Намысны, динни сюзюн жая,
Узакюда сюелме аладан.
Кюанатлы кюайтыр, танып уя,
Сюз эркинди аллай кюылыкюдан.

* * *

Къызыл жаулукъ къысхан эди халкъым,
Тешип къоюп ата жамычысын.
Чӕргеп салып къойгъан эди антын,
Ызы бла уа къапханды ачысын

Бу жашауну. Къагъып-согъуп, артха
Киер заман жетди жамычыны,
Тешип жаулукъланы, атып отха,
Къарасала да, къаш туюп, жанып.

КЪАЙДА КЪАЛДЫ?!

Суу жагъада
Саскыладан
Атны боюнун
Ариулагъан
Сабийлигим
Къайда къалды?!

* * *

Дыгалас этип, орамны жырып,
Терк озуп кетгенди скорый ёрге.
Къарадым анга, ичимден жарсып:
«Игиликге бар, игиликге!»

* * *

Ол къыш сууукъ эди, къар эди.
Къысмады кӕз тынчлыкъсыз.
Орундугъу да къатхан эди
Алиманы, ишексиз.

Ол къыш сууукъ эди, къар эди,
Алиманы уа эри
Ол къыш, баям, урущда эди, –
Ол къоруулайды Жерин.

Ол кече бек боранлы эди.
Сагъышларын къагъытха
Къоймай, тиширыу жаза эди,
Ашырайым деп фронтха.

«Сен да сууукъмуса, алтыным?
Сакъ бир айлан жанынга!
Бу къыш кючлю болду, багъалым...
Бол кертичи антынга!..

Хо да, хорлам да келир эсе...
Март да болур тынчылыкълы...»
Билмейсе, Алима, билмейсе
Къыркъ тёртюнчю жыл мартны.

ЮЧ БОЛУМ

1

«Аз келгенди!..» – деп, бернени санап,
Келинин сёкдю орамда Ханий.
Келини къайын анасын сыйлап,
Сакъ этип турду битеу айтханын.

2

«Кёп келгенди!» – деп, анга махтана,
Бернени орамда санады Мариям.
Келини, сыйынмай айтханына,
Жилятып турду, тохтамай аман.

3

Тарыкъды Мариям орамгъа чыгъып,
Ханийге, башха да къоншулагъа.
Ханифа, жапсара, ууакъ ышарып,
Уялды айтхан сёзюне анда.

Къулчаланы Хабибуллахны къызы Зульфия «Заман» газетде бёллюмню редактору болуп ишлегенли онеки жылдан атлагъанды. Газет окъуучула аны жазгъанлары бла иги да эрттеден шагъырейдиле. Зульфияны статьялары, очерклер, ушакълары «Минги-Тау» журналда, «Къарачай» газетде да басмалана турадыла.

Къулчаланы Зульфияны бир кишиге да ушамагъан энчи хаты барды, ол жигитлерини сыфатларын жюрек жылыу бла шарт ачыкълай биледи. Ол а аны фахмусу бла усталыгъы бир тирменнге ишлегенлерини юсюнден айтады. Аны бла да кълалмай, Зульфия орусчадан таучагъа, таучадан орусчагъа да хунерли кёчюре биледи. Аны бу керек да, огъурлу да иши ёз жолун табар деп, биз мурат этебиз.

«Минги-Тауну» бу китабында Зульфияны бир къауум иши бла шагъырей этерге сюебиз.

АДЕТ КЪАЙДА ДА АДЕТДИ

«Биз болмагъан жерде игиди» деген айтыуну хар бирибиз да эшитгенбиз. Тыш къыраллада жашаргъа итингенлени, анда хал мындан кёпге да ахшы болгъанына ийнаннганланы саны, айхай да, аз тюйюлдю. Алай, белгили фильмде айтылгъаныча, жер адамны угъай, адам жерни ариу этеди.

Жаникаланы Хасанны бла Зухраны къызлары Саида Басхан районну Жанхотия элинде туугъанды, бийик усталыкъ билимни Къабарты-Малкъар къырал университетде алгъанды, анда «Сервис эм туризм», ызы бла уа «Налогла эм налого-облажение» деген факультетлени тауусханды. Бююнлюкде ол юйюрю бла Жангы Зеландияда жашайды. Бизни бла ушагъында тыш къыралда турмушну, ары кълалай кёчгенини юсюнден ханарлагъанды.

– Саида, эм алгъа Жангы Зеландиягъа кълалай тюшгенинги юсюнедн билдирсенг эди.

– Аны кёпле сорадыла, жууабы уа бошду: эрим Уллубашланы Жамал, биз юйюр къурагъанда, анда жашай эди, аны бла кёчгенме. Ол бери кълалай келгени да сейирди. Айтханына кёре, Зеландия аны кеси сайлагъанды. Алгъа жыллада Жамал Москвада IT сферада ишлей эди. Алай бир ауукъ замандан хар кюнюм башхасына ушайды, жашаууму тюрлендирге кезиу жетгенди, тыш къыралгъа барып, тилге юйренип кёрейим де-

Улубашланы Жамал бла Жаникаланы Зухра

ген акъылгъа келгенди. Алгъа ол Канадагъа барыргъа таукелленгенди, алай виза бермегенлери ючюн, Жангы Зеландияны сайлагъанды. Артда эсгергенича, Зеландия не тюрлю къырал болгъанын, къайда орналгъанын ол иги да ангыламай эди. Алай артха турургъа уа суймегенди – эки айдан бу къыралны эм уллу шахары Оклендде жашап башлагъанды.

– Сора андан бери Зеландияда жашайды?

– Тилге беш айны ичинде юйреннгенди, ахчасы аллай бир заманнга жетгенди – окъуу мында учуз туююлдо. Алай ол заманны ичинде къонакъбай къыралны жюрегинден суйгенди эм артха къайтыргъа излегенди. Къадары алай болур эди, беш айдан сора биягъы Москвада жашап тебирегенди, талай заманны иш табалмай тургъанды. Ол кезиуде Къазахстанны нефть чыгъаргъан шахары Атырауда вакансияны кёрюп, ары атланнганды. Бир бирден узакъда болгъаныбыз себепли, ал кезиуледе байламлыкъны онлайн халда бардыргъанбыз. Ушакъларыбызда Жамал Жангы Зеландияны ариулугъуну, ары къайтмай къалмазлыгъыны юсюнден айтмай, хазна кюн озмагъанды. Алгъа ийнанмай эдим. 2016 жылны Жангы жылына жууугъурагъ а Жамал танышы анга Зеландияда иш тапханыны, ол собеседованияны битеу кезиулерин да ётгенин билдиреди. Андан сора

ишчи визаны кыйынсыз алып, мартда кыралны ара сахары Веллингтонда урунуп башлайды.

Манга визаны алган алай тынч болмаганды. Эки ыйыккыны документлени алган адам больницага тюшгени ючюн, бир аз мычыганбыз. 2016 жылны октябринде Жамал республикага келгенди, тоюбузну ойнагандан сора, экинчи кюнде эки биз да бирге жангы кыралга жангы жашауга атланганбыз.

– Кечгенлей, иш а табалганмыса? Ингилиз тилни да иги биле болурса?

– Ишлерге манга эркинлик бермегендиле, 12 ыйыккыны тилге юйренирге буюргандыла. Тюз да кыралга келгенлей, юйюрню Зеландияда жашар ючюн кырамаганыбызга шагъатлыкъ кыргытла жыярга тюшгенди – фатарда жашаганыбыз, интернет бла хайырланганыбыз, коммунал жумушла ючюн документледе экибизни да атыбызны жаздырып айланганбыз. Андан тышында, Жамал бла ары келгинчиге дери тюшген суратланы, перепискаларыбызны копияларын окъуна излегендиле. Ызы бла резидентствону этгенме, ол учуз туююлду, аны ючюн ингилиз тилден экзаменни да бергенме. «Вид на жительство» алыу мында эркинликке бла бирге жууаплылыкъ да салады, сёз ючюн, айырулагъа борчлу халда кыатышырга керексе.

Битеу бу ишле 9 айга созулгандыла. Бизни ишибиз бла кюрешген офицер бла дайым байламлыкъ жюрютюп турганбыз, документлени талай кере жангыдан жарашдырганбыз, медицина анализле бергенбиз. Былайда ышарырга зат да болганды, манга кыралда жашарга эркинлик берген кыргыт келгенин Жамал биринчи билгенди. Манга ахшы хапарны жашырын билдирер муратда, кыргытны, бир кесек бюгерек этип, кёрююрча жерде кыйганды. Мен а, эс бурмай, юйню жыйганда, аны атып ийгенме. Артда билгенимде, не кыадар кыуанчым бар эди!

– Жангы жашауга киргенде, кыоркыган, сагъайган дегенча сезимле уа бармы эдиле? Кыалай-алай болса да, сен арталлыда танымаган жеринде жашау этип башлаганса.

– Аллай сагъышла келмегендиле. Ол угъай, башха жерлени кёрюрге манга кыачан да сейир эди. Башха кыралда жашау-турмуш халлагъа юйренген да тынч болганды, жангыз да юйюрююмю, жууукъ адамларымы тансыклаганым кыйнаганды. Насыпха, шёндюгюлю техника амалла атам-анам, кыарындаш-эгечлерим бла дайым байламлыкъда турургъа онг бердиле. Мында адамла бла келишген да чурумсуз этгенди. Ала башха адамны жашаууна кеслерини оюмлары бла кирирге кюрешмейдиле, юсюне-башына, сыфатына артыкъ бек кыарамайдыла. Табийгаты да, биздеча, ариуду. Ахыр ёмюрледе

Зеландияда, Россейдеча, революцияла, къзауатла болмагъандыла, аны ючюн мында жашауну качеству игирекди дерчады. Жамауатны жанындан кыралгъа ышаныу уллуракъды. Юйле багъадыла, ара сахарны арасына жуугъуракъда фатар бизни ахча бла 20–25 миллион турады. Бизни республикагъа ол бек кѣпдю, алай Зеландияда да ол аз ахча туююлду.

– Школда географиядан эсимдеди анда кюнню халы бизден кѣпге да жумушагъыракъ болгъаны.

– Жылны кезиулери Нальчик бла келишмейдиле, анда жай бара эсе, бизни кюнню эм суукъ кезиую башланады, жауун сау кюн узуну жауады, титиретген жел урады. Температура жангыз эшикде угъай, юйде да тюшеди. Жангы Зеландияда, Россейдеча, жылыу берген ара система жокъду. Кюнню халы мында жумушагъыракъ, кыыш бла жайны араларында жылылыкъ бирчаракъ болгъанлыкъгъа, биз тургъан Веллингтон сахарда суукълукъ минусха жууукълашады. Быллай кезиуледе адамла обогривательле аладыла, анга кѣре уа суукъ айлада электричествогъа жайдан эсе, иги да уллу налогла келедиле. Биз алгъа жашагъан жерибизде тѣлеулени араларында башхалыкъ беш кереге жете эди. Газ оборудование багъа болгъаны ючюн, адамла аны бла артыкъ кѣп хайырланмайдыла. Камин салыргъа жарайды, ол да элетричествону кючу бла ишлейди. Алай мындагъы каминле бизникилеча болмагъанлай, печькалагъа ушайдыла, алагъа салыргъа отунланы уа хозмагледа сатадыла. 2017 жылда юйлени къабыргъаларына жылыу тутхан материалла, терезеге эки къатлы миялала салмай, арендагъа бермезге буйрукъ чыкыгъанды, ол зеландиячылары бек къууандыргъанды.

Сора, суукъдан сакъланырча, жылы кийинирге керекди. Мында хауагъа юйреннген адамла суукъдан артыкъ бек кыыйналмайдыла деген таурухла жюрюй эдиле. Бусагъатда алагъа ийнанам, нек дегенде адамла кеслери неда сабийлерин артыкъ жылы кийиндиредиле деп кѣрмейме.

– Адамланы адетлеринде сейирсиндирген, бизде арталлы-да тюбемеген затла уа бармыдыла?

– Зеландиячыла жаланаякъ айланыргъа бек сюедиле юйде, эшикде да. Чурукъсуз адамлагъа тюкенде, башха жерледе да тюберге боллукъду. Бир кере жаланаякъ, кечеги кийимле кийген кыызгъа жолукъгъанымда, не айтыргъа билмей кългъан эдим. Автобусха киргенде, водитель бла саламлашыргъа, чыкыгъанда уа, сау бол дерге керекди. Транспортха абадан адам, сакъат неда сабийни коляскада элтген ана киргенде, автобус энишгерек болады эм ала жерлерине олтургъунчугъа дери тепмейди. Самолѣт бла Россейге сабий бла учаргъа бираз къоркыгъан да эте эдим. Былайда бортпроводниклени юсюнден энчи айтыргъа тийишлиди – ала жолда дайым болушханлай

тургъандыла, тюшгенибизде уа, стюард Кичинауну коляскагъа олтуртхунчугъа дери къатыбыздан кетмегенди.

Тиширыулары гюлле бла къууандыргъан мында чурумлу ишди. Ариу гюл къысымланы тапхан бек къыйынды, халлери да осалды, 3-4 кюнден сора аман болуп башлайдыла. Биздеча, гюл тюкенле аздыла, аланы кёбюсюнде уллу аш-азыкъ сатхан аралада алыргъа боллукъду. Заказгъа ариу композицияла этдирирге онг барды, алай аланы багъалары чексиз уллуду.

– Сиз бусагъатда тургъан Веллингтон шахарда уа нени бегирек жаратаса, ары баргъан адам бек алгъа нени кёрюрге керекди?

– Веллингтон дуняда эм гитче ара шахарды. Мында желлену ургъаны бир такъыйкъагъа да тохтамайды, кеслери да Тырныауздагъыладан эсе, кючлюрекдиле. 2012 жылны ноябринде «Властелин колец» деген фильмни алдырыу бла байламлы анга «Середина Средиземья» деген атны бергендиле.

Анда эм алгъа баргъан жерлеримден бири ара библиотека болгъанды. Ол талай къатлы, уллу терезелери къабыргъаланы саулай алгъан ариу мекамды. Ач болсанг, – кафеси, сабийлени къоярча, иллеулери бла оюн жерлери да барды. Мында башха-башха тилледе жазылгъан китаплары бла уллу стеллажда да асламдыла, алада орусча китапланы да тапхан эдим. Бизде библиотекалада китап алып ючюн, кастингни ётерге керексе, прописканг жокъ эсе уа, суйген чыгъармангы окъууну юсюнден унут да къой. Аны ючюн Веллингтонну библиотекасы манга жаннетча кёрюнгенди. Къалай хычыуун эди, эшикде жаугъан жаууннга къарай, мюйюшде жумушакъ шинтикледе олтуруп, исси шоколад иче, китап окъургъа.

– Инстаграммында жер тепгенини юсюнден жазгъан эдинг, аны юсюнден эгерсенг эди.

– Жангы Зеландия эки литосфера плита бир бирге къысылгъан жерде орналыпды, аны ючюн мында жер тебе-тебе туруучуду. Жангы фатарыбызда экинчи кюнню ингириде хар не ары-бери чайкъалып башлайды. Жамалны шуёхуна селешебиз, ол а бийигирекде жашагъаны ючюн, халы бизден да аман эди. Атлауучлагъа жетгенде, ала асыры чайкъалгъандан, тутхучлагъа тутулуп, кючден тюшгенбиз, такъыйкъаланы биринде аланы бла къабыргъаны араларында абадан адам жыгъылырча уллу тешик ачылып къалады. Алай эте, эшикге чыкъгъаныбызда, арбаз адамладан толуп эди. Насыпха, талай кюнню танышларыбызда жашагъанбыз, цунами башланыргъа къоркъуу ёсгени ючюн, дагъыда бир кечени машинада ётдюргенбиз.

Фатарыбызгъа къайтханыбызда, аякъ-къашыкъ жерге төгюлюп, сынып, эшикле безгилеринден кетип, къабыргъала да

талай жерде жарылып тура эдиле. Экинчи кюнню кыралда солуу кюн этгендиле, уллу супермаркетледен кыалгъан жерле жабылгъандыла. Межамланы кыоркыуусулукълары мычымай тинтилип башлагъандыла, ала барысы да жер терк-терк тепгени эсге алынып, алай ишленедиле, аны хайырындан быллай болумлада ачыгъанланы бла ёлгенлени саны бек аз болады.

Андан сора мычымай башха жерге кечгенбиз. Кыралгъа келип, тилге юйрене башлагъанымда, кыйын болумлада адам кесин кыалай жюрютюрге кереклисин эм алгъа аны ючюн юйрете болур эдиле.

– Саида, жашчыгъыгъыз Зеландияда туугъанды. Анда медицинаны халыны, анагъа бла балагъа кыалай кыарагъанларыны юсюнден айтсанг эди.

– Зеландиягъа келгенден сора, кесибизде медицина, биз суннганча, аман болмагъанына тюзюннгенме. Регионда улутхачылыкъ тюбей эсе да, специалистлерибиз билимлери бла зеландиячы коллегаларындан артха кыалмайдыла. Былайда кыошарыгъым, бир кыралда игиди, башхасында аманды демеклик терсди. Адамны турмушун кыалай кыурагъаны кесинден да келеди.

Резидентлеге, болжалы эки жыл эм андан кёп заманга берилген ишчи визалары болгъанлагъа сабий табыу бла байламлы медицина болушлукъ хакъсыз этиледиле. Официал сайтда акушерлени тизмеси бериледи, тиширыу ала бла сёлешип, жаратханны сайлайды. Андан сокъуранса, башха специалистге ётерге эркинди. Мында Россейде болмагъан затха тюбегенме. Врачка келген кюнлени биринде, ол юйюрге зорлукъ сынагъанымы бла кыалгъанымы сурагъанды, алагъа пациентлерини жашау халларын сюрюшдюрюрге борч салынады.

Сабий табаргъа талай жерден жаратханынгы сайларгъа боллукъса: госпитальда, энчи учрежденияда, аралада эм юйде. Алада халгъа барып кыараргъа жарайды. Биз, врачла кёп болгъанлары ючюн, госпитальны сайлагъанбыз. Кыагъанакъ сабийни бла ананы больницадан чыгъаргъанда, врач машинада сабий кресло болгъанын бла кыалгъанын сорады, кыоншу юйде жашай эсегиз, жаяу барлыкъ эсегиз да, ансыз сизни больницадан иерик туююдюле. Бизде кыагъанакъны пелёнкалагъа чулгъайдыла, анда уа кийиндирген этедиле. Ата-ана болургъа хазырланганла мында энчи курслагъа жюрюйдюле, анда кёп магъаналы затха юйретедиле.

– Сабийни ненча аты барды?

– Ингилиз тилли кыраллада сабийлеге эки ат аталгъаны кимге да баям болур. Алай адам харкюнлюк жашауунда атларындан бири бла хайырланады. Жашчыгъыбызгъа эки ат берирге умутубуз бизни да болгъанды. Алай артда сабий да бир

атха юйренирча, кесин аны бла сезерча, Кичинау деген атда тохтагъанбыз. Алгъаракълада Кичинаугъа россейли тыш кыраллы паспорт алгъан эдик да, анда уа атасыны атын жазарча тизгин жокъ. Аны сылтауу уа Жангы Зеландияда, кёп башха кыралладача, адамла аталарыны атлары бла хайырланмагъанларындады. Алай сабий 18 жылы толгъандан сора, аны кеси жаздырыргъа боллукъду, ол Жамалны бир кесек кёлюн кётюрген эди.

– Саида, ушагъыбызны ахырында Зеландиядан биз юлгю алырча шарт келтирсенг эди. Сора жууукъ заманда республикагъа къайтыр акъылыгъыз бармыды?

– Экологиягъа кёз къарамлары, ала табийгъатха бек сакъдыла. Республикагъа къонакъгъа келгенимде, бир затха жангыдан тюзелалмай эдим – кир-кипчикни къатыш этип, бир жерге къуйгъаныбызгъа. Зеландияда, кёп башха кыралладача, аланы талай къауумгъа юлешип жыядыла: пластик, мияла, алюминийден этилген орунла, къагъыт бла картон эм къалгъан багуш. Аланы, атардан алгъа, жуууп къургъакъсытыргъа керекди. Алай этмеклик алгъа къыйыныракъ, заманны да кёп алгъанча да кёрююр, алай бир айдан юйренесе. Целлофан пакетлени юслеринден энчи айтханда, хар тюкенде аланы орунларына картон коробкала бередила. Зеландияда дагъыда бир затны биринчи кёргенме – ушхууур этген отоуда раковинагъа азыкъ этгенде къалгъан къабукъланы гитче-гитче туурагъан затла бардыла. Алай бла къалгъан-къулгъанла канализациягъа кетедила эм табийгъатха зарансыз чирийдила.

Россейге къайтыуну юсюнден алыкъа сагъыш этмегенбиз, алай алгъа къараргъа алыкъа эрттеди.

ТИЛ БЛА ТИН САКЪЛАГЪАН

Бызынгыны орта школунда малкъар тилден бла адабиятдан Чочайланы Нажабат – Гамайланы Хизирни къызы – юрре-теди. Ол республикада эм сынамы, сыйлы да устазларыбыздан бириди. Ишин бет жарыккълы толтургъаны ючюн, 2011 жылда къыралны Правительствосуну сыйлы грамотасы бла саугъаланнганды. 2002 жылда «Жылны устазы» деген республикалы конкурсу лауреаты болгъанды, алтын харфла жазылган ыра-зылыкъ къагъытны республиканы биринчи Президентни Валерий Мухамедович Коковдан алгъанды. 2006 жылда Россейни эм иги устазына саналгъанды, 2013 жылда уа Къабарты-Малкъарны эм иги устазы болгъанды. Россейни журналистлерини Союзуну члениди, аны сыйлы грамотасы бла да белгиленгенди. Эм багъалы саугъаларындан бири Россейни Федерация Советини сыйлы грамотасыды, аны Нажабат Хизировнагъа Валентина Матвиенко кеси бергенди.

Чочайланы Нажабат Россейни битеулю билим бериуюню сыйлы ишчисиди, Къабарты-Малкъарны сыйлы устазыды. Мёчю-ланы Кязимни, Гуртуланы Бертни, Отарланы Керимни, Расул Гамзатовну майдаллары бла да саугъаланнганды. Ол бизни бла ушагъында сейир жашау жолуну, устазны къыйын эмда огъур-лу ишини, окъуучуларыны жетишимлерини юсунден айтханды.

– Нажабат Хизировна, ушагъыбызны төрели соруудан баш-ларгъа сие эдим, бу усталыкъны къалай сайлагъансыз?

– Бу усталыкъны жюрегим тартып, ёз тилими суююп сайла-гъанма. Гитче заманымдан окъуна устазны ишин жаратханма. Мен школгъа жюрюгенде, Боллуланы Ахмат Жанакъайытович башланган классланы окъута эди. Анга: «Ахмат Жанакъайыто-вич, мени классха ийsegиз эди, дерс берирге сие эдим», – деп тиле-учю эдим. Ол да бу излемими толтура тургъанды, классын манга ышаннганды. Ол кезиуде жетинчи классда эдим, итиниуюлюм андан бери келеди. Малкъар тилибизге суюмекликни уа Малкъар-ланы Аскер Исмаилович – тамата жашаулу адам – сингдиргенди.

– Ата-анадан, аппа-аммаладан сора, баям, сабийни жюре-гинде энчи жерни алгъан инсан устазыды.

– Хау, устазларыбыз барысы да иги адамла болгъандыла, ала-ны бирин да унутмайма. Биз ала бла шүехлача болуучу эдик, бир бирге барып-келип, бир бирни жюрютюп. Эсимдеди, класс баш-чыбыз эм орус тилден устазыбыз Петренко Анатолий Васильевич, классыбызны бирге жыйышдыра, шүехлукъгъа юйретгени. Ол жыллада картоф жыяргъа барыучу эдик. Ишлегенибизден сора, ол, челекни баш төбен этип, картофну анда кёмюп, биз да отну

төгерегине жыйылып, к'олларыбыз, юсюбюз да к'ара болуп, ол картофну ашаг'аныбыз – аллай так'ыйк'аланы к'аллай баг'асы барды, ала бюгюн да эсиме тюшселе, кез жашларым келедиле. Эскурсиялаг'а барып, таматалаг'а болушуп, макулатура, темир жыйып – сабийлигибиз к'алай зауук'лу етгенди.

Бала есе барг'аны бла, кеси да кере, таматала да юйрете, жашау жорук'лаг'а тюзеле бара эди. Ол замандаг'ы т'елю не жаны бла башха тюрлю болг'анды. Бусаг'атда да элибизде сабийлени ариу адетлеге юйретиуге бек сак'быз. Элде бир бирни танымаг'ан адам хазна жок'ду, хар сезюнг, к'ымылдауунг жамауатны кез аллындады. Гитче хылими, бир осал ишми этеди, бир адамыбыз жаны бла кермегенча этип, насийхат этмей, етюп кетерик туюлюдю.

– **Устазлык' ишге уа к'алай тохташхансыз?**

– Сегизинчи классдан сора педагогика училищеге киргенме, шахарг'а биринчи кере ол чак'да барг'ан эдим. Анда негерлерим ахшы адамла болг'андыла, бир юйюрча жашаг'анбыз. Класс башчыбыз Текуланы Мусса Масхудович эди, физкультурадан да ок'утханды. Педучилищени волейболдан эм шашка командаларына киргенме, эришиулеге да к'атышханбыз.

Тертюнчю курсда ок'уй тург'анлай, Тёбен Чегемни мектебинде устаз болмай, мени ары чак'ырадыла. Анда башланган класслада ишлегенме, насийхатчым завуч Петренко Анатолий Васильевич болады, ол дерслериме келип, к'арап тург'анды. Алай ишлей тург'анымлай, мени Эл советни председателине, ызы бла уа район депутатха да айырадыла. Тёбен Чегемде Уллу Ата журт урушда мамыр жашауубуз ючюн жан берген аскерчилерибизге эсгертмени ишлетгенме, жангы школну к'урулушуна да к'ыйын

салгъанма. Мальбахов Тембора Кубатиевич бла ишни юсю бла кѣп сѣлешгенбиз, бир кере ол эл клубубузгъа келгенинде, тепсеген да этгенбиз.

– Сиз окъутхан сабийлени ахшы кѣрюмдюлерини юсюнден дайым эшите турабыз. Аланы эм Бызынгыны мектебинде ишигзни юсюнден да билдирсегиз эди.

– Аллахны къадары бла Чочайланы Окъуп бла юйюр къурап, Бызынгыда жашап башлагъанма. Мында алгъа орус тилден, бир кесекден а малкъар тилден окъутуп тебирегенме. Устазлыкъ стажым 52 жылды. Бир жаны бла энди ишден тохтаргъа да боллукъ эди, алай сабийлени жюрегим бла сюеме, ишлемесем, кесими жашамазлыкъ сунама.

Окъуучуларым а, олимпиадалагъа къатышып, хорламлы да боладыла. Ахкѣбекланы Кулина, Аттоланы Карина, Аналаны Аида, Рахайланы Марина, окъуучуланы самоуправлениларыны алчысы Бѣзюланы Залина республикалы олимпиада хорлагъанлары ючюн, фахмулу жаш тѣлюге болушлукъ этиу проектге киргендиле. Чочайланы Зауур бла Ботталаны Асият жетишимлери ючюн «Орлёнок» лагерьде солугъандыла. Зауур бюгюнлюкде Санкт-Петербургда аскер-медицина академияны бошагъанды, Асият а Къабарты-Малкъар къырал университетни медицина факультутини студентиди.

Энчи белгилерге сюеме, жаш тѣлюбюз адет-тѣреге, намысха сакъдыла, къылыкълары ариуду. Артха айланып, жууап этген жокъду, айтханынга тынгылайдыла, окъургъа да кюрешедиле.

– Олимпиадаладан тышында уа къаллай жетишимле бардыла?

– «Ана тилим, мени жаным, мени дуниям» конкурсха хар жылдан къатышабыз, 2011 жылда анда биринчи жерни алгъанбыз. Сабийлени проект ишлерин конкурслагъа иебиз, алада да алчы жерлеге дайым чыгыгъучубуз. Малкъар халкъны маданият арасыны ишине да тири къатышханбыз, саугъалы жерлени да алгъанбыз. Тегуланы Хадис къурагъан «Нарт оюнлада» да кѣп кере болгъанбыз. Миллет кийимле кийип чыкыгъаныбыз, таула аш-азыкъларыбыз жыйылгъанланы кѣллерине жетгендиле. Ары гыранчала да кийип, кийиз, байракъларыбыз, къоз бѣркюбюз, къобузубуз, гяпчибиз бла баргъан эдик. Анда чыкыгъаныбызны жаратып, дагыда бир кере ѳтеригибизни тилеген эдиле. Тамата тиширыубуз Холамханланы Фатимат а жыйылгъанланы ийнарлары бла къууандыргъан эди. Сабийлени да элттип, бир къауум кере Бал чучхурлагъа баргъанма, анда экинчи жерге тийишли болгъанбыз. Мѣчюлани Къазимни, Къулийланы Къайсынны чыгъармаларын окъуу эришиулеге бир жыл да къалмай къатышабыз.

Школда жыл сайын ана тилге жоралап, айлыкъ ѳтдюреме. Мѣчюланы Къазимни фонду бла байламлыкъ жюрютебиз, ала да бизге къонакыгъа терк-терк келедиле. Мектепде Къазимге бла Къайсыннга жораланган мюйюшлерибиз да бардыла.

– **Сабийлеге ана тиллерин суйдюрюуде, сиз оюм этгенден, быллай башламчылыкъла къаллай магъананы тутадыла?**

– Алада гитчеле къарачай-малкъар тилибизге къаллай эс бурулгъанын, аны сакълаугъа къаллай къыйын салыннганын кёредиле. Сора, жашырмай айтайым, окъуучуларыбыз быллай эришиуледе, мероприятиялада, башхала бла тенглекширгенде, ана тиллерин ахшы билгенлерине тюшюнедиле. Ол а аланы ана тилден билимлерин бютюн терен этерге итиндиреди. Сора быллай жерледе гитчеле кеслерин халкъ ортасында жюрютюрге юй-рнедиле. Белгилерге керекди, сабийлерибиз къайда болсала да, атларын жангыз иги бла айтдырадыла.

– **Китапны окъугъан дагъыда бир жашауну жашагъанчады. Алай шёндю китапла кёплеге сейир туюлдюле.**

– Керти да, китапланы окъуу озгъан заманда къала баргъанчады. Аны сылтаун гаджетлени, телефонланы, Интернетни жайылып баргъанларында кёреме. Гитче заманларындан окъуна сабийле алагъа бериледиле. Адабиятыбызны мурдорун салгъан Мёчюланы Кязимни чыгъармаларын окъусакъ, алагъа заман болжал болмагъанын кёребиз. Озгъан ёмюрге жазылгъанлыкъгъа, акъылман поэтибиз аланы бюгюннге къарап тизгенчады. Къулийланы Къайсынны, Отарланы Керимни, башха жазыучуларыбызны да чыгъармалары терен магъананы тутадыла, адамны тилин, ич дуниясын да байыкъландырадыла, эсин кючлю этедиле.

– **Ахырында газет окъуучулагъа, жамауатыбызгъа къаллай насийхат этерик адигиз?**

– Мени жарсытхан адамларыбыз жолда-къолда, бир бирге тюбешгенде, орусча сёлешгенлириди. Биз, таматала, бюгюнлюкде тилибизни сакълаямасакъ, ызыбыздан келген тёлю айып этерикди. 18-чи ёмюрге окъуна алимле, бери келгенде, тилибизни ариулугъуна, таза сакъланнганына сукъланып кетген эдиле. Кёчгюнчюлюкде аллай бир жылны тургъанында окъуна, миллетибиз тилин, маданиятын да унутмагъанды. Аллай бир къыйынлыкъ, зорлукъ, ачлыкъ сынагъанда да, абаданларыбыз тин байлыкъларын тас этмегендиле. Аны ючюн алагъа баш уругъа керекбиз, бютюнда тишируларыбызгъа. Амалларыбыз ол къыйын жыллада ишлеген да эте, сабийле да ёсдюре, сынмагъандыла, бюгюлмегендиле. Сора уруш, киши жеринде ачлыкъдан къыйнала, атабабаларыбыз тилибизни сакълагъан чакъда, биз бюгюн мамыр жашауда аны тас этсек, ушагъыусузду. Аны ючюн тилибизни, маданиятыбызны, ариу төрелеребизни да энди келлик тёлюлеге ариулай, тазалай ётдюрюрча биригейик, кюрешейик.

САУЛУКЪНУ МУРДОРУ ВРАЧХА ЫШАНЫУДУ

Умутландырған жаш хирург Руслан 1990 жылны 1 июльда Хасаулары Хажы-Бекир бла Мусуклары Хаджи-Муратны кызы Натальяны юйюрлеринде тууганды. Сабийлиги Чегемде ётгенди, анда орта школну бошаганындан сора, усталыкъ билимни медицина жаны бла алганды. Ол 2013 жылда Тверьни кырал медицина институтун тауусханды. Ординатура-ны 2013-2015 жыллада Краснодарны 1-чи номерли С. В. Очаповский атлы край больницасында, илму-излем институтуну мурдорунда Кубаньны кырал медицина университетинде «Жюрек-тамыр хирургия» жаны бла ётгенди. 2015 жылдан бери Нальчикде жюрек-тамыр системагъа бакъгъан регион арада ишлейди.

Хирургия жаны бла уллу сынам жыйганды, сонный артериялада каротидная эндартерэктомия, резекция дегенча операциялары бардырады. Илму-излем конференциялагъа дайым къатышады. Хар саусузгъа энчи эс бёлгени, аллына келгенни сау этер ючюн, билимин-къарыуун да аямагъаны ючюн, адамладан ыразылыкъ да тапханды. Бюгюн ол бизни ушакъ нёге-рибизди.

– Руслан, медицина усталыкъны кёпле юйюрлеринде таматаладан юлгю алып сайлайдыла. Сен а бу огъурлу, аны бла бирге уа жууаплы ишге къалай келгенсе?

– Юйюрюбюзню юсюнден энчи айтханда, медицина жанына не къарындашым, не эгечим бармагъандыла. Тукъумубузда врачла бардыла, атамы къарындашы да медицина усталыкъны сайлагъанды.

Алгъадан врач болур акъылым жокъ эди. Сайлаугъа медицина бла юриспруденция тюшгендиле. Мен оюм этгенден, ахшы врач бир кишиге да, бир тюрлю системагъа да бойсунмайды, билимине кёре адамлагъа болушады. Мында хар не да аны кёлундады, тышындан чырмау артыкъ бек чыкъмайды. Юрист а ишинде докторча эркин туююлдю. Мен операцияны кезиуюнде солугъан этеме, ишим не къадар кёп болса, ол къадар хычыуун кёрюнеди, алай болмаса, медицинада бир такъыйкыагъа да къаллыкъ туююл эдим. Краснодарда ишлегенимде, жукълар-

гъа жангыз юч сагъат къалыучу эди, алай арыгъан не болгъанын билмегенме.

– **Хирургияны быллай къыйын бѐлюмюн а не хыйсап бла сайлагъанса?**

– Алгъа челюстно-лицевая хирургия жанына къарагъанма. Ол кѐбюсюнде косметология, пластический операцияла бла байламлы болгъанына тюшонгенме. Ызы бла жюрек-тамыр хирургиягъа баргъанда, хирургланы асламысы андан къоркъгъанларын кѐргенме. Россейни баш нейрохирургу Владимир

Крылов былай айтыучу эди: «Сосудистый хирургланы саусуз тамырладан къачмай бакъгъанлары ючюн сюеме, нейрохирургла уа алагъа къатылмаз ючюн, мыйыны жартысын къазаргъа хазырдыла», – деучю эди. Ёлюмге келтирген аурууланы ичинде жюрек-тамыр системада ауруула онкологиядан сора экинчи жерде барадыла. Мында къан тохтамай къаллыгъына къоркъуу уллуду.

Тыш къыраллада клиниканы рейтингин къурагъанда, анда ишлеген врачла кеслери къайда багъылгъанларын эсеплейдиле. Ол саулугъуна кеси урунган межамда бакъдырмай, башхасын сайлай эсе, ишеклик туудурады. Краснодарда, сѐз ючюн, край больницаны врачлары кеслери, юйюрлерини келечилерин да анда бакъдырадыла. Мен анда окъугъан заманда бир кюннге 200–250 операция этилип тургъанды, бусагъатда ол тарих 300–350-ге жетгенди.

– **Сен бусагъатда нейрохирургия жаны бла да ишлейсе.**

– Мында бюгюнлюкде кѐбюсюнде инсультлары болгъанлагъа къарайма, аланы профилактикасын бардырабыз. Быллай диагнозлары болгъан пациентлеге операция этиуню кесини энчиликлери бардыла, сѐз ючюн, жюзден ючеуленде инсульт операцияны кезиуюнде болургъа боллукъду. Осложненияла чыгъарларына да, ол санда сакъатлыкъгъа дери да, къоркъуу ѳседи, биз аны адамлагъа ангылатыргъа борчлубуз.

– **Аны эшитгенлей, къоркъуп, операциягъа барыргъа уна-масала уа?**

– Аны оноуун хар инсан кеси этеди, доктор ол неда бу сайлауну эт деп къысмайды. Сора кеси къайсы больницаны сайлай эсе, ары бараллыкъды. Мыйыгъа операция къалай ѳтеригине болжал киши да бераллыкъ туююдю.

Адамланы къоркыгъанларын да ангыларчады, болсада инсульт болуруна къоркыуу бар эсе, операциясыз ол бир ненча кереге ёседи. Жармагъанлай, дарманла бла багъылыргъа онг бар эсе, ол – неден да иги, врач аны билдирмегенлей къоярыкъ туююлдо.

– **Орта эсеп бла операция къаллай бир заманны барады?**

– Орта эсеп бла – бир сагъат. Эм къысха операциябыз 39 минут болгъанды, эм узуну уа – 2 сагъат 20 минут.

Мында операцияланы этип, устазым, илму башчым, медицина илмуланы доктору Виктор Лукьянченко бла башлагъан эдим. Сонный артериягъа биринчи эндоскопия операцияны 2017 жылда этгенбиз. Къан тамыр ары-бери бурулуп баргъан, бляшка да чыкыгъан кезиуледе бу амал хайырлылыгъын кёргюзтгенди. Эндоскоп бла жарыргъа керекли жерге терк жетесе, алай бла операцияны заманы къысхарады, сора пациент да бу амалдан сора кесине теркирек келеди. Быллай операцияланы 100-ден аслам этгенбиз.

– **Операцияны кезиуюнде адамны жашауу хирургну кълундады дерге боллукъду. Къаллай сезимле, сагъышла келедиле ол чакъда?**

– Операцияны этген кезиуде аны сагъышын этмейсе, алай сагъышла келселе да, эсинги алагъа берирге жарамайды, ол чырмаргъа болады. Операцияны этип бошагъандан сора, пациент наркоздан къайтышырыгъын сакълагъанды эм кыйын. Краснодарда урунган кезиуюмде кёп тюрлю операцияланы этгенбиз, бек кыйынланы да, аны ючюн устазларыма ыразылыгъымы билдиреме. Ким не айтса да, саусуз кесин къалай жюрютсе да, операцияны кезиуюнде уллу кёллюлюк этген бир хирург да жокъду. Ала барысы да алагъа къаллай уллу жууаплылыкъ салыннганын толу сезедиле.

Жарсыугъа, бизде первичный звено жокъду. Юлгюге, адам къоркыуулу къауумгъа киреди – башы терк-терк ауруучуду, давлениясы кётюрюледи, къаршы жууукъларыны араларында инсульт болгъанла бардыла. Ол УЗИ-ни ётерге, аны неврологга кёргюзтюрге, алай бла инсультха жетдирмезча мадар этерге керекди. Бизде уа адамла больницагъа онгсуз болгъунчугъа дери келмейдиле.

– **Бююнлюкде медицина иги айныгъанды, жангы оборудование алыннганыны юсюнден дайым билдириле турады. Сиз ишлеген учрежденияда шёндогюлю технологияла бла жалчытыу а не халдады?**

– Ол жаны бла чурум жокъду. Бусагъатдагъы излемлеге келишген микроскопубуз, эндоскопубуз, навигация системабыз, башха кереклерибиз да жетишедиле.

Проблема жангыз да бир жаны бла барды – адамланы сау-лукъларына заманында къаратыргъа юйретиу.

– Аны бла байламлы дагъыда бир соруу берирге сую эдим. Саулукълу адам жюрегинде, къан тамырларында аурууладан сакъланырча, кесине ненча жылында къаратып башларгъа керекди?

– 40 жылы толгъандан сора, терапевтге барып, керекли анализлени берирге, обследованияны ётерге тийишлиди. УЗИ-ни болушлугъу бла тамырларына къаратыргъа боллукъду. Тютюню, ичгиси жокъ эсе да, жууукъларында быллай ауруула тюбе-мей эселе да, 40 жылдан сора терапевтге кёрюнесе игиди. Кёп-мюдю бизде барып, къанларында холестеринни окъуна эсепде тутханла?..

Профилактиканы юсюнден айтханда, тири жашау бардырыу, физкультураны унутмау, жюзюу хайырлыдыла. Ашазыкъ бла байламлы уа оюмла кёпдюле, биреулен диетаны тутуп тургъанлыкъгъа, къан тамырлары осал болургъа боладыла, башхасы уа аллай затлагъа эс бурмагъанлыкъгъа, бу жаны бла хатасы жокъду. Болсада, инсан жаулу, ауур ашланы сую эсе, саулугъун сакълар ючюн, ауузланнгандан сора олтуруп кълмай, тынч жарау этсе игиди. Мен кесим спортзалгъа дайым жюрюйме.

– Руслан, быллай шартны эслейме: адамланы талайы танышларына тынгылап, Интернетде окъуп, кеслерине диагноз саладыла, врач бла кенгешмей, дарманла ичедиле. Сен алагъа не дерик эдинг?

– Адам саулугъуна сакъ болса, Интернетде окъуп, билимин ёсдюрсез, угъай демейме. Алай анда жалгъан информацияны угъай, керти илму материалланы окъургъа керекди. Аурууларыны юсюнден терапевтледен аман билмеген пациентле тюбеучюдюле. Къара, окъу, сора керти да ышаннган врачынга бар да сор. Пациентни врачха ышаныуу, ийнаныуу уллу магъананы тутады. Къыйын болумда, талай специалистге окъуна тюбе, ючеуленден экиси бирча айта эселе, алагъа тынгыла.

– Сен конференциялагъа, конгресслеге дайым къатышса, аны юсюнден да айтсанг эди.

– Арт кезиуде «Пациент с венозной патологией на хирургическом приеме: от варикозной болезни до посттромботического синдрома» регионла аралы конференцияда, Кисловодскда нейрохирургланы конференциясында болгъанма, ары Москвадан, Санкт-Петербурздан, Шимал Кавказны республикаларындан специалистле жыйылгъан эдиле. Москвада нейрохирургланы IX съездлеринде «Хирургическая коррекция патологических извитостей сонных артерий с применением эндоскопии» те-

---

магъа доклад хазырлагъанма. Былай конференцияла сынам жыяргъа, билимни ёсдюрюрге уллу себеплик этедиле.

Виктор Лукьянчиков бла бирге «Эндоскопическая нейрохирургия» китапны «Видеоэндоскопическая ассистенция в хирургии брахиоцефальных артерий» деген башын жарашдыргъанбыз.

– **Госпитальда уа ишлегенмисе?**

– Бир кесек заманны. Былайда айтырыгъым, кёпле аманнга кетгинчиге дери юлгеринде багъылыргъа суюдиле. Ковид алай бош инфекция туююлду, къалай къыйын ауругъанланы къайтаргъанбыз бери. Диабетлери, онкологиялары, артыкъ семизлиликлери, башха ауур диагнозлары болгъанланы багъыу бютюн кёп заманны алады.

Былайда белгилерге тийишлиди, артыкъ семизлилик жюрек-тамыр системагъа да иги туююлду. Инсан мардадан ауур эсе, бир кесек арыгъыракъ болгъунчугъа дери, аны операциягъа алыргъа жарамайды. Адам кеси саулугъуна сакъ болургъа тийишлиди. Ол тютюн ичсе, мардасыз ашаудан кесин тыялма-са, врач айтханны толтурургъа кюрешмесе, анга къалай бла болушургъа боллукъду?!

– **Жууукъ заманнга умутларынгы юсюнден билдирсенг эди.**

– Кандидат диссертация жаза турама, ол «Эндоскопические операции на сонной артерии» темагъа жораланыпды. Операцияла адам инсультха жетгинчиге дери кёбюрек этилселе, первичный профилактиканы айнытыргъа сюерик эдим.

УЯНАЛАНЫ МУХТАР

Жылла кете, узая барадыла. Болсада адамны жүрегинде жер табып, унутулмай тургъан сезимле аз туююлдуле. Энтта да кёп жылланы тынгысыз дунияны чойреликлери адам улуну эсин жунчутуп, жүрегине жюк болуп, терен сагъышха жумгъанлай турлукъдула. Аладан бири Уллу Ата журт урушду. Аны кеси кёзлери бла кергенле, сынагъанла, аны юсюнден хапар эштгенле да ол зарауатлыкъны унутмай, ол къайтарылмасын деп, Аллахха тилек этгенлей турлукъдула. Аны юсюнден жырла бюгюнлюкде эрттегили халкъ жырлагъа тенг болуп къалгъандыла.

Вир къауумлары жарты жырланганлай... ёлюм юзгени себепли... Энтта да кёп жыр этилир, толу багъа берип, аны жыйымдыкъ сыфатын, назму тизгинлеге жарашдыргъанда. Жигитликге жол салгъанла, уруш аулакълада душман огъун сууутуп, кеслерине ёмюрлюк жер тапханла, ауур жараларындан жер юсюн ташлагъанла, Аллах насып этип, элине-жерине къайтханла. Ала барысы да ёлюмсюзлюк деген дунияны инсанларыдыла.

Бюгюн бизни хапарыбыз аладан бири Уяналаны Къызылбекни жашы Мухтарны юсюнденди. Мен да бу адамны таныгъан, билген адамладан бириме. Сабыр ауазлы, огъурлу, тынчлыгъы халинде эслене, зорлукъну-зарауатлыкъны да сынап, жүрегин ачугъа сыйыртмагъан къарт аскерчи. Ол, коммунист партияны оюмларын жүрегине сыйындырып, совет къыралны совет ишчилеринден бири болгъанды. Заман тюрленсе, адам да тюрленеди дейдиле. Алай нек эсе да бу адам уллу къыралны, партияны да оюмларын жүрегине сыйындыргъан, алгъынгы оюмларын ташлап, жангы тюрлениулеге къарс къагъарыкъ болмаз эди деп келеди кёлюме. «Нек?» – деп сорсагъыз, жууабым бир боллукъду: жел ургъан жанына бюгюлгенледен туююл эди. Уруш башланыргъа бир жыл къалып, Огъары Малкъардан 10-чу классны бошагъан тогъуз жашны аскерге аладыла. Аладан бирин, Уяна улун, Виленское (бюгюнлюкде Вильнюс)

Уяналаны Мухтар аскерчи нёгерлери бла

*Олтурганла: Уяналаны Мухтар бла Османланы Суфиян
Сюелгенле: Хуболланы Улдербий, Ностуланы Ахмадия,
Хуболланы Хызир*

шахарда жаяу аскер училищеге жибередиле. Аны жетишимли бошагъандан сора, лейтенант чыны бла аскер къурулуш взвода таматалыкъ этеди. Уруш башланады, къолгъа сауут алгъан Мухтар училищеге шуёхлукъ жюрютюп башлагъан шуёхлары Панов эм Корпенко бла бирге Смоленск шахарны къатында урушха киреди. Кюнбатыш жанында фронтну кёпюрле бла жалчытыргъа керек эди. Бек алгъа фашистле аланы чачдырычу эдиле. Окъ-топ тюрюнде ол жумушну тамамлагъанладан бири болгъанды Мухтар. Кюнлени биринде, аскер буйрукъну толтургъан кезиуде, фашист учакъ атхан топ чачылып, ауур жаралы болады. Нёгери Панов аны сыртына кётюрюп, бир ненча къычырымны тартып, санчастьха жетдирген эди. «Сау къалыргъа кюреш, биз а урушда сени айыплы этмезбиз», – деген сёзлери эсинде къалгъандыла Мухтарны. Мамыр жашауда да Мухтар кёп кере къайтарып айтыгучу эди: «Урушда кючленнген шуёхлукъну бир зат бла тенгледираллыкъ туююлсе», – деп. Ол шуёхлукъ къалдыргъан эди аны жашаун. Жаралары сау бола башлагъан Мухтар артха фронтха итинеди. Аскер бёлюмюне къайтып, уруш жолларын къыдырады. Аскер буйрукъну тынгылы толтургъаны ючюн, «Уллу Ата журт урушну» биринчи даражалы ордени бла саугъаланнганды. Урушну къыйынлыгъын толу сынагъан ветеранлагъа: «Бек багъалы саугъа къаллай эди?» – деп сорсанг, «Жигитлиги ючюн майдал», – деп жууаплайдыла. Аллай майдалгъа Мухтар да тийишли болгъан эди. Андан сора да кёп майдалла жер тапхан эдиле ветеранны кёкюрегинде. Аны архтивинде заман саргъалтхан къагъытладан бирин шагъатха келтирирге сюеме.

«Тамата сержант Уяналаны Къызылбекни жашы Мухтарны аскер характеристикасы.

1922 жылда туугъанды, малжъарлыды, ВКП (б)-ны кандидататы.

66-чы энчи аэродром инженер батальонну 2-чи ротасыны 2-чи взводуну командири жолдаш Уяна улу кесин билимли, тынгылы хазырланнган, кесине, бирсилиге да жууаплы кичи командирча кёргозтгенди. Кесини борчун тынгылы толтурады. Берилген буйрукъгъа жууаплы кёзден къарайды, аны ахырына жетдиреди. Ол таматалыкъ этген взвод бек игиге саналады. Бир ненча кере аскер оноучуладан бюсюреу тапханды. Ленинни, Сталинни партиясына эм социалист туугъан журтуна кертичиди, политика жаны бла билимлиди.

Ротаны командири А. Королев».

Урушдан сора табыла тургъандыла аны уруш майдаллары. 1946 жылда аскер къуллукъдан бош болгъанда, жигит аскерчи биринчи кере тюбегенди учузлукъгъа. Туугъан элини орунуна Орта Азияны къум тюзлерине тюшеди. Кокчетау областны Шушенск районунда тракторну жюрютюрге юйренеди, ызы бла механик болады. Ол кезиуде кёчгюнчюлеге артыкъ жол берилмей эди. Болсада жигерлиги бла Битеусоюз эл мюлк кёрмючге да къатышады. «Тын жерлени хайырланыугъа салгъан къыйыны ючюн» деген майдалгъа да тийишли болады. Бир заманда да менсинмеген, махтау, ыспас излемеген Мухтар бирсиле бла бирге уллу къыралны айныууна кёп юлюшюн къошханды десек, ол ётюрюк боллукъ туююлду.

Малкъар халкъгъа туугъан жерине къайтыргъа эркинлик берилген заманда, кёп кюрешген эдиле, къал деп. Алай туугъан жерине суймеклиги хорлагъан эди. Бери къайтхандан сора, Огъары Малкъарда Асанов атлы колхозда парторганизациягъа таматалыкъ этгенди, ызы бла «Сукан суу» колхозгъа башчылыкъ этгенди, ызы бла Райзаготбазагъа, «Эл мюлк химия» биригиуню бёлюмюне да. Ол жыллада Къабарты-Малкъар къырал университетни эл мюлк бёлюмюн да бошайды. Пенсиягъа чыкъгъандан сора, бош турмагъанды. Аны жаш адамланы арасында, школада кёрюрге боллукъ эди. Къалайда да аны оюму бир эди: бирликни сакъларгъа, Ата журтха кертичи болургъа. Мухтарны оюмлары аны сабийлерине жашау ёзеге болгъанлай къаладыла. Мухтар юй бийчеси Кызийка бла бирге беш сабий ёсдюргендиле. Тамата жашы Къанамат жашаудан кетгенди (жаннетли болсун), жашла жууаплы жерледе ишлей келгендиле. Къызы Аминат жумхуриетибизни башчысыны кенгешчиси. Мухтарны юй бийчеси Кызийка юй жылыуун сакълагъанлай турады. Аллах узакъ ёмюр берсин, керек жерде Мухтарны керти сёзлерин да эсгереди.

Бу адамны юсюнден хапарымы бошай, Маяковскийни назмуларындан тизгинни эсгерирге сюеме: «Чюйле ишленселе бу адамладан, дуня башында аладан кючлю чюй болмаз эди». Уяналаны Мухтар аллайладан бири эди. Кеси жумушакъ адам болгъанлыкъгъа, ниети, сёзю башында айтылгъан чюйден башха туююл эди.

БОТТА УЛУ Мухтар,
КъМР-ни сыйлы журналисти.

Айгиз Баймухаметовну «Атма мени, анам!» деген повестини юзюкleri бла байламлы Аскын районну школларыны окъуучулары анга бек кѣп соруула берген эдиле. Аланы ичлеринде: «Повестигизни баш жигити Ильяс Мухаметов кесигизмисиз?» – деген сорууну терктерк эшитирге боллукъ эди. Повесть сабийлени жюреклерине киргени кѣрюнюп тура эди. Айгиз Баймухаметовну «Атма мени, анам!» деген чыгъармасы ёксюз сабийлени къыйналып жашагъанларыны, жасауатдан жашауда жылыулукъ аз болгъаныны юсюнденди. Бу чыгъарма бусагъатдагъы башкир прозада кесини энчи жерин алгъанды.

*Кадим Аралбай,
Башкортостанны халкъ поэти*

Айгиз БАЙМУХАМЕТОВ

АТМА МЕНИ, АНАМ!

Андан къайтмайдыла...

Мен оюм этгенден, бизни атабыз дуня башында эм иги адамды. Бир кишиге аман сѣз айтмаз, киши бла да тюйюшмез. Бизге дерсле этерге болушады. Жайда уа агъачда жууа жыябыз, маракону, наныкъны уа челекле бла келтиребиз юйге. Бир жол а атабыз бууну кѣргюзтгенди!

Анам тѣрт жыл мындан алгъа ёлгенди. Атабызны кѣолуна къарап жети сабий къалгъанды. «Аланы сабий юйге бер да, юйдегили бол. Кесинги къыйнама, Гиззат, энтта санга жашаргъа керекди», – дейдиле мынга. «Сен аланы кесинг ёсдюраллыкъ тюйюлсе, сабий юйге ий», – деп къоймайдыла. Атам а тынгыларгъа да суймей эди. Жууабы бир эди:

– Мен саулукъдан, бир тюк да тюшерик тюйюлдю сабийлерими башындан! Аны ючюн деп бермегенбиз биз алагъа жашау...

Алай жашайбыз атам бла. Болсада, арт заманда терк-терк ауруп башлагъанды. Айхай да, букъдурургъа кюреше эди. Алай хар нени да эслей эдим, кѣоллары манга ушаш узун иничкеле болгъандыла. Бир жыл чакълы къабакъдан ары чыкъмайды. Не болгъанын ангыламайбыз. Анабыз ёлгенден сора, кечеле бла жукъламай эди. Терезе ауузунда, биреуню сакълагъанча, тепмей туруучу эди. Бир жол кече кызыу болуп уянама. Ол заманда анамы суратын кѣолуна алып, атамы олтургъанын кѣреме. Не сагъыш эте болуп эди? Ол соруугъа жууап бералмам...

Мени эки уллу къарындашым бла эгечим шахарда училищеде билим аладыла. Эки эгечим Алсу бла Алия, мен, гитчем Зульфира атам бла жашайбыз, мектепге жюриубюз. Атабыз арт заманда аш-суу окъуна эталмайды. Ма андан бешинчи классха баргъан Алиягъа шорпа, гыржын этерге юйренирге тюшгенди. Аны гюттюлери гитчеле боладыла, биз а, анабыз этиучюча, уллула эт деп тилейбиз.

Эшикде ариу, жаз башы кюн. Къар а эрттеден бери турады. Алай игиди эшикде! Талачыкъда биринчи гюлле чакъгъандыла. Атабыз а тышына чыгъалмайды, сау кюнле бла – тешекде.

– Жашым, келчи былай, – деп чакъырды.

– Ой, атам...

– Жатып, озгъан кюнлени эсиме тюшпоре. Нек эсе да жаш заманымы терк-терк эсиме алып башлагъанма. Мен сизни анагъызгъа ма быллай чууакъ кюн тюбеген эдим. Не къадар заман ётдю андан бери, ол кюнле бюгюнча эсимдедиле. Ол заманда Гульнурума биринчи жанкъозла берген эдим.

Атам тынгылады, къабыргъагъа бурулуп, сагъышланып, зынгырдауукъ ауаз бла айтды:

– Жашым, барчы талагъа, жанкъозчукъла жыйып кел. Бу жыл мен аланы кёрмегенме алыкъа. Гюл кысымынгы жаныма саллыкъма.

– Бусагъат, атам! – деп, терк окъуна юйден чартлап чыгып, эм ариу гюл кысым келтирдим. Отоуну ичи ариу ийис этди. Юйде жарыкъ болгъанча болду, атабыз да ышара башлагъанды. Сау кюн кёлюм кётюрюлоп тургъанды, атамы ыразы этгеним ючюн.

Жукълардан алгъа, атам биягъы мени кесине чакъырды.

– Сен уллу жашса энди, хар нени да ангылайса. Эсимде да жокъ эди, былай терк къарт боллукъма деп. Барыгъызны да, аягъы юсюне салып, билим берип, юйдегили этерге сюе эдим. Не медет, буюрулгъан болмаз.

Кертисин айтханда, жаратмадым алай айтханын. Атам а айтады:

– Бир киши билалмайды не сакълайды адамны аллында. Мени больницагъа жатдырсала, менсиз жашаргъа юйренигиз. Бош затла ючюн туююшмегиз, бир бирге билеклик этип жашагъыз. Жашауда аз кыйынлыкъла боллукъ туююлдюле, алай сен аладан ётерге керексе. Дерследен къалма мен больницада болгъан кезиуде. Эгечлеринге сакъ бол. Балта бла ишлей билесе, юйде ишлеге къара. Мен бошдан башламагъанма бу хапарны сени бла. Бир багъалы затым барды, санга берирге сюеме...

Былайда атам къаты жётел этди. Жётели уа терк иги болмаучуду. Жанында тургъан челекге атам бир къара зат тюкюреди жётел этген сагъатда. Сора, артха ундурукъгъа аууп, солуйду. Манга бир зат бере башлагъанлай, биягъы жётел кысады.

– Охо, жашым, тамбла хапарлашырбыз, – дейди атам, – нек эсе да башым бир бек ауруйду.

Атам ауругъанлы бери мен аны бла уллу ундурукъда жата эдим: дарманла, суу бере кече узунуна. Бюгюн а башха тюрлю эди.

– Жашым, бюгюн мен кесим жукълайым, – дейди атам.

Кюрешген эдим, биргенге кялайым деп, унамады.

Мен эгечим Алия бла школгъа эрттенликде эртте барабыз. Кертин айтханда, бир-бирледе эрттенликде уянсам, жылы жуургъанны тюбюнден кюбаргъа сюймеучюме. Алия ашны жылытып, чайникни кяйнатхынчы жатама. Аш-суу ийис эшитсем, секирип кюбуучума. Бюгюн да алай, бир кесек жатаргъа умут этдим. Шайник кяйнагъан таууш эшитеме. Жукълагъанча этип турама кесим а. Атам да бизни бла бирге олтуруучуду стол артына, Алия аны биринчи чакъырады:

– Атам, атам, чай кюйгъанма санга.

Жууап кяйтармады.

– Чайынг суууду, атам... – деп чакъырады эгечим, ол а кюпмайды.

Ол заманда ундуругъуну кятына барады Алия.

– Атам... Атам! – деген кычырыгъын эшитип, секирип кюбама.

Алияны бети чыммакъ эди. Кёзлерине кюркюу кирип, кюллары бла бир затны кыстайды.

Дауурдан бирси эки эгечим да уяндыла. Ол а кятлап кычырады:

– Бизни атабыз ёлгенди! Болушугъуз! Ёлюп кялгъанды! Мени ток ургъанча болдум. Кялай ёлгенди? Ол сёзлени мени сабий акылым ангыларыгъы да келмей эди. Солууум жетмегенча болама. Жеримден тебалмай, жиямугъум тамагъыма тыгъылып, сёз айталмайма.

Сабийледен бек гитчебиз, биринчи классха баргъан Зульфира назик ауазчыгъы бла жияды. Эсимден аны жиягъан тауушу кетмейди. Гитче кючюкчюкню анасындан айырып жиягъаннга ушай эди. Аны ызындан Алсу да кычырыкъ этип сарнады.

Юйню ичи жиягъан дауурдан толу болду. Дунияда бизни жарсыу-убузну бир жукъ да жапсаралмазча болдукъ... Тёгерек кярангы, мутхуз кёрюндю. Сау кече атамы юсюне аууп, жияп чыкъдыкъ. Ким биледи, бизге жаны ауруп, артха кюбар, сау болур дедик, не медет.

– Жаным, уян, жиятма быллай бир бизни! – деп, гитчебиз кюлундан тартады. Ол а жеринден да тепмейди. Кесини уа кёзлери ачылып. Ёлген адамны кёзлери не заманда да кысылып болуучудула! Инбашларындан тартып башладыкъ. Зульфира уа чачларын окуна тартып кюреше эди. Олсагъат атабызны кюлунда бир затны кысып тургъанын эследим. Ол бизни юйюр суратыбыз эди. Анабыз да – арабызда. Кяйда кялдыла ол насыплы заманла?

Эсимде туююлдю агъачха не ючюн баргъаным. Бийик нарат тереклени ортасында тынчлыкъ излей болур эдим, баям. Тюш заманнга юйге кяйтдым. Кябакъла кенгнге ачылып, арбазда уа эл бла бир адам жыйылып тура эдиле. Барысыны да – жиягъан кёзлери. Тёгерекде адамла жаншагъанларын эшитеме:

– Ой, жазыкъла, алыкъа гитчечикле эдиле.

– Бир жууугъу жокъ жүрек жылыулукъ берирге.

– Айтмай кюй, не аппасы, не аммасы жокъ...

Эгечлерими кёзлери асыры жиягъандан кёпгендиле. Акъ кюмачха чулгъанып тургъан атамы отоуну ортасына салдыла. Абаданла бизни жапсарыргъа кюрешедиле:

– Да-а-а, бир адам да ёмюрлюк туююлдою...
– Къыйынды, болсада аягы юсюне сюелликсиз.
– Жарамайды былай кёп жияп туругъа. Жиялумкъларыгъыз атагъызны къабырын толтурлукъдула. Атагъыз а мылы жерде жатарыкъды. Ингир алагъа шахардан таматала келедиле: къарындашым бла эгечим. Баям, окъугъан жерлеринде билдирген болурла.

Ёлген адамны биринчи кечесинде юйюнде къояргъа керек болгъанын мен билмей эдим. Кечегиде аны тегерегине къоншула жыйылдыла. Бизни уа къоншу юйге элтирге оноу этдиле. Мен барыргъа унамайма, нек дегенде атамы ёлгенине ийнаналмай эдим. Мен аны къатында болургъа сюеме.

– Охо, жашына жарайды, – деп, эркинлик бердиле къалыргъа. Сау кече атамы жанында турдум. Кёзюмю иш къакъмагъанма. Бир заманда атам терен солугъанча кёрюндю!

– Атам сауду, къарагъыз! Солуй турады, – деп, гузаба этип, ёрге секирип турдум. Къолум бла бетин сыладым.

Эртте бир адамны ёлгеннге санап, аны уа бир кесек заманнга жюреги тохтагъанды деп эшитген эдим. Артда уяннганында, жыйылгъанланы сейирге къалдыргъан эди. Ким биледи, мени атам да ёлген болмаз!

Жыйылгъанла сейирге къалдыла.

– Сабий арыгъанды, жатдырчыгъыз, – деди ким эсе да. Эрттенликде къоншулада уяндым.

* * *

Ёлде атабызны «агай» деп таный эдиле. Алай тамата эр кишиге айтадыла. Абаданла окъуна анга «кустым» угъай, «агай» деучю эдиле. Атабызны техникадан ангылауу иги эди. Бир кюннге тракторну чачып, экинчи кюннге уа жыйычу эди. Бир заманда да аллына келгеннге угъай демегенди. Машинаны тауушундан неси ишлемегенин айтычу эди.

Бир жол атабызны колхозда баш механик этип саладыла. Акъ кёлекде ишге кетеди. Къараса, жаш адам кесини тракторун ишлей тура эди. Атам а анга несин къалай этерге айтады. Тюшден сора атам баргъанында, ол жаш энтта бошайла турла эди. Тёзалмагъанлай, терк окъуна ишни кеси этеди. Юйге юсю да жау болуп келеди. Экинчи кюн колхозну председателине барып:

– Кесими тракторуму артха къайтарыгъыз. Кесим ишлеген тынчды манга, биреуню юйретгенден эсе.

Ма аны ол иш кёллюлюгю ючюн эллиле анга «агай» деучю эдиле.

... Атамы юйден чыгъардыла. Орам адамдан толу эди. Ол заманда ангылагъан эдим, атам энди бир заманда да артха келмезлигин. Биз бир заманда да аны ауазын эшитирик туююлбюз. Эрттенликде энди мени киши уятмаз: «Тур, жашым», – деп. Биргеме окъугъанлагъа атам алгъан кийимледиле деп махтаналлык туююлме энди. Агъачха кёгетле жыяргъа уа ким элтирикди бизни?

Атамы ёлюгюн чыгъарып бара, гитче эгечим Зульфира уа:

– Алмагъыз атамы! Юйде къююгъуз! – деп.

Алия да, кёз жилямукъларын тыялмай:

– Жашарыгъым келмейди! Къалай турлукъбуз атасыз?

Алсу уа:

– Биз уллу болгъунчу къоярыкъ туююлме сизни деген эдинг да!

Къабырлагъа чыгъардан алгъа, эфенди дууа окъуйду. Ызы бла атамы терен чунгур къатына элтдиле.

– Ахыр кере къарагъыз атагъызгъа, – деп чакъырды эфенди. Мунуча халал адамла болугъуз, – деди. Жашагъанлагъа мындан ары да жашаргъа керекди. Кёп жилямагъыз, атагъыз ол дуняда тынчлыкъ аллыкъ туююлдо.

Ахыр кере атамы бетине къарайма. Ахыр кере... Ёлюгон акъырын къабыргъа салдыла.

– Атам, атачыгъым! – деп, ичимден шыбырдагъанча болдум, жюрегим а кычырыкъ этеди. Юч уууч топуракъ атыгъыз дедиле.

– Бастырмагъыз атамы! – деп, чабып келди Зульфира кишилеге, къолларында тургъан жугарланы да сыйырыргъа кюрешип. – Этмегиз, былай, тилейме. Кетигиз, сиз аман адамласыз. Анамы да сиз салгъансыз жерге. Мен билеме, андан къайтмайдыла.

Иничке къолчукълары бла хар бирине чабып, жугарны алыргъа кюрешиди. Къабыр къатындан кетерирге кюрешген кишилени да хорлап, чунгургъа кетерге да аздан къалады. Таматала кючден тыядыла. Бир кесекден чунгурну орунуна гитче таучукъ болду.

– Къаллай адам эди жашауда? – деп сорду эфенди жыйылгъанладан.

– Агай бек иги адам эди.

– Аллах ол дунясын жарыкъ этсин.

– Жатхан жери жумушакъ болсун...

– Жаннет ахлусу болсун!

– Жаны ол дуняда тынчайсын!

Энди багъалы къарындашла, юйге барыгъыз. Къабырлада кёп тургъа тийишли туююлдо, – деди эфенди.

Биз жетибизни кыйын эди атабызны къабырындан айырыргъа. Жилямукъларыбыз а тегюлюп бара эдиле. Гитче мудах Зульфираны тыйгъан кыйын эди:

– Къалай къоярыкъбыз мында атамы? – деп, кычырыкъ этип жиляйды. – Мында ол кесиди. Ким берликди анга дарманларын? Мен къоярыкъ туююлме атамы. Келигиз, юйге алайыкъ! Къалай жашарыкъбыз биз ансыз?!

Кёп сюелдик къабыр къатында. Ол жатхан жерни къаты кычакълап, битеу дунягъа кычырыгъым келе эди: «Атачыгъым, мен сени бек сюеме! Дуня башында сенден суйген адамым жокъду!» – деп. Жарсыугъа, кеч айтхан сёзлерими энди бир заманда да эшитирик туююлдо атам.

Жарыкъ юйюбюз къарангы болду. Не телевизор, не ариу сауутла юйню жарыталмайдыла. Жанкъозла гюл кысымым окъуна, мудах болгъанча, энишге ийилгендиле...

Асырагъан кюнюбюзде тиширыула, аш-суу этип, адамланы жыйгъандыла. Стол артына олтургъунчу, юйге милиция бла биз танымагъан эки тиширыу кирип келди. Милиционер тамата эгечими кесине чакъырып, къулагына бир зат шыбырдады. Не айтханын билмейме, алай эгечими бети чыммакъ болду.

Юйге барлыкъ эдим...

Алгъын бизге бир заманда да келмеген эди милиционер. Ол себепден, аны кӛргенлей, кӛркӛуу алгъан эдик. Акъсыл чачлы тиширыула уа кимледиле? Жыйылгъанла не айтырыкъларын сакълайдыла. Милиционерны сӛзлеринден сора эгечим, абызырап, башын угъай дегенча булгъады. Кӛншубуз Гульнара, нени юсюнден келгенлерин ангылап, ортагъа кирди:

– Неди бу этгенигиз? Сизни бетигиз бармыды?! Сабийле аталарын энди асырагъандыла, сиз а... Заман туйюлдю!

– Келигиз, туйюшмейик, – деди милиционер, халкъны жапсарыргъа кюрешип. Биз ишибизни этебиз. Тамата эгечлери бирсилени кийимлерин жыйса сюебиз.

– Ол сейир хапаргъа! – дейди кӛншубуз. – Къайры жыясыз? Ала кеслерини юйлериндедиле. Мен билгенден, сизден киши бир зат да тилемейди.

Шахардан келген тиширыуладан бири, туйюшно тохтатыргъа умут эте, ангылатыргъа кюрешеди.

– Мен атасыз-анасыз къалгъан сабийле бла кюрешген ишчиме. Кеслери къалгъан сабийле къыралны болушлугъу бла жашау этерге кетедиле. Ол себепден мындан ары жашауларына биз къарарыкъбыз.

– Хау, заманны созмайыкъ, – деди милиционер. – Жыйыгъыз быстырларыгъызны, хайда.

Ол сӛзден сора ток ургъанча болдум. Бизни юйден алыргъа сюедиле! Алияны абызырагъан бетине къарайма. Жилиярыгъын кючден тыйып турады гитчебиз да. Элчиле бизни жанлы боладыла:

– Бетигиз жокъду! Сабийлени сизсиз да башларын ауара алып турады...

– Кечирек оноу этерге жарамаймыды!

– Къайры ангыларыкъдыла была сабийлени жарсыуларын...

Тӛзе кетип, уллу эгечим:

– Мен бир заманда да кесими къарындашларымы бла эгечлерими берлик туйюлме. Керек болса, окъууну да кӛюп, былагъа къарарыкъма.

– Алай жарамайды, эгешчигим, – дейди энишгеден келген тиширыуладан бири. Биринчиден, сен кесинг аягъы юсюне сюелмегенсе алыкъа, экинчиден, сени ишинг болургъа керекди. Сен а, ариуум, алыкъа эрге да бармагъанса. Къырал тӛрт къагъанакъ сабийни санга ышанырыкъ туйюлдю. Алай жарамайды. Ол себепден заманны созмагъыз, жыйыгъыз хапчуларын.

– Бир жары да барлыкъ тьююлбюз! – деп, Алия ёрге секирип къопду.

– Биз юйюбюзден кетерик тьююлбюз, – дедим мен да.

– Къоркъмагъыз, – дей, милиционер мени къолуму тутду, – келигиз жалаңда бир сагъатха барайыкъ шахаргъа. Анда сизге доктор къарасын да, биз сизни артха келтиребиз. Эгечигиз бла жашарыкъсыз сора.

Къаллай халал адам болду ол киши! Ансы ол тиширыу а – огъурсуз: алай жарамайды, былай жарамайды.

– Болсада, бюгюн атамы ёлген кюнюдю. Стол да жасалыпды. Тамбла элтирсиз сабийлени къаратыргъа, – деди Гульнара. Къоншубуз заманны созаргъа кюреше эди.

– Угъай, угъай, бюгюн, – деп, милиционер кеси айтхандан башха зат эшитирге да суймейди. – Сабийле бушуу да кёргендиле, эс бурмай жарарыкъ тьююлду. Сен сюемисе шахаргъа, балачыкъ? – дей, башымы сылады.

Милиционер манга огъурлу адам кёрюндю. Тамата къарындашларым бла эгечлерим а иерге суймей эдиле бизни. Болсада шахардан келгенле бизни унатдыла. Бир сагъатдан артха къайтарыргъа айтхан эселе, нек даулашабыз? Бизни машинагъа олтуртдула, кийимлерибизни чыгъарып элтдиле бизни. Бир эшикден акъ халаты бла тиширыу чыкъды.

– Къарачыгъыз, къаллай ариу сабийледиле! Къоркъмагъыз, мында сизге киши хата этерик тьююлду. Тёртюгюз да бир отоуда боллукъсуз. Эрттенликде баста, ингирде уа котлет берликдиле. Жукълардан алгъа уа, хар кюнден айран берилликди.

Мен кёзлерим бла доктордан милиционерге къарайма. Къалай, бизге бир сагъатчыкъ деген эдиле да? Доктор а бизге эрттен, тюш ашланы юслеринден айтады. Бизни алдатханларын ангылап, Алия ыразы болмагъанын билдирди:

– Биз мында къаллыкъ тьююлбюз. Сиз артха юйге элтирге сёз бергенсиз!

– Хау, керек тьююлду сизни айраныгъыз, – дедим мен да.

– Юйге барлыкъ эдим. Ийчигиз бизни, – деп Зульфира жилимсырады. – Ата-а-ам, къайдаса? Алчы бизни мындан!

– Тилейме, тынчайыгъыз! – деп, доктор, терс айтханын ангылап, – сизге кертиси бла да къараргъа керекди. Сизни саулугъугъузгъа къоркъуу жокъ эсе, тамбла окъуна юйге иерикбиз. Келигиз, тёртюнчю къатха кётюрюлейик да, мен сизге отоуугъузну кёргюзтейим.

– Суймейбиз бир отоугъа да!

– Бизни артха элтигиз!

– Болдугъуз! – деди милиционер. – Мен сизге гитче сабий тьююлме, сизни бла даулашып туругъа былайда.

– Сиз кесигиз айтдыгъыз да, жалаңда бир сагъатха барлыкъбыз деп. Юйде жууукъла къайгырып турлукъдула. Элтигиз бизни артха, тилейме, – деп, арабызда таматача, Алия тилеп кюрешеди.

– Болдугъуз, башымы аурутмагъыз! Алайсызда сизни хатагъыздан эл бла бир заманымы тас этгенме! – деп, милиционер хыны, Алияны бла мени кьолумдан тутуп, бахчыч бла ёрге элтеди. Алсу бла Зульфарианы бизни ызыбыздан келгенден башха амаллары кьалмагъан эди. Бизни отоугъа кийирип, артыбыздан эшикни киритге жапдыла.

* * *

Бюгюннге дери юйден тышында кьалыргъа бир заманда да тюшмеген эди. Ол себепден сау кече тынгысыз чыкьдым. Танг ата, Алия да уянды. Отоуда солуу айланмай эди, дарман ийис а тездюрмейди.

– Кьалай жукьладынг, апа? – деп сордум мен.

– Ой-й, бир кюн да кьаллыгъым келмейди мени мында. Сау кече хылы-мылы тюшле кёрюп чыкьгъанма...

– Мен да бек тынгысыз эдим. Бюгюн а иерлеми бизни?

– Билмейме. Сабийле мында кёпге кьаладыла деген эдиле, – деди Алия.

– Угъай, угъай, мен кьачарыкьма!

– Мен да юйге сюеме. Элге дери – узакъ, билет алыргъа ахабыз да жокьду...

Ол да тюздю, ахчасыз бараллыкь туююлсе. Биз а тёрт барбыз. Юйге уа алай сюеме! Кесими ундуругъума, бахчагъа, орамгъа алай тансыкь болгъанма. Чыпчыкь болсам эди мен! Жомакьдача, кьанатларымы да жайып, элге учарыкь эдим. Эгечлерими да биргеме аллыкь эдим. Жарсыугъа, атабызны ёлгени, ол саулукьдан бизге былай этерге кьоярыкьмы эди?!

Ахыр ушагъыбыз эсима тюшдю. Тохта, тохта... Не зат айтхан болур эди ол заманда манга ол? «Манга багъалы бир затым барды. Санга берирге сюеме...» – деп.

– Не затны юсюнден сагъыш этдинг, Ильяс?

– Билемисе, апа, атам манга бир зат берирге сюе эди.

– Кьайдады ол а?

– Атам кече мени кесине чакьыргъан эди. Аны юсюнден айтып башлагъанлай, аурууу тутуп, айталмады. Эрттенликде айтырма хапарымы деген эди. Эрттенликде уа... – «ёлгенди», – деп айтырыгъым келмей эди, «уянмады». Алайсызда бек кьыйын эди атамы эсима тюшюрген.

Акьырын отоуну эшиги ачылды. Ол а – кир-кипчикни ариулаучу. Ол сейирге кьалгъан эди, танг атмай эгечим бла олтуруп, ушакь эте тургъаныбызны кёргенинде.

– Нек жукламай турасыз, балачыкьла? – деп шыбырдады.

– Юйде бек суйюп жукьларыкь эдик, мында уа кече кьоркьгъан этебиз, – деп, шош жууаплады Алия.

Халал жүреккли, огьурлу бетли адамла ийнандыргъа эте эдиле мени. Сора сордум:

– Кьыйынмыды доктор болгъан?

– Билмейме, жашым. Мен доктор туююлме.

– Къалай? Сиз акъ халат кийип турасыз да.

– Мында битеу акъ халатлада айланадыла. Мен а бош кир-кипчикни тазалаучума.

– Сиз билемисиз, бизни къачан иерикдиле юйге? – деп сорду Алия.

– Эх, балачыкъла. Кимге къайтыргъа сюесиз? Къадарыбыз ачы болур, ким биледи, – деп, полланы жууп башлады ол. Энди сиз бир биригизни къаты тутаргъа керексиз. Сабий юйде бир биригизни жүрегин къыйнаргъа кишиге да къоймагъыз.

«Сабий юй» дегенни эшитип, абызырадым. Анда жашау къыйын болгъанын абаданладан эшите тургъан эдим. Атабыз, анабыз аурусала, бек къоркъуучу эдим, ала ёлюп, бизни сабий садха берип къоярла деп. Бюгюн а бу тиширыу болгъан ишни юсюнден хапарлайды бизге.

– Не-е-е? Къаллай сабий юй? – Алияны бети тюрленип, бусагъат жиялпмы къалайым дегенча болду.

Мен а кесими къарыусуз, мадарсыз сундум. Энди мени къалай жашау этерге, ким бла шуёхлукъ жүрютюрге эркинлигим жокъду. Ким эсе да биреу башындан мени умутларыма, муратларыма да оноу этгенлей турлукъду энди.

Ол тиширыу уа къулагъына да кирмей жаншайды:

– Билмейме къайсы сабий юйге элтирикдиле сизни, алай докторладан эшитгенме, сизге къарап, сабий юйледен бирине элтирикдиле.

Эгечим, жиян къапхан кирик, секирип ёрге къобуп, ол тиширыуну къолундан тутуп, жиялды:

– Кертими айтасыз? Биз суймейбиз сабий юйге. Айтчыгъыз, тилейме, бизни юйге элтсинле! – деп, кёзлери жиялукъдан толуп, умуту юзюлмей ол тиширыудан тилек этеди.

Тёзалмадым мен да. Сёзлери бизни жаныбызгъа тийгенин ангылап, мудах болду ол тиширыу да. Бетинде жыйыртмакълары кёп болгъанча кёрюннген эди. Ол, бизге бир зат бла да мадар эталмазлыгъын ангылап, сёз айталмады. Бизни жиялукъларыбызны сюртюп, отоудан чыгып кетди.

Алия бла мен кёп жиялдыкъ. Алгъын быллай заманлада бизге ариу айта эдиле, башыбыздан сылай. Энди уа къычырыкъ окъуна этип, нек жиялмагъы эдинг, кишиге да керек туююлсе. Неден да бек къыйын а – ол керти болгъанына ийнанмакълыкъ эди...

Алай жиялукъ бла бушуугъа болушлукъ эталлыкъ туююлсе. Мындан чыгъаргъа керек болгъаны уа башымдан да кетмейди. «Къачаргъа керекди, бюгюн окъуна», – деп, бу сагъышла акъылыма келдиле.

– Апа, кел, бюгюн окъуна элге къачайыкъ. Агъачда бугъунурбуз, бизни анда киши да табарыкъ туююлдю. Баям, юйде бизни тас этген болурла. Ол атам берирге суйген затны излейик, бир орунчукъда болур, ким биледи...

– Билмейме... Жол жууукъ туююлдю ...

– Бек башы, вокзалгъа дери жетерге, андан ары билеме мен жолну. Алгъаракъ чыкъсакъ, ингир алагъа жетерикбиз.

– Ильяс, ким иерикди бизни тышына? – деп, эгечими кьалтырагъан ауазы жүрек жарсыу бла чыкьды.

– Ма кюнню халы, – деп, эшикге жабышып тургъан кьагъытны кёр-гюзтеме. – Сагъат онбирден онекиге дери эшикде айланыргъа жарайды. Тышына чыгъаргъа тилейик да, сора кьачарбыз.

Бизни жаншагъан тауушубузгъа гитче Зульфира да уянды. Кёзлерин ачхынчы окьуна жилияды:

– Апа, келчи юйге барайыкъ. Мында аманды, кьоркьгъан этеме...

Алия жапсарыргъа кюрешеди:

– Жилияма, балам, жилияма. Бюгюн окьуна кьайтырыкъбыз юйге. Сен жилияма, охому?

– Охо, жилиярыкъ туйюлма, кел, теркирек юйге барайыкъ.

Сагъат онбирде кьачаргъа келищдик. Бек биринчи орамгъа мен бла Алсу, кечирек Зульфира бла Алия бизни кьатыбызгъа келирле. Женгил кийинирге оноулашдыкъ, бизни умутубузну киши билмезча. Бизни битеу кийимлерибиз отоуда кьаллыкьдыла. Кийим бошду. Бек башы, кьачаргъа керекди! Тёртюбюз эшикде болсакь эди, кёз кёрген жерге кьачар эдик. Больницадан арлакьда болсакь, вокзалгъа кьалай жетерге керек болгъанын артда оноу этер эдик. Кьарангы бет алгъынчы, юйге жетерик эдик...

* * *

Биз умут этгенча болду. Больницадан чыкьгъанлай, уллу юйле болгъан жанына барып, адамла ичине кирдик. Озуп баргъанла вокзалгъа кьалай барыргъа керек болгъанын айтдыла. Ол а – сахарны аягьында. Алгъын болуучу эдим мында, кьайры барыргъа керек болгъанын биле эдим. Элге дери отуз километр барды. Жол а осалды. Бир ненча тауну ётерге керекди.

Бош кюрешген эдик вокзал кьатында машина тьяргъа. Тёртеулен кетген кьыйын эди: кимни жери жокь, ким а элтирге да суймей эди. Жаяу барыргъа келищдик. Кюнню халы чууакь эди, биз анга кьууандыкъ. Машинала жаныбыз бла учуп, букьу_ну кётюрюп озадыла. Биз а, умутубуз юзюлмей, элге атланып барабыз.

Эсимде туйюлдю, кьаллай бир бардыкъ. Кюн батып башлады. Барыргъа да артыкъ суймейбиз. Жол жанында солургъа тохташдыкъ. Мотор тауушну эшитип, артха бурулдум. Милиция машинаны эследим. Жюрегим терк-терк уруп башлады. Бизни ызыбыздан келе эсе уа! Узакьдан кёргеним а, гитче эгечими кьолундан тутуп агъач ичинде бугьундукь. Уф-ф, оздула, эслемедиле.

– Жол бла кьоркьурчады, кёрселе тутхан этерикдиле, – дедим мен.

– Мен да алай сунама, Ильяс, – деп жууаплады Алия. – Бугьуналгъаныбыз а. Тюз тутханлай, сабий юйге элтирикдиле. Кьыйын болса да, агъач ичи бла барайыкъ.

– Апа, мен арыгъанма! – деп ынычхайды Зульфира. Биринчиден мен элте эдим, артда Алия инбашларыма олтуртду. Аллай жюк бла кьаягъа

миннген тынч туююлдо. Не бек тарыкьса да эгечибиз, энди кётюраллыкь туююл эдик аны биз.

– Ай, ай, – деп, агъачда Алсууну кычыргъан тауушу эшитилди. – Бараллыкь туююлме мындан ары, аягъым ачытады.

Киши ангыламазча, женгил кийиннген эдик. Алсу эшикге быстыр чарыкълада чыкьгъан эди. Ала жылтыргъанда да, эгечим, бизге айтмай, тэзюп тургъанды. Аягъына къарагъаныбызда, сейирге кълалдыкь, битеу аягъы – кълан. Алия, кёнчегини кълыйырын жыртып, ит тил чапыракь салып байлады.

Баргъаныбыз акъырын бола башлады. Гитчебиз да жилимсырай башлагъанды: «Атам кълайдады? Атам, мен арыгъанма. Алчы бизни...» – деп. Атама бла мен агъачда айланыргъа бек сюе эдик. Бюгюн а терек сыннган таууш, агъач кълакьгъан чыпчыкьны тауушу мени жаныма кърккьюу салады.

– Кълар-р! Кълар-р! – деп, ызыбыздан кълузгъун бир терекден бир терекге учады. Кълартла ол игиге туююлдо деучю эдиле. Ол а бютюнда бек кърккьютады.

– Апа, мен кърккьгъан этеме, – деп жилий эди Зульфира. – Ол мени кёллерими чыгъарып, алып кетерикди. Мен кърккьгъан этеме! Атам, болуш бизге!

Биз жапсарыргъа кюрешебиз.

Кълаяны башына жетгенден сора, кюн бузула башлады. Кёлню кълара булутла басып, тегерек къларангы болду. Сууукь жел уруп башлады. Жауун да мычымады. Элия да тохтаусуз урады. Кёл кюкюрегенден аякь тюбюбюзде жер окьуна тепген эди. Юйде элия болгъан сагъатда, жууургъан тюбюне бугъунуучу эдик. Мында уа кълайры бугъунурукьса. Бир кесекден жибидик.

Кючюкчюкле анасына кълысылгъанча, эмен терекни тюбюнде бир бирге кълаты кълысылдыкь. Эринлерибиз кёл-кёл болуп, тишлерибиз бир бирге тиймей эди асыры сууукьдан. Алия, Алсу, мен тэзерге кюрешебиз. Гитчебиз Зульфира тохтаусуз жилийды. Ауазы да тас бола башлагъанды.

Юсюбюзде жибимеген бир жерибиз да кълалмагъанды. Бек кърккьгъаныбыз а – элия. От чакьгъаны тегерекни алгъанды. Бизден бир узакь болмай, элия уруп, терек аугъанды.

– Бусагъат бизни терекни да урлукьду! – деп кълычырды Алсу. Асыры кърккьгъандан орамгъа чабып чыкьдыкь. Бир насыпха, олсагъат бизни кълатыбызда машина тохтады. Анда эр бла кълатыны бар эдиле. Асыры кълуаннгандан артына чабып олтурдукь. Бизни сьфатыбызны кёлрюп, керексиз соруу да этмедиле. Кълайда жашагъаныбызны соруп, юйге келтирдиле.

– Энди кесигиз агъачда айланмагъыз, сау кълалыгъыз, – деди машинаны иеси.

Элде жауун жокь эди. Ата юйюбюзню кёлргенлей, жилимукъларымы тыялмадым. Мындан татлы жер жокь эди бизге. Энди бизни мындан

айырмагъы эдиле. Юй киритге этилип тура эди. Эгечим бла къарындашым окъургъа кетген болурла. Эшикни ачалмай, биз Гульнарагъа бардыкъ.

– Ой-й-й, балачыкъла! Къайтдыгъызмы? Мен не сагъыш этерге да билмей эдим, – деп, бет жарыкълы тубеди бизге. – Хайдагъыз, жууургъаннга чѳргелигиз. Бир иги шорпам барды, бусагъат ашатайым.

Сау кюн ауузубузгъа гыржын бурху тиймегени себепли, шорпа бла гыржын бир иги кѳрюндю.

– Къайдадыла бизникиле? – деп сордукъ кѳншубузгъа.

– Бюгюн эртгенликде шахаргъа кетгендиле. Окъууда экзаменлери башлангандыла. Сизге, ала келгинчи, мен къарарма. Аш, Аллахха шукур, барыбызгъа да жетерикди...

Жылынып, ашагъандан сора, юйге тебиредик. Гульнара киритни бери кѳбарып алды. Юйню да жаны барды дейдиле. Бизни юйюбюзню ким эсе да алышхан этгенча кѳрюндю. Къабыргъала, от жагъа, ундурукъла да мудахлыкъ алып тургъанчадыла. Былагъа да бизни дауурубуз, кюлюп ойнагъаныбыз жете болмаз.

Не ойнарыгъыбыз, не кюлюгюбюз да келмей эди. Къуру юйде угъай, кѳлюбюзде окъуна мудахлыкъ кетмей эди. Шошлукъну Зульфира бузду:

– Биз келгенбиз, анам, атам, – деди, къабыргъада тагъылгъан суратларына къарап. – Келчигиз, атамы бла анамы къайтарайыкъ, – деди. Ала да бизге тансыкъ боладыла. Тамбла окъуна алырбыз, охому?..

Хар терибиз да кесибизни жерлерибизге жатдыкъ. Танг аласында уа талагъа кетербиз. Анда бизни киши да табарыкъ тѳююлдю. Ким келсе да бизни алыргъа, ала бизни жерлерибизни билмейдиле. Тансыкъ болгъанбыз атабызгъа бла анабызгъа. Аланы къабырларына да барырбыз. Теркирек танг атса эди! Ол татлы умутлада къаты жукъладым.

* * *

Не танг, не кюн деп къарамай, атам шахаргъа жумушла бла тебиреди. «Эрттеди алыкъа, атам! Бираз кечирек барырса», – деп тыяргъа кюрешибиз. Кеси айтхандан башха бир зат эшитирге да сѳймейди, баям, алай керек болур эди.

– Кесигизни тап жюрютюгюз, бош затла ючюн тѳююшмегиз, сизни ючюн бетими энишге иймезча мен, алай туругъуз, – деп, ол сѳзле бла атам хар бирибизни башын сылап кетди.

Гитче эгечибиз энтта жукълап эди ансы, атабызны иерге сѳймей, жиляп къалыкъ эди. Школгъа дери энтта юч сагъат, эшикде уа къарангыды алыкъа. Энтта эки сагъат тынч жукъларгъа боллукъду. Мен терен жукъугъа кирдим...

Жукъу арамда бир таууш эшитеме. Ким эсе да, терезени къакъгъанча: «Тук-тук-тук»... А-а-а, атабызды да! Бир зат унутуп, артха къайтхан болур. Энтта бир кере къагъылды терезе. «Не жатама мен, терк окъуна эшикни ачаргъа керекди», – деп, сагъыш этип уяндым. Терезени кертиси

бла да къакъгъан эдиле. Тюш болгъанын ангылаялмай, атамы ёлгенин да унутхан эдим. Терезе къатына чабып, гуржабаны ачдым. Милиционерни бахчада кёрюп, артха къачдым. Тюз кёзюме къарагъаны себепли, къоркъгъан окъуна этдим. Тутулдукъ!

– Терк окъуна эшикни ачыгъыз! – деди милиционер. Бу сёзледен жүрегим тынгъсыз болду. Олсагъат Алияны уятдым. От жагъа артына бугъундукъ. Бирси эки эгечим татлы жукълап эдиле.

– Кёргенме мен сени жашчыкъ. Милицияны ишине чырмау этерге жарамайды.

Биз а, теберге да къоркъуп, олтуруп тура эдик. Была кетгинчи эшикни ачмай турургъа керекди. Кетгенден сора уа, агъачха къачарбыз. Андан кече келирбиз. Алай жашаргъа кюреширбиз, таматала шахардан соллу заманнга къайтхынчы. Милиционерни жууукъ келирге да къояргъа керек туйюлду. Киритге саллыкъды.

– Къоркъмагъыз, ачыгъыз эшикни! – деп къоймайды ол киши. – Биге шахарда окъугъан эгечигиз сёлешгенди. Сизни анга келтирлигибизни тилегенди. Аны ючюн келгенбиз.

Алия къууанганды. Шукур, жууукъларыбыз бла тубеширикбиз. Къалай игиди, биз бирге болсакъ. Къалай иги боллукъ эди, милиционер кертисин айтса!

– Хайдагъыз, ачыгъыз эшикни!

Сизге игилик излеген адамдан къалай бугъунургъа боллукъду? Жууукъларыбыз тансыкъ болгъанбыз дегендиле дейди. Къайдан биллик эди ол аны, эгечибиз айтмагъан эсе?! Ол бирси милиционерча ётюрюкчю болмаз, бу...

Терезени къакъгъанын тохтатмайды.

– Тохта, бусагъат ачайым! – деп, къууанып, киритни кетерип, эшикни кенгнге ачдым.

Энтта тёртюсю сабий юйден...

Юйге киргенден сора, милиционер терен ышарды. Терк окъуна тегерекге къарады. Холодильникни ачып, не болгъанына къарады. Мени ундуругъуму къатына барып, къалтыратып кёрдю. Бир жукъ излеген сундум.

– Хайдагъыз, уятыгъыз къызланы, уллу эгечигизге барайыкъ, – деди Алиягъа. – Кийимлеригизни жыйышдырыгъыз!

Биз терк окъуна тебиреп башладыкъ, алай жыяргъа да артыкъ зат жокъ эди. Ол себепден кесими бир къауум затымы алдым. Алия къызланы кийимлерин алып, терк окъуна хуржуннга жыйды.

Милиционер бизни эгечибизге элтирине мен бек къууана эдим. Ала бла туберигим кёз аллымдан кетмей эди. Бир сабий юй кереги да жокъ эди. Аны ючюн милиционер башха оноугъа келгинчи, терк окъуна тебирерге керекди.

Биз, терк окъуна хазырланып, машинагъа олтурдукъ. Ата юйюбюзню къояргъа соймей эдик, не болса да. Биз бери артха къайтырыгъыбыз-

гъа ышана эдик, андан болур эди ол тансыкълыгыбызны, тасхабызны ичибизде тутханыбыз да.

– Мен кетерге суймейме! Юйде къайдан да игиди! Бир жары да барлыкъ туююлме! – деп, Зульфира аякъ тирерге кюрешеди.

– Алай керекди, къайгъы этме, къоркъма! – деп жапсарады Алия.

Машина жеринден тепди. Юй кёзден тас болгъунчу, эки кёзюмю алалмайма. Къабырла къатындан ётген сагъатда, атамы эсима туюшюрюп:

– Унутханма!

– Не затны? – деп сейирсинди Алия.

– Атам манга берирге суйген затны юсюнден. Эсингдемиди санга айтхан эдим?

– Асыры арыгъандан жукълап къланма. Бюгюн, ашыгъышлы болуп, эсима да туюшмеген эди. Бир жерде тура болур юйде. Алия, кел, къайтайыкъ, излейик?

Милиционер унамады: «Сизни анда сакълап турадыла. Заман азды», – деп жууаплады.

Кеси кесими этими ашайма: къалай унутургъа боллукъ эди ол затны юсюнден?! Ким биледи, атам аны алай терен да букъдургъан болмаз эди. Бу сейир башыма не этгин, керек заманда унутаса хар затны да. Энди не боллукъ болур ол затха? Атам ол эм багъалы затды деген эди. Бирле алсала уа аны? Угъай, атам сёз берген эсе, ол мени кълума туюшерге керекди. Хо да, артха къайтсам, излерме.

Жол бир узакъ кёрюндю. Мынча тауну, элни ётдюк деп билмейме. Бир ненча кере жукълап уяндыкъ. Кълаллай бир бардыкъ билмейме, алай тёзюмлюгюм кълалмагъан эди.

Энтта бир жангы элге кирдик. Элден чыкыгъан орам бла сахар таба айландыкъ. Эки къатлы кирпич юйню къатында тохтадыкъ.

– Келдик, – деди милиционер.

– Бизни эгечибиз сахарда окъуйду, биз а элге келгенбиз, – деди Алия. Ол алай айтханына мен да тынгысыз болдум.

– Жарсымагъыз! – деп кълумсюреди милиционер. – Мында хар не да сизниди, жууукъларыгъыз да мындадыла. Келигиз ызымдан.

Бизни шинтиклеге олтуртдула. Милиционер кълунда да кългъытлары бла бир отоугъа кирип кетди. Олсагъат бизни, даурдан да кълрып, сабийле тегерегибизни алдыла. Бизге кълрап, кълюп, бир затла шыбырдай эдиле. Бизге кълрап кълледиле, келери уа кълалай кийинипдиле? Кимини жылтыргъан кёнчеги, бирини чындайлары жылтырып, кимини уа кёлеги кирден кёрюнмей. Кълайры къларайдыла быланы аталары бла аналары? Ма андагъы акъ чачлы кълызчыкъ мени бла тенг болур дейме. Чырмашып тургъан чачлары эрттеден бери да таракъ кёрген болмазла. Кёз туюю кълралгъан жашчыкъ а хыпьяр болур. Бети тырналгъан кълызчыгъ а – кълылыкъсыз. Бизге жууукъдан-жууукъ бола барадыла! Танышыргъама сую болурла? Угъай! Мени элде шуёхларым быллайла туююлдюле. Была бла сёлеширигим да келмейди, бир сейирледиле.

Жыйылгъанла, аякъ тауушланы эшитгенден сора, чачылдыла. Коридорну бир кыйырында акъсыл чачлы бир тиширыу кёрюндю. Жуу-укълашып башлагъанында, бетине игирек къараргъа кюрешдим. Аны ёре жыйылгъан чачлары салам гебеннге ушай эдиле. Юсюндеги кийими уа, не айтдыраса, ол сабийленикиндеча угъай. Къолларында уа – алтын жюзюкле. Боюнунда ариу жасау тагъылы турады. Ариу кийинипди, алай кюлюрге уа юйреннген болмаз. Аягъындагъы табанлары бла таууш этдирип, бизни къатыбызгъа келди.

– Кюн ахшы болсун! – деп тюбедик.

– Болсун, – деп, суймей айтды. Халы иги болмаз, сёлешириги да келмейди. Больницада докторла окъуна ариу айтып сёлеширге кюреше эдиле бизни бла. Узақдан бизге къарап тургъан сабийлени юслерине атылды ол тиширыу:

– Не ди этгенигиз?! Жангы адам кёрсегиз, анга аралып турургъа-мы керекди?! Хар затны да билирге, кёрюрге керексиз сиз!

Алай айтхандан сора, бир къауум сабий кетдиле. Ол тиширыу а кычыргъанын тохтатмайды:

– Къалай эрикдиргенсиз сиз мени! Къарыуум къалмагъанды! Сизни хатагъыздан акъ тюк чыкъгъанды башыма. Не керекди сизге? Барыгъыз хар биригиз да кесигизни къауумларыгъызгъа. Ачдан ёлгенле кибик былайда турмагъыз да. Терк!

«Терк» деген сёзден сора сабийле, башларын энишге ийип, коридордан думп болдула. Биз къайры тюшгенбиз? Милиционер да думп болгъанды. Теркирек мындан кетерге керекди. Бу кычырыкъдан къулакъларым окъуна бегитилгендиле.

– Сиз а кимсиз? – деп сорду Алиа ол тиширыугъа.

– Директор! Мени атым Мавлида Нургалиевнады! Болду! Мен суй-мейме керексиз сорууланы! Келигиз мени бла.

Узун коридор бла барабыз. Онг жанына бурулдукъ, андан сора да – онг жанына. Бир кесекден дарман ийисден кыыргъан кабинетни къатына жетдик.

– Ма бизге энтта тёрт кыйынлы, – деди Мавлида Нургалиевна.

Аны кёргенлей, доктор жеринден секирип къобуп, къатына барды. Башы бла таматаны аллында хау дегенча сюеледи. Ол а:

– Сайда, башларына къарачы быланы, ким биледи, битлери болур, бирсилеге жукъдурурла да.

– Бусагъат, Мавлида Нургалиевна, бир такыйкъа.

– Уф-ф, къайда болса ичгичини сабийине къарайбыз деп, кеси жашаубузгъа да жетишалмайбыз. Неге керекди кыралгъа бу такъмакъланы табаргъа?! Не къадар саулугъуму тас этеме мен, быланы адам этеме деп. Была бусагъатда былай тынч кёрюнедиле, тюз иги ашатып, къарап башлайыкъ да, башыбыз бла атларыкъдыла...

– Нек айтасыз алай? – деп тёзалмадым мен.

– Ауузунгу жап! – деп кычырды директор.

Муну кесини сабийлери болурму? Бар эсе, бек жаным ауруйду алагъа. Къалай тёзе болурла? Бизни анабыз башха тюрлю эди...

Биз турган кабинетге суратха тшошрюочюсю бла бир киши кирди.
– Быланы төртюсюн да суратха ал! – деп буйрукъ этди Мавлида-апа. – Ансы бир жылдан кеслерин адамла сунуп, къайдан чыкыгъанларын, келгенлерин унутурукъдула. Къыралны хайырындан ашап-тоюп, къутуруп къаллыкъдыла. Ол заманда суратны кёргюзтюрбюз! – деп кюлдю.

Ол киши, бир ненча кере суратха алып, терк окъуна кетди. Кабинетге кёзлюклери бла бир тиширыу кирди. Бизни кёрюп, кюлюп башлады.

– Танышыгъыз, бу Райфа-апады. Сизни устазыгъызды, – деди директор. Биз саламлашдыкъ.

– Мавлида Нургалиевна, быланы атасы бла анасы къайда болурла?

– Ёлгендиле...

– Да? Не болгъанды?

– Кет, не билейим. Ёлгюнчюге дери ичген болурла...

– Ётюрюкдю! – деди Алия. – Сиз танымайсыз бизни атабызны бла анабызны! Нек айтасыз алай?

– Ой, Мавлида Нургалиевна, была бла тынч боллукъ болмаз. Бу къызчыкъ бек ауузлу кёрюнеди.

– Тиймегиз мени эгечиме! Ийигиз бизни, биз юйюбюзге барлыкъбыз, – деп къошулдум ортагъа.

– Кёремисе бу баймакъны! Хата жокъ, мен быланы бек терк саллыкъма жерлерине, – деп къоркъутду Райфа-апа.

– Райфа, элт быланы отоугъа. Кечирек хапарлашырбыз.

– Охо, Мавлида Нургалиевна.

Устаз бизни экинчи къатха чыгъарды. Райфа-апа бизге отоуланы кёргюзтгюнчю, аллыбызгъа бир къызчыкъ чыгып сорду:

– Энтта төртюсю сабий юйде, да, апа?

– Бар былайдан, аякъ тюбюмден кет, – деп къыстады Райфа-апа.

«Сабий юй» деген сёз жюрегиме дери жетди. Алияны бети чыммакъ болду. Мени кёзюм-башым тегерек айланды.

– Биз мында къаллыкъ туюлюбюз, ийигиз бизни! – деп, эгечим эшик таба барады.

– Биз юйге сюебиз! – деди Алсу да.

– Мен анама айтырыкъма, – деп жилияды Зульфира.

Гитче эгечими къолундан тутуп, бирсиле бла бирге эшик къатына чапдым. Жарсыугъа, эшик жабылып эди. Биз эшикни къолларыбыз бла, аякъларыбыз бла да туюебиз...

Къарыу эталмагъандан жерге чёгюп жилиядыкъ. Кёп сарнадыкъ жабылгъан эшикни къатында. Бюгюнден башлап, биз сабий юйчулебиз...

Анамы жыры

Ёксюзле болгъаныбыз себепли, ма, келедиле ёксюзле сабий юйден дегенлерине биз юйреннгенбиз.

Жашагъан ёксюзле юйюнде этебиз. Окъургъа уа эл школгъа жюйюбюз. Бизге кёз къарамлары башха эди. Аллах сен сакъла, жашладан

биреулен хата этсе: «Бу сабий юйден келгенле не хатаны да этерикдиле», – деучю эдиле.

Биринчи кюнден окъуна гитче эгешчигими башха къауумгъа къошхан эдиле. Ёксюзле юйюнде таматаракълагъа жаланда беш къауум къуралып эди. Биринчиде бек гитчечикле эдиле, бешинчи къауумда уа – уллу класслагъа жюриюгенле. Бек къыйын а – Зульфира бизден башха жерде жашагъаны. Аны кёрюрге барыргъа уа бир кюн сагъат саны бла бериле эди. Мында жюриюген адет бек къыйын эди, ол буйрукъгъа сыйыныргъа керекди. Бир-бирледе эгечими бети неда къолу тырналанып кёрюучю эдик. Артда билгенбиз, жашла жюриегин къыйнай эдиле, бирде уа устазы «жашаугъа юйрете» эди. Ма аллай къыйынлыкълада башланганды бизни сабийле юйюнде жашаубуз.

Кесибизде юйде таза хауада айланган бош ишге санала эди. Мында уа аллай насыпны эркинлик алып этесе. Къауумубуздан эки алгъан болса, аны ючюн саулай барыбыз да жууаплы бола эдик. Сау кюнле бла дефтерледен, китапладан башыбызны чыгъармайбыз.

Аш-суулары уа – хар кюнден бир зат. Айранны, этни, кампетни татыуун унутханбыз энди. Ашны кёп тюрлосю мында ахырда жюриюмейди. Санэпидемстанция къоймайды дейдиле. Мен кертисин айтханда, билмейме кимди ол.

Жарым жыл мында тургъанлы ангылагъанма: сабийле да, устазла да бирча туююдюле. Бизни къауумда эки устаз ишлей эди. Ала бир бирге ахырда ушамай эдиле. Райфа-апа огъурсуз эсе, Хакима-апа бютюн огъурлу адам эди.

* * *

Бу байрамны мен бек ашыгъып сакълаучу эдим. Бу жылда да мени умутларымы, жюриегимдеги тасхамы толтурур деп ышана эдим.

Жангы жылгъа эки ыйыкъ къалгъанлай, бир къауум къызчыкъланы бла жашчыкъланы сахна болгъан жерге жыядыла. Менда аланы санына тюшеме. Кесибизде элде быллай байрамлагъа къатышмай къалмаучу эдим. Кесими хунерими мында кёргюзтюрге онг болгъанына къууандым.

– Балала! – деп селешди бизге бу къууанчны къурагъан. – Жангы жылгъа дери алай кёп къалмагъанды. Ол себепден, созмагъанлай заманны, ишлеп башларгъа керекди. Келигиз, халкъны кёлюн кётюрейик.

– Келигиз! – деп, сабийлени кёзлери къууангандан жанадыла.

– Аны ючюн деп мен бери хунерлери болгъан сабийлени жыйгъанма. Огъурсуз обур Буз Аппаны бла гинжини урлагъанды. Къоян, тюкю, айбу эм башха жаныуарла уа аланы къорууларгъа керекдиле. Не дейсиз, ойнайбызмы?

– Ха-а-ау! Ойнайбыз! – деп, бирден жууап бердик. Мени кёлум окъуна кётюрюлген эди. Бусагъат айыуну ойнап, Буз Аппаны бла гинжини къоруулайма!

Къууанчлы байрамны къурагъан оюнланы арабызда бёлөп башлады. Нек эсе да манга жаныуарланы ойнаргъа онг берилмеди.

– Мен а? – деп, сейирсинип сордум.
– Сен а, Ильяс, обур боллукьса, – деди манга. – Аны сенден башха адам ойналлыкь тьойюлдю.

– Нек, апа? Мен ол рольну ойнаргьа сьоймейме. Халкь манга кьюлген этерикдиле.

– Хоу санга, гитчечик! Санга бек керекли рольну ойнаргьа керекди. Ол керти тьойюлдю да, бу жомакьды.

– Нек даулашаса, сен биягьы? – деп, артымдан ким эсе да алай айтханын эшитеме. Бурулуп кьарасам, устазым Райфу-апа. Устазым иш кьалай баргьанына кьараргьа келгенди. Мен башымы энишге иеме. Райфа-апа уа урушханын кьоймайды:

– Бу Ильяс бир затха ыразы тьойюлдю! Сен кесинги ким сунаса? Сахначы, жазыучу, алим болургьа сьоеме дегенлей тураса. Кьынгыр аякьларынга кьарачы! Санга обур боллукьса деген эселе, обур боллукьса!

Бу ишни кьурагьан мени кьорууларгьа кьорешди:

– Ильяс унагьанды. Ойнарыкьды ол обурну. Бу жомакьды!

– Биринчиден окьуна ыразы болургьа керек эди ол, – деп кьошду Райфа-апа. – Бир кере айтханларын этсенг, башынга олтуруп кьаладыла. Сен алыкьа жаш адамса, танымайса быланы. Мен мында жьыйырма жьылдан артыкь ишлейме! Кертисин айтханда, обурну Ильяс ойнарыгьы иги болду! Муну обурдан не башхалыгьы барды! Кийимле излереге кереклиси да жокьду, юсюнде келегин тешсенг, битеу иегилери кьрюнюп турадыла. Керти да обур!

Сабийлеге уа аны эшитдирип кьой. Битеу кьюлюп башладыла:

– Ха-ха... Ильяс – обур!

– Иничке кьоллу...

– Кьынгыр аякьлы...

Жиярыгьым тамагьыма тыгьылып, отоудан чабып чыкьдым...

Жангы жьылгьа жораланган ингирде обурну ойнаргьа тьюшдю. Буз Аппадан кампетле алыр ючюн, бир талай назму да юйрендим. Мында, ёксюзле юйюнде, кампет уллу магьананы тутады. Татлы ашны тьюшюбюзде да кьрмейбиз.

Бошдан юйренмеген эдим назмуланы, байрам бошалыр заманга хуржунларым кампетден толу эди. Жангы жыл келирге кеп кьалмагьан эди. Кесиби тургьан отоуну ариу жасагьан эдик биз да. Бусагьатда уа аш-суу этген жерде айланабыз. Байрамгьа жоралап, эт бла тылы этеди-ле. Быллай аш жаланда бир кере этиледи. Мен унутхан да этген эдим аланы татыуларын.

– Райфа-апа, бишгенмиди аш?

– Бир кесек сакьла. Бусагьат бишедиле дедим да...

– Ийислери чыгьа башлагьанды, бишген болур, – дейди ким эсе да.

– Кетигиз былайдан, ашдан ёлгенле! Не кеп ашатсанг да, азды деп турасыз. Пилни окьуна хазырсыз ашаргьа! – деп, кьолларын да ёрге атып, сабийлени кьыстайды. – Бишген эселе да, бир кесек турсунла, тогьузгьа дери эрттеди алыкьа.

Ийисинден окъуна тансыгыбызны алалмай эдик. Эх, атам-анам сау болсала эди... Бир затха да къайгы этерик туююл эдик. Бу ашдамыды иш? Атабыз барыбызга да саугъала алыр эди, биз а анга назмула, жырла айтыр эдик...

Райфа-апа бизни стол артына чакъырады. Хар бирибизге да чай, сора он пельмень салдыла. Столда кѣгетле, кампетле, татлы суула бардыла. Ата юйюбюзно жылыулугъу уа жетмейди...

Райфа-апа чакъырыу сѣз айтады:

– Сабийле, жюрегимден бу байрам бла алгышлайма! Бизни жашаубузда кѣп тюрлю зат болады, бирде сизге урушурга да тюшеди. Кертиси айтханда, суйюп урушмайма. Сиз иги адамла болуругъузну суйгенден тырман этеме. Иги окъугъуз, кесигизни тап жорютюгюз. Мында сизге жашау иги болсун!

Сагъатла жангы жылга жууукълашхандыла. Бу такъыйкъалада биз юйде тасхаларыбызны толлукъларын тилеучю эдик. Бусагъатда да аны этерге сюеме. Жанымда биргеме окъугъан Амиля олтурупду. Андан сорама:

– Не муратларынг барды?

– Анам мени мындан алса сюеме. Сен а не сюесе, Ильяс?

Амиляны умуту мени сагъышха къалдырды. Мен атам-анам мени алырларыны юсюнден айталмайма. Ол болмазлыкъ ишди. Сабийин атып кетген ана, экинчи да келип къучакълаяллыкъды. Мени анам да олтурса эди тутхучда! Бир кюн бир къайгыр эди аналары. Амилягъа сукъландым. Биягы мен бир сейирлик болдум. Тохта, тохта! Атам манга бир заг берирге айтхан эди. Алай бюгюн да билмейме мен ол не болганын. Ол себепден мени муратым барды, ол затны табарга.

Телевизорда къууанчлы байрам башланганды. Битеу барыбыз да олтуруп, анга къарайбыз. Сахнада уа – Валентина Толкунова. Ол анамы бек суйген жырчысы эди. Сабийлигимден таныгъан жырын эшитдиреди:

*... Хар заманда да сюерикме сени,
Не этейим анга...*

– Райфа-апа, бир кесек уллуракъ этерге боллукъмуду? – деп тилейме мен.

– Сен сангыраумуса?! Угъай! – дейди. – Сау бол деп тур жукъларга иймегениме.

– Ап-а-а! Анамы суйген жырыды бу... Тилейме, этигиз уллуракъ...

– Угъай дедим да. Сени ананг суйгенликге, мен суймейме. Жырчыны да кѣрюп болмайма. Чачларын тап жыяргъа юйренни эди да. Ёчюлтюгюз телевизорну, барыгъыз жукъларга! Сизни хатагъыздан байрамны да кѣралмайма. Мени юйюрюм жокъмуду?! Барыгъыз терк жатарга! Манга терс къарап этеригиз жокъду! – деп, Райфа-апа телевизорну ёчюлтдю. – Эрттенликге дери кѣрмейим мен сизни!

Алайда бир кесек уллуракъ эт деп тилегеним ючюн, къууанчлы байрам терк окъуна бошалды. Отоуума чабып келип, жастыгъымы кесиме къысдым. Исси жилимукъларым кёзлерими кюйдюрдюле. Кёз аллымда анамы кюле тургъан кёзлерин кёреме. Къулакъгъымдан а ол жыр кетмейди:

*... Хар заманда да сюерикме сени,
Не этейим анга...*

Къойма, анам!

– Нек кетгенсе бизден, анам? Мында къыйынды. Бир кюн сени юсюнгден сагъыш этмей къоймайма. Эшитемисе мени, ана-а-а-м?!

– Шош бол, жилима, балам. Сизни жилимукъларыгъыз мени къабырымы толтургъандыла. Сиз бир билсегиз эди, къалай къыйналады сизни ючюн жаным... Сени устазынг башынга ачхычла бла ургъанын кёрмегенми сунаса мен? Къалай къыйнала эдим мен! Жарсыугъа, болушалмайма сизге...

– Ол дуняда игиди дейдиле. Ол кертимиди, анам?

– Сизсиз жаннетде да туралмайма, балаларым. Сизден айырылгъан кюнюмю эсиме тюшюрюп жилима. Сен иги жаш болуп тургъанса, аперим!

– Ол кюн бюгюнча эсимдеди. Халкъ жангы жылгъа тюберге хазырлана эдиле. Сен а кесинги ундуругъунгда... Къаллай бир къыйынлыкъ кёрюрге тюшгенди санга, анам... Юч жыл ундурукъдан къобалмай турдунг... Нек эсе да больницагъа да бармадын.

– Бусагъатда уа бек сокъуранама. Докторла жат больницагъа деучо эдиле. Ол аман ауруу жайылып барлыкъды деп, не къадар кюрешген эдиле. Сизни къоюп кеталлыкъ туююл эдим мен. Бир жол саусузланы бакъгъан юйге жатама деген эдим, алай ючжыллыкъ Зульфира жилип тилей эди: «Къойма бизни, анам, атма!» – деп. Сиз ючюгюз тегерегимден алып тургъан сагъатда, эсимден бу сёзле кетмей эдиле: «Къойма бизни, анам!» Къалай къоярыкъ эдим мен сизни? Ол аман ауруу жайылып, тешекге тюшюреди мени.

– Ахыр айда элдеги доктор Хания хар ыйыкъдан келе эди санга. Биргесине бир орун жүрютюучу эди. Андан шешачыкъдан бир дарманны санга укол этиучо эди. Ахыр кюнледе уа доктор терк-терк келип башлагъан эди бизге. Бир ненча укол этип, шприцлени уа олсагъат пещеде кюйдюре эдиле. Жангы жылгъа жууукъ сени халинг бютюнда аман болгъан эди. Бек къыйнала эдинг, биз бек къоркъа эдик сени ючюн. Атабыз, кесине жер тапмай, орамгъа чыгып, тохтаусуз тютюн ичиучо эди. Алгъынча, бизни бла да ойнамай эди. Бир кюн атабыз бизни докторну алып келигиз деп иеди: «Терк болугъуз, анагъыз аманды», – деди ол. Кеси сени къояргъа суйген болмаз эди. Биз чапханлай, докторну ызындан кетген эдик.

Бизни кѣргенлей, Хания ангылагъан эди. «Жангы жылгъа дери алай кѣп къалмайды, келигиз столгъа, бир чай ичигиз», – деп чакъырады бизни. Биз эгечим бла унамадыкъ. Сени сакълап тургъанынгы биле эдик. Болсада доктор къоймады. Кирип, терк окъуна чай ичдик. Бизни амалсыз болгъаныбызны ангылап, Хания жукъ айтмады. Дарманла бла орунну алып, бизни бла бирге орамгъа чыкъды.

Эшикте уа терен къар. Къар а жаугъанын тохтатмайды. Билемисе, анам, не зат тилеген эдим мен? Сен теркирек сау болурча... Мени тилегими къадар толтурмады. «Хания, къалай жокъду сизни бир иги дарманыгъыз? Бар эсе, анабызгъа берчигиз. Уллу болсам, мен да бир затыгъызгъа жарарма», – деп тилейме мен. Ол бир жукъ сагъынмады, терен солуп къойду. Укол этген эди санга, артда бир къагъыт берди санга къол салыргъа. Жангы жылгъа эки сагъат къалыргъа игирек болгъанча кѣрюндюнг. Бизни уа байрам халибиз да жокъ эди.

Кесини борчун толтуруп, Хания атабызны ашырлыгъын тиледи. Орамда кѣп хапар айтдыла. Атабыз юйге бир мудах кирген эди. Сен аны ангылап, атабыздан кѣп сордунг доктор не айтханын. «Гульнур, къайгъы этме, бош ашыра чыкъгъан эдим», – деген эди. Бир сагъат ѳтдю. Биз сени къатынгдан кетмейбиз. Жангы жыл башланыргъа уа такъыйкъала къалгъандыла. Жангы жылны туберигибиз да келмей эди. Болсада, ичимден тилек эте эдим: «Жангы жыл бизни юйюрюбюзге саулукъ, насып келтирсин», – деп.

«Чыракъны ѳчюлтчогуз», – деп, тилеп башлагъанса бир кесек замандан. Башынгы ары-бери чайкъап башлагъанса, атабыз а башха отоугъа элтгенди бизни. Сен а, къатлап: «Чыракъны ѳчюлтчогуз», – дей эдинг. Кесинги къыйналгъанынгы биз кѣрсек сѳе болмаз эдинг, баям. Неда биз къоркъгъан этерик суна болур эдинг. Сен бир билги эдинг, гитче жюреклерибиз къалай къыйнала эдиле ол кече. Алия къайгъыланып шыбырдагъан эди: «Анабыз ѳле тура болур дейме», – деп. Ол сѳзледен сора барыбыз да бирге къычырыкъ этип жилигъан эдик. Сен бир жол эр кишиле жилимайдыла деген эдинг. Андан болур эди къычырыгъымы тыяргъа кюрешеним. Юсѳмдеги кѳлегими тѳймесин жыртып алама да, тишлерим бла къаты къысама. Асыры къаты къысхандан ал тишлерим тепген окъуна этген эдиле. Къызла уа тохтаусуз жилийдыла, не тѳзерге кюрешген эсем да, жилимукъларымы тыялмайма.

Атабыз бизни сени отоунга чакъыргъанды. Биз сени тѳгерегинге сѳелген эдик. Атабызны кѳзлери къызарып тура эдиле. Бир кесек заманны сѳз айтмай туруп, артда уа: «Сабийле, анагъызны сылагъыз, ол сизни сылаучуча», – деген эди. Бек биринчи мангылайынгдан уппа этеме. Барыбыз да уппа этдик сени. Кѳзлерингден а жилимукъла келе эдиле. Бир зат айтыргъа излейгенча болуп тура эдинг, алай къарыуунг жетмей эди сѳз да айтыргъа. Ол кюн биз сени ахыр кере къучакълагъан эдик. «Анам ауруп турады, келигиз аякъларын сылайыкъ», – дейди Алия. Биз тохтаусуз жилий эдик, атабыз кѳз жашларын кѳргѳзтмезге кюреше эди. Сакъялаймадыкъ биз сени. Кѳзлеринги жапхандан сора, солууунг да

тохтайды... Ах, мен доктор болсам эди! Бир кюннге аягы юсюне саллык эдим сени!

– Болду, жашым, жүрегими жарма. Алайсызда кыйынды манга. Билеме, сизге да тынч туююл эди. Атагыз ахыр солуууна дери сизни атып кетмегени уа...

– Хау, анам, атабыз да кеп кыйналды бизни бла. Сен ёлюп, бир ыйыкдан сора эл советден, школдан келип башлаган эдиле. «Ючюсю сахарда окъуйдула, бу тёртосюн а сабий юйге бер да кый. Кесинг быланы аягы юсюне салаллык туююлсе», – дей эдиле. Атабыз а кеси айтханда тура эди. Район арадан келип башлайдыла. Атам, ачыуланьп, аланы кыстап ийген эди: «Мен саулукуда аланы башха адамга берлик туююлме», – деп. Школда бир-бир устазла башха кезден кырап башлайдыла бизге. Тюз жууап берсек да дерсе, эки салычу эдиле. Арта уа тарыгыула жазып башлаган эдиле, сабийле окъуялмайдыла, аталары кыраялмайды деп. Аланы умутлары бизни ёксюзле турган юйге иерге эди. Бир-бирле уа атабызны юсюне кир теге эдиле: «Юй бийчеси Гизат сабийле ючюн уллу ача алады, ол себепден аланы берирге суймейди». Эл администрациядан бир тели, атабызны кезюне кырап: «Сен энди барыбыздан да байса», – деген эди. Атабыз тезалмай, жухуна жетдирген эди аны. Сен ёлгенден сора, атабыз бушуудан чыкмаганды, кечеле бла жукыламай туруучу эди. Бир жылдан сора уа терк-терк ауруп башлаган эди. Тракторда ишлегенинде, сууук болуп, ауруксунган эди. Мен сагыш этгенден, сени ёлгенинги кетюралмаган эди. Сен дуниядан кетип, юч жылдан сора атабыз да ёлду. Бизни уа бери ёксюзле юйюне келтирдиле.

– Жаума окъуна тилеяллык туююлме мен мында кергени...

– Эсингдемиди, анам, манга сахардан чурукыла келтирген эдинг. Мен аланы кеп жүрютгенме, сен ёлгенден сора уа, айырыллыгым окъуна келмей эди аладан. Кечирек жангыларын сатып аладыла, манга уа ол сен алганла багъалыдыла. Биргеме окъуганла нек жүрютесе бу эскилени дегенде, мен а ёхтем былай айтычу эдим: «Манга аланы анам сатып алганды», – деп. Эсингдемиди, ананы юсюнден бир жырчык юйренген эдим. Тишируланы байрамына аталган ингирде аны жырларыгымы тилейсе. Бу сезлеге жетгенде уа:

*«Анам, аначыгым мени,
Бу дунияда сен кеп жыл жаша...»,-*

деп, кезлерими жилимуку ау жабып, жилирыгым тамагыма тыгылып, андан ары сезлерин унутуп кыйганма. Жаягым бла энишке кез жашларым саркыдыла. Кыраучула уа кыарс урган эдиле.

Кылай кыйынды сенсиз, анам! Мында бизге ичгичлени сабийлерисиз деп алай айтадыла. Алай мен билеме, сен аллай туююл эдинг. Сау болсанг эди, «Материнская слава» деген майдалны экисин окъуна боюнунга тагар эдим. Ол заманда мында устазлагыа ким болганынги

кёргюзтюр эдим. Кертисин айтханда, кёп сабий ичгичи аналары ючюн тюшгендиле бери, андан болур, барыбызгъа да алай айтып къоядыла. Биздеча ёксюзле мында аздыла.

Кёп болмай Салима деген кызычыкыгъа анасы тутхучдан саугъа ийгенди. Анда кампетле бар эдиле. Салима бизге да юлюш чыгъарады. Аны анасы адам ёлтюргенди, ол а мени анам барды деп махтанады. Энтта кёп кюнлени анасы саугъа ийгенин айтып турлукъду, адамланы эрикдирип.

Сабийле жукъларгъа кетселе, биз тамблагъы кюнубюзню юсюнден сагъыш этиучубюз. Фаниль деген жашчыкыны атасы бла анасы айырылыпдыла. Анасы ичип башлагъанды, Фанильни бла эгешчигин а сабий юйге бергенди. Ол бир заманда да айтмайды анасы ичгичи болгъанын. Анасыны ишге кирип, быланы артха аллыгъына бек ышанады. Мен анга сукъланган этеме.

Элни ортасында уллу болмагъан сатыу-алыу этген жер барды. Школдан сора сабийле кампетле урларгъа ары барадыла. Бир жол мени да чакъырадыла. Алай мен унамадым. «Анамы жюреги кыйналлыкъды, жарамайды», – деген эдим. Ала бек сейир этген эдиле. Болсада, сен бизни андан кёрюп тургъан сунама. Аны ючюн мен сени жюрегинги кыйнажаллыкъ туююл эдим. Ма алай жашау этебиз, анам. Сен бизни къатыбызда болмасанг да, сени жылыуунгу ангылайбыз. Бетибизге кёре этерге кюрешебиз хар нени да.

– Тюз этесе, жашым. Мен сизни хар заманда да сакълап турлукъма...

– Мени белгиле салгъан дефтерими кёрсенг эди, анам. Не къадар жанымы кыйнасала, ол къадар иги адам болургъа итинеме. Ол себепден иги окъургъа кюрешеме, юйге берген ишлерин башхалагъа да этерге болушама. Алай болушханым ючюн, алма бериучюдюле. Къалай-алай болса да, сенсиз аманды. Сен къайтсанг эди, мен хар кюнден санга жырла жырлап турлукъ эдим. Эм ариу гюлле да саугъалар эдим. Эсингдеми, санга суу бериучю эдим ичерге ауругъан кезиуонгде. Сау кюнле бла суу ташып туругъа хазырма, сен артха кел ансы. Къайт артха, анам! Тилейме!

– Мындан артха жол жокъду, жашым. Тёзген этигиз, алтынларым...

Ким эсе да кёкюрегиме ауур хуржунну атып, элгенип уянама. Ол а устазым Райфа-апа эди.

– Не жукълайса?! Унутханмы этгенсе, сен аш-суу этген жерни тазаларгъа керексе. Мен санга сени ананг туююлме, сени ючюн сауут жууарыкъ суна эсенг, жангылгъан этесе!

Тиш ауруудан ёлмейдиле!

Нечик кыйынды бу тиш ауруу! Дуния башында мындан кыйын ауруу болмаз. Билгич таякчыгъым болса эди, быллай бир кыйналмаз эдим. Бу тиш аурууну къурутуп къоярыкъ эдим. Адамла бу кыйынлыкыны унутур эдиле.

Тишим тюнене ауругъанды. Асыры аурутхандан бир-бирде жилигъан окъуна этеме. Кюндюз бир кесекге тап болады, кече уа тездюрмейди. Сюйсенг – къабыргъагъа мин, сюйсенг – бёрюча айгъа къарап, улу... Быллай заманымда кюннге тишлерими къыркъ кере жууаргъа хазырма. Аны юсюнден жаланда быллай жукъусуз кечеледе сагъыш этесе.

Эрттенлик болгъанлай, Сайда-апа медсестрагъа барама. Ёксюзле юйюнде саулукъгъа къарагъан жер болгъаны бютюнда игиди. Бир жарабыз болса окъуна, Сайдагъа чабып барабыз. Ол бизге дарман бергенни тышындан да кесибизни къалай жюрютюрге керек болгъанын айтады. Бюгюн да аны ишге келирин ашыгъып сакълайма. Ишчи кюн башлангынчы, эшигини аллына барама.

– Кюн ахшы болсун, Ильяс! Не болгъанды? – деп сорду

– Апа, тишим ауруйду. Эки кёзюмю къысмагъанма бюгечели.

– Ой, Аллах! Ненча кере айтханма, тишлеригизни кюннге эки кере жууугъуз деп. Хо, кир бери.

– Мен тынгыладым, билеме терс болгъанымы.

– Хайда, ач аузунгу. Къайсы тишинг ауругъанды? «А-а-а» дечи.

Доктор кёп къарады тишиме:

– Да-а-а... Тамырлы тишинг осалды. Терк окъуна жамаргъа керекди. Алай аны ючюн шахаргъа барыргъа керекди... – Сайда-апа ишчи жерине олтуруп сагъышлы болду. Бирде аллында къагъытха, бирде терезеге къарай эди. – Мен сизни ючюн директордан не къадар тырман эшитгенме. Кимни къулагъы, кимни къарыны ауруйду, директор а машинаны бермейди. Ишлеген машина – «Жигули», ол да Мавлида Нургалиевнадан ычхынмайды. Къуру сени ючюн а автобусну къалай чыгъартайым, Ильяс? Кел, былай этейик, бу дарманланы ал да, тишинги ауругъан жерине сала тур. Болушурукъду. Бек аурутса, директоргъа кесинг бар. Эркинлик берсе, бюгюн окъуна шахаргъа барлыкъбыз. Бусагъатда уа отоунга бар, бир кесек жат, – деп, юч дарман берди.

Былтыр бизни сабийле юйге жангы автобус берген эдиле. Къалай къууанган эдик! Ол ариу акъ автобусда бизни концертлеге, мероприя-тиялагъа элте эдиле. Андан сора да «Жигули» машина барды. Ол бизге туююлдо, анда Мавлида Нургалиевна айланады. Хар кюнден шахаргъа чыгъады. Бюгюн да барлыкъ болур, бек тилесем, ким биледи, мени да биргесине алыр. Бир кесек сагъыш этип, директорну кабинети таба айландым. Тюз эшигини аллында арсарлы болуп тохтадым. Алай тишими сау этерге керек болгъанын ангылап, алгъа бир атлам этдим.

– Кюн ахшы болсун, Мавлида Нургалиевна! – дедим.

– Нек туююлсе дерследе?

– Апа, тишим ауруйду.

– Къуру тарыгъып турасыз!

– Мен алдатмайма, тюнелени бери аурутады...

Директор айтып бошаргъа къоймады:

– Билеме мен сизни. Шахаргъа барыр ючюн, тишигиз, къарыныгъыз, кёзюгюз аурур. Мен сизни больницалагъа элтип айланырыкъмы

сунасыз?! Угъай! Алдаталлыкъ туююлсюз. Жаягъынг окъуна кѣпмегенди, сен а тишим ауруйду дейсе!

– Апа-а-а, сау кече жукъламагъанма. Сайда къарагъанды, тишим чирий турады дегенди.

– Мени сенден сора да ишлерим бардыла. Сени бла айланыргъа заманым жокъду. Сайдагъа директор кѣбюрек анальгин бер деп айтханды де...

– Ала манга болушмайдыла...

– Кет былайдан! – деп, къолунда къаламны столгъа атды. – Тиш ауруудан алыкъа киши ълмегенди! Терк дерслеге бар!

Башымы энишге ийип, кабинетден чыкъдым. Жарсыгъан окъуна этмегенди, сабий заманында тиши ауругъан болмазмы? Эх, чыпчыкъ болсам эдим мен! Бир кишиден да тилемей, шахаргъа учарыкъ эдим. Директорну ол сѣзлеринден сора тишим андан да бек ауругъанча кѣрюндю. Ол айтханым аз эди деп, ызымдан чыгъып:

– Кѣремисе муну! Энтта ыразы болмай баргъанын! Мен сени къапха жыярма!

Мени бек жюрегим къыйналгъан эди. Ауругъан сабийге ариу айтыр орунуна, урушуп ийгенди.

Мында беш къауум барды. Мен тѣртюнчюдеме. Бизни бла эки устаз, кече къарагъан а эки адам ишлейдиле. Бюгюн эрттенликден, бир насыпха, Хакима-апа ишлейди. Кесим жангъыз жатхан къыйын эди. Дефтерими да алып, школгъа атландым.

Дерследе кючден олтурама. Ортада солургъа берилген заманда эшикке чабып къар ашай эдим. Ол бир кесек ауругъанын кетере эди. Дерсге бир кесек къарны къолума алып киреме. Иги болур деген сагъышда акъырын-акъырын аны къабама. Устаз, мени къыйналгъанымы кѣрюп, дерсен иеди:

– Мухаметов! Бар, кесинги къыйнап турма. Ауругъан тишни не къадар терк окъуна сау этерге керекди.

Мен сабийле юйюне къайтама. Жолда уа къарны уллу къабып ба-рама.

Аллыма Сайда-апа чыгъады:

– Ауругъаны кетмедими?

– Сагъыш да этмейди...

– Ильяс, тамблагъа дери тѣз. Мавлида Нургалиевнагъа тубегенме, тамбла тиш докторгъа элтирге айтханды. Кел, энтта дарман берейим.

Бир соруу да сормай, Сайданы ызындан атландым. Тѣз деген тынчды, тиш ауруу бек къыйынды. Кече уа жыл баргъанча алайды.

Кечеге аурутханы бютюнда бек къыйын болду. Жарты анальгин угъай, сау дарман окъуна болушмайды. Мени къыйналгъанымы кѣрюп, кече бизни бла тургъан устаз Флюра тѣгерегимде айланады.

– Алчы, муну сол къолунга сал. Аурутханы бир кесек кетерикди, – деп, къолума ууакъ тууралгъан сарымсахны салады. – Кѣрюрсе, болушурукъду, сен жатып тур, айланма. Билеме, тиш ауруудан къыйын

зат жокъду. Къытайлыла, сёз ючюн, суймеген адамларына тиш ауруу тилейдиле. Бар, жат жеринге.

Не иги затды сарымсах! Жётелни, бурун суугъа иги болганын биле эдим, энди уа тиш ауруугъа да жарагъанын ангыладым. Эрттенликде сагъат алтыгъа тишим биягъы къылыкъсыз аурутуп башлады. Бир зат жапсара эди мени – бюгюн доктор шахарда къарарыгъы. Бизникиле школгъа кете туруп, мен да директорну кабинетини аллында аны чыгъарыгъын сакълайма. Машина эшик аллында тура эди.

Мавлида Нурғалиевна коридоргъа чыкъды. Мен, жеримден секирип къобуп, саламлашдым:

– Кюн ахшы болсун!

– Болсун! Тишинг аурутамыды энтта? Сен Сайдууну да жанындан этгенсе, бир зат болгъанлай, анга чабып бараса.

– Амалым алай болса, не этейим?

– Бюгюн мени жыйылыуум барды, кеч бошарыкъма. Таматагъа да кирирге керекди. Сайда бла сени алсам, бир сагъатымы тас этерге тюшерикди. Мен бошуна ол къадар заманымы ияллыкъ туююлме.

– Къарыуум къалмагъанды мени!

– Эки кюн тёзгенсе, энтта бир кюн тёз. Тиш ауруудан алыкъа киши ёлмегенди дейме да! – деп, бийик табанлары бла таууш этдирип кетди.

Къолларым бла башымдан тутуп, алайда олтуруп къалдым. Алайда не сынагъанымы айтыр кереклиси болмаз. Эх, къанатларым болсала эди!.. Мен артха отоуума кетдим.

* * *

Школдан сора биргеме окъугъан Амиля отоугъа кирди. Мен кесим эдим.

– Энтта аурутамыды, Ильяс?

– Хау, – деп, суймей-суймей, айтдым. – Мени сыфатымдан ангыламаймысыз!

– Не этериксе, директор тамбла да алмаса сени шахаргъа?

– Билмейме...

– Сени башынг бармыды огъесе жокъмуду? Сен сабий туююлсе, жетинчи классха бараса! Эсингдемиди, экинчи къауумдан жашчыкълагъа не болгъан эди? Сени бла да алай болургъа боллукъду.

Хау эсимдеди ол кюн. Ючюнчю классха баргъан бир жашчыкъны тиши ауругъан эди. Шахаргъа заманында элтмегенлери ючюн, кеч къалгъанды. Тиши чирип, битеу бетин кесип, операция этерге тюшген эди. Андан сора кюломсюреген окъуна эталмай эди, кюлсе, бети къынгырына кетип.

– Мени кесими да тишим ауруп башлагъан болур дейме, – дей эди Амиля. – Мен санга бир зат айтырыкъ эдим, киши билмесин ансы.

– Айт, терк, бир умутум болгъанча болду жюрегимде...

– Кел, тамбла къачайыкъ. Школгъа баргъанча этейик да, шахаргъа кетейик. Мен билеме тиш доктор къайда болгъанын.

– Угъай... Директор тамбла элтирге айтханды. Бюгюн жыйылыуу болганы ючюн алалмагъанды.

– Хар кимге ийнанып тураса сен. Бек керек эдинг сен анга! Мавлида Нургалиевнаны бюгюн биричи кюнмю таныйса? Бюгюн «хау» деген эсе, тамбла «угъай» дерикди.

– Сагъыш этерге керекди, Амиля. Башыбыздан сыларыкъ туююл-дюле, кесинг билесе.

– Къаллай къоркъакъса сен. Барлыгъынг келсе, айтырса. Мен а кесим да бараллыкъма. Артда манга кёлкълалды болма...

Бир кесек сагъыш этип, мен унадым. Хакъсыз жолгъа билетлени, кишиден да сормай, завучну кабинетинден алдыкъ. Амиля дефтерин излегенча этип, къагъытла ичнде излей эди. Мен а завучну хапаргъа бурургъа кюреше эдим ол сагъатда. Алдыкъ! Къагъытла хуржунубуздадыла! Къалай, не этеригибизни къурадыкъ! Тамбла шахаргъа. Амилядача ётгюр къызчыкъла болганы игиди.

Ол иги къызчыкъды. Хар кимге болушургъа хазырды. Кертилик ючюн ким бла суйсенг, аны бла туююшюрюкдю. Устазладан да къоркъмайды.

Кече болду. Биягъы сарымсахны сол къолума салдым. Бу жол олда болушмайды. Битеу жукълагъандыла. Мен кесиме жер табалмайма. Терезени ачып, башымы ары чыгъардым. Игирек кёрюндю. Болсада, тышында сууукъ эди.

Къалауурну отоууна тюшдюм. Кёбюп тургъан жаягъымы кёрюп:

– Тютюн ичерми эдинг?

– Мен ичмейме тютюн.

– Ангылагъанма, ким биледи, болушса уа. Ма, тарт бир кере, – деп, тютюнюн узатды.

Мен, букъуну кесиме тартханлай, жётел этдим.

– Эх, жашса алыкъа. Заманынг жетген эди юйренирге. Акъырын тарт, – деп, манга «устаз» кёргюзтдю.

Энтта бир кере тартдым. Угъай, бу манга туююлдю...

Амиля тюз эди. Эрттенликде устаз машина бузулгъанын билдирди. Кереги да жокъду! Бирсиле дерсе олтуруп тургъунчу, биз автобусда сахар таба бара эдик.

* * *

Тиш докторну кабинетине кирдик. Эшигини аллында бир кесек къууанган окъуна этген эдим. Акъ халатда доктор, акъ стол жюрегиме асылуукъ береди. Къоркъгъан да этеме бир кесек. Бу тиш ауруудан къутулурма. Не къадар тездом! Асыры аурутхандан мени биринчи иедиле. Амиля коридорда къалады.

Доктор, тишиме иги кесек къарап, ийнеге ушагъан бир зат бла къозгъап башлады. Артда къолуна таууш этген бир сейир затны алады.

– Ай-ай-ай! – деп, шинтикден ёрге секирдим. Докторну къолун тюртгенин окъуна ангыламагъан эдим.

– Тынч бол, жашчыкь. Тёзген эт. Тилсиз кьалыргъа боллукьса, – деди.

Бу тауушдан жүрегим окьуна кьалтырайды. Аурутхан жерине тийип ийсе, билмей кычырыргъа да тюшеди. Доктор кьатлап айтады: – Тёзген эт. – Ауузумдан бир мор букьу чыгып башлады, солууум тыйылгъанча бола эдим.

Уф, доктор ол зат бла кюрешгенин тохтатды. Ауузума суу кьуйду:

– Чайкьа да, бери тюкюр, – деп, бир орунну кёргюзтдю.

– Болдуму? – деп сордум.

– Мен алыкьа ариулагъан этгенме тишинги. Бусагъат ары дарман саллыкьма, андан сора уа жамагъан этерикбиз.

– Бюгюн жамарыкьмысыз?

– Угъай, бюгюн жарамайды. Юч кюн ётгенден сора, тёртюнчю кюннге келирсе. Заманны мен санга айтырма.

Ол сёзледен сора абызырадым. Къалай тёрт кюнден сора? Бюгюн кьачханыбыз ючюн да, не этериклерин билмейбиз. Тышында айланьргъа окьуна онг берлик тьуйюлдюле. Докторгъа экинчи келирни юсюнден сагъыш да этмейбиз.

– Мен экинчи келаллыкь тьуйюлме, бусагъатда жамачыгъыз...

– Жарамайды, жашчыкь. Ашыкьсанг, адамланы кюлдюрюрсе. Алайды мында мардасы.

Мен а ишни ахьырына жетдирирге умут этдим. Бери мени экинчи киши келтирмезлигин биле эдим. Кабинетден чыгъаргъа ашыкьмадым.

– Сора кетеригиз да кьююгъуз, – деп тиледим.

Доктор сейир этди:

– Ашыкьма, жашчыкь. Тёрт кюнден келсенг, мен аны санга сау этип иеме. Нек кетересе? Аны ишлерге жарарыкьды.

– Тилейме, кетерчигиз. Мен экинчи келаллыкь тьуйюлме...

– Сен дунияны бирси кьыйырындамы жашайса? – деп кьюлюмсюреди.

Аллай бир кюн бери келалмай тургъан эсем, алай окьуна болур деп, жилямсырап, тилеп башладым:

– Кетерчигиз, тилеме!

Ол манга ачуланып кьарады.

– Тилейме, доктор...

Доктор терезе кьатына барып сагъышланды. Кабинетни шошлукь алды. Бир кесекден ол ачхычланы ичинден уколну чыгъарды.

– Сен алай бек сюе эсенг, ач ауузунг, укол этейим!

Бир кесекден ауузум бузлады. Тилими да ангыламай эдим. Доктор кьолуна ачхычны алды. Жюрегим терк-терк ура эди, аны кёргенде.

– Тёзерге кюреш. Аурутургъа керекмейди.

Алай тынч тьуйюл эди тамырлы тишни алгъан.

– Ненча жыл болады санга? – деп сорады доктор. Мен сагъыш этгинчи, доктор тишими тартады.

– Ай-ай!...

Доктор, терен солуп, экинчи тартды.

– А-а-а...– деп кыгычырык этдим. Доктор жарты тишни чыгъарды, жартысы уа анда кьалгъанды. Ауузум кьандан толду. Доктор а экинчи кесегин да тартып чыгъарды. «Тюкюр», – деди ол. Алай тынч тьююл эди юйюшген кьанны тюкюрген.

– Къумачынг да жокъ? Ма, муну ал, – деп, акъ марляны узатды.

Бразылыгымы билдирирге, мен башымы булгъадым. Сёз айтыргъа бек кыйын эди.

Амиля мени тышында сакълап тура эди. Ол докторгъа да кирмей, мени эшикге чыгъарды. Биз вокзалгъа тебиредик. Мен жаншайлмагъаным себепли, аны сорууларына башымы булгъап тура эдим.

– Ильяс, аурутамыды? – деди. – Мен башымы булгъадым.

– Билемисе, мени тишим аурутмай эди, мен алдатхан этгенме. Санга жаным ауруй эди. Эгечинг а билмейди шахарны. Мавлида Нургалиевнаны уа кесинг таныйса. Сен иги жашса, юйге берилген ишле бла болушаса манга.

Ол сёзледен манга жүрегиме балхам жакъгъанлай болду. Къаллай иги кызычык окъуйду мени биргеме! Мен анга бек ыразыма. Сёз да айтмай, мен кьаты кьучакъладым аны. Жаныбыз бла озуп баргъан адамла сейир этип кьарай эдиле бизге.

Билетлени уа сагъат тёртге алгъан эдик. Бусагъатда алыкъа сагъат ючдю. Сабий юйде нек кеч кьалгъансыз деп сорасала, жырларгъа юйреннген дерсе эдик дербиз. Битеу биледиле бизни жырларгъа суюгенибизни. Аны ючюн бизге киши урушмаз.

Ашарыгъым бир бек келе эди. Тишим ючюн эрттенликде да ашайлмагъанма. Тёзерге керекди, андан башха амал жокъ. Бек башы, бу кыйын ауруудан кьутулдум. Амиля болмаса эди, не боллукъ болур эди, сагъыш этеригим да келмейди аны юсюнден.

Жукъу бек татлы затды деучюдюле. Бир ненча кече жукъламагъандан сора, аны ангылагъанма. Не тегерекдеги таууш, не сууукъ шинтик мени жукъума тыйгыч эталмадыла.

– Автобус келгенди, – деп, жукълап тургъанымлай, Амиля уятды. – Кел терк.

Аллыбызда Сальманово элге келиучю автобус сюелип тура эди. Адам да аз эди. Билетлени кёргюзтюп, автобусну ахырында шинтикке олтурабыз. Автобусну ичи уа – бир жылы. Эшикде уа сууукъ бола башлагъан эди.

Ол жылыда Амиля да, мен да кьаты жукъладык...

Зар болмагъыз!

– Уяныгъыз, келгенбиз... – дегенни эшитип, кёзлерими ачсам, аллыбызда кьара мыйыктылы бир киши сюелип. Биринчиден эс этмегенме, кьайда болгъаныбызны ангылаялмай. Тегерекке кьарап, автобусда келгенибиз эсеме тюшдю. – Бу ахырыды, кьалайда тюшерге керек эдигиз сиз?

Мени кьоркьюу алды. Амиля да уянды. Биз барлык жер, элни ор-тасыды, мыйыкты кишичик а бу элни ахырыды дейди. Биз тюшерик жерибизни озуп кетгенбиз. Терезени кьолум бла сюртюп, тышына кьа-радым. Ингир ала... Жюрегим тынгысыз болду.

– Сиз кьайсы элденсиз? – деп сорду автобусну иеси.

– Сальмановодан, – деди Амиля.

– Кьайры барасыз?

– Сальмановога, – деди биргеме келген кьызчыкь.

– Кьала-а-й? – деп сейирсинди мыйыкты.

– Биз анда жашайбыз. Юйде атабыз-анабыз сакьлап турадыла. Ша-харга жумушла бла барган эдик. Билет алып, бу автобуса олтурган-быз. Сора жукьлап кьалганбыз, – деди Амиля, кесине ийнанып. – Биз кесибиэни элни озупму кетгенбиз?

– Автобусну иеси, кьыйын солуп:

– Ибилисле! Кёзлерибиз кьайда эдиле? Сиз башха автобуса олтур-гансыз. Жюрегим табаньма тюшген сунган эдим.

– Башха жанынамы кетгенбиз? – деп, ауузу ачылып, Амиля сейирге кьалды. Бир кесекден кьычырыкь этип жилиды. – Бизни ёлтюрюкдюле!

Мен да тёзалмадым... Нек болду былай? Кёз аллыма кьычырыкьчы Мавлида Нургалиевна, ачхычла бла, кёз да кьакьмай, башынга уруучу Райфа келедиле.

– Болдугьуз, жилимагьыз! Ары барган машинала кёпдюле. Тохта-тыгьыз, шахарга дери элтирикдиле. Жилияп, сиз бир жукь да эталлыкь туююлсюз. Заманыгьызны тас этмегиз, – дей, шофер кьолу бла эшик таба кёргюзтдю.

Мени ётгур тенгими таньмазча болганма. Бир такьыйкьага тох-тамай жилиды:

– Бизге не этерикди Райфа энди? Не этейик, Ильяс? Нек тынгылай-са?! – деп, инбашымы тюртеди.

– Заманны созмагьыз. Мен ашыгып турама! Сизге айтама! – деп, шофёр бизден теркирек кетерге сюе эди.

– Сиз бизни шахарга дери элталлыкьмысыз? Андан ары бир зат кьуар эдик, – деп тиледим мен.

– Мени амалым болса эди. Кьырал машинаны шахарга дери кьалай элтейим? Сизни ючюн манга таякь тиерикди. Тёгерегигизге кьарарга керек эди! Аллай бир бензин кьайдан алырга керекме мен? Мени да юйде сакьлап турадыла. Тьймагьыз мени, тилейме. Бирле жолда тохтарла.

– Сиз бизни... –

Манга сёз айтырга да кьоймай:

– Ангыларга керексиз сиз мени. Бараллыкь туююлме мен, барал-лыкь туююлме! – деп, машинаны кьабындырды. – Хайдагьыз!

– Чархынг атылсын сени! – деп кьычырды Амиля. Автобусну эшик-лери жабылдыла. Бизни да таньмаган жерибизде кьоюп кетди.

Бизни шахарга элтген жолда бир элчикге жетдик. Бир насыпха, чыракьлары жанып, анда-мында бир машина озады жаныбыз бла. Ким

биледи, бирле тохтар эселе уа. Кюнню халы бузулганды. Сууукъ жел ичибизге ётюп барады. Теркирек бир машинагъа олтурсакъ эди!

Кёп турдукъ къол кётюрюп озгъан машиналагъа, алай киши тохтамай эди. Къолларыбыз асыры сууукъдан бузлагъан эдиле. Бармакъларыбызны ангыламай эдик. Аякъларыбыз да юшюгендиле. Жерибизде ёрге-энише секирип, жылыныргъа кюреше эдик. Жаныбыз бла машинала учуп ётедиле, бир кишини тохтаргъа эсинде да жокъду.

– Ильяс, кел, бара барайыкъ. Жолда къол кётюре барырбыз. Ол заманда бирле тохтара, ким биледи, – деди Амиля.

– Кел...

– Кезиу-кезиу кётюрейик къол ансы, мени къолларым юшюгендиле.

Къаллай акъыллыды Амиля! Экибиз да къол кётюрсек, экибизге да сууукъ боллукъду. Алай а къолларыбызны кезиу-кезиу хуржунубузда жылытыргъа онг боллукъду.

– Амиля, сени суйген числонг къайсыды?

– Тёрт.

– Ма кёрюрге, тёртюнчю машина тохтарыкъды, – деп, кёл этдиреме кыыз тенгеме.

– Аллах берсин...

Тёртюнчю угъай, къыркъ тёртюнчю машина жаныбыз бла озады. Мыйыкълы киши келтирген эл узакъда къалады. Артха къайталлыкъ туююлсе энди. Жел асыры къаты ургъандан, кёзлерибизге къарны келтиреді. Сууугъ а жаякъларыбызны чимдийди. Кертисин айтханда, дуня башында бизни жылыталлыкъ жылыу къалмагъан суна эдик. Машинала да аз болгъандыла. Тёгерек – къапша-къарангы. Жел асыры ургъандан, солуубуз да бир кесек къыйнай башлагъанды. Баралгъан да алай тынч туююлдо.

– Ильяс, мени къарыуум къалмагъанды. Юшюрюкбюз былайда... – деп, Амиля ол сёзлени терк-терк айтып жилайды. – Мени къолларым бузлагъандыла, сюртчо кёз жашларымы, Ильяс...

Аны жилимукълары бузлап, кючден кетереме. Мени да кирпичлерим бузлагъандыла. Битеу дуняда сууукъду! Эх, анам къатымда болса эди! Кесини жүрек жылыуу бла къуру бизни угъай, саулай да аламны жылытыр эди...

– У-у-у... У-у-у... – деп, желни сызгыргъанындан кюркьдукъ. Амиля къаргъа олтургъанды.

– У-у-у... У-у-у... – къаныбыз ичибизде тохтагъан этген суннган эдик. Жюрегибиз да урмагъанча кёрюнеди. Бусагъатха дері бирсиледен бёрюлени юсюнден эшитирге тюшген эди. Андан болур эди, бютюнда бек кюркьгъан эдик.

– Тур, къачайыкъ... – деп, кыыз тенгими ёрге къобарыргъа кюрешеме.

– Баралмайма, аякъларым тутмайдыла. Амиля манга тагъылды. –

Атма мени...

Ёлрюге суймейме. Аллах къалай къояр бизни бёрюлеге ашаргъа?! Да бёрюге не башхасы барды, сабий юйден болгъаныбызгъа да къара-

май ашарыкдыдыла. Ала уллу жыйын болуп, адамлагъа алай чабадыла. Замансыз атам айтхан бир хапар эсеме тюшеди...

Бир жол эки юйдеги, жолда тюшюп, элге жаяу атланган эдиле. Жол жууукъ туююл эди. Аланы алларына бёрюле чыгъадыла. Баш иеси, юй бийчесин бёрюле жетмезча, терекни бутагына олтуртады. Бёрюле, анга атылып, бийчесини кёз аллында ашагъан эдиле. Ол жазык эрттенликге дери терекде олтуруп чыкыгъан эди. Адамла андан сора юйюне элтген эдиле. Ол кыйынлыкдан бир кечеге чачлары акъ болгъан эди, андан сора жаншайлмай кьалгъанды...

Сууукъ кьоркьуу ичими алгъанды. Улуу таууш а жууукъдан-жууукъ бола келеди. Солургъа кыйын бола башлагъанды, аякларым асыры ауруханди мен да энишге чёкдюм. Не жиляргъа, не кычырыргъа кьаруум жокъ эди. Кьоркыгъандан Амиля да шош болгъанды. Биз ёлгенми этерикбиз?! Бир киши да табарык туююлмюдю бизни?! – У-у-у... У-у-у... – деп, жаныуарла жууукъ бола башлагъандыла...

Жолда узакъдан келген машинаны чырагъын кёрдюм. О, Аллах, бу бизни сакъларык болурму? Жаныбыз бла озуп кетмеги эди энди! Бу бизни ахыр умутубузду. Кьалгъан кьарууму жыйып, жол ортасына чыкыдым... Шофёр мени кёрген болур эди дейме, алай кызыулулгъун тохтатмады. Бизни ахыр умутубуз...

– Къара, – деп кычырды Амиля. Артыма къарап, машинаны артха келгенин кёрдюм. Машинаны терезесинден къарап, абадан киши:

– Терк машинагъа минигиз!

Мен Амилягъа аягъы юсюне турургъа болушдум. Эшикни ачып, кючден олтурдукъ. Аллахха шукур, кьутулдукъ!

Бизни халыбызны кёрюп, аппа кёп тынгылады. Кесибизге келгенден сора, сабыр сорду:

– Ким чыгъады быллай кюн былайгъа? Адам итин да иерик туююлду тышына. Къайдансыз?

– Сальмановодан.

– Охо. Къалай тюшгенсиз бери?

Амиляны кьоркыгъаны кетмеген эди. Сёз да айталмайды. Соруугъа жууап берирге манга тюшдю:

– Шахардан башха автобуса минип, башха жанына кетгенбиз. Танымагъан жерибизде уянган эдик. Шофёр а бизни кьоюп кетгенди, – деп, жүрек кыйынымы хапарладым.

– Ол сейирге. Къалай тюшгенсиз кесигиз шахаргъа уа? Къайдадыла атагъыз-анагъыз?

Былайда бир кесек тынгыладым. Кертисин айтсам, иги болур эди.

– Биз ёксюзле тургъан юйденбиз. Тишиме кьаратыргъа келген эдик. Чирип, бек аурута эди. Бир киши суймей эди мени шахаргъа келтирирге. Къачаргъа тюшгенди сора...

– Да-а-а. Ангыладым. Мени сабийле юйюнден танышым бар эди. Бек эртте кетгенди бу дуниядан. Кесин сакълаялмагъан эди, жазык, – деп, аппа бир кесек сагъыш этип, андан ары айтды: – Къалай жазык-

ласыз. Тишлеригизни заманында жууаргъа керек эди. Бу кюннге келмез эдигиз.

– Билеме, – деп, кесими терслигими ангылагъанымы билдирдим.

– Алайды жашау, жашым. Ауругъан тишни хатасы кепдю. Сау этген да кыйынды. Аны ауруундан кетергенден сора, къутулургъа боллукъду. Аман адамла кепдюле, аладан хайыр жокъду. Ол себепден зар болмагъыз, жашым!

– Адам тиш туююлдо, къалай чирликди ол? – деп, сейирсинип, сордум.

– Ёссенг, ангыларыкъса, – дей, тютюнню тартды мыйыкълы киши.

– Сизге тап тюшдю, Сальманованы озуп, сахаргъа алай барлыкъма. Тюз юй аллына дери элтirme. Жукълагъыз алыкъа.

Не жукъуду ол! Бёрю улугъаны къулагъымдан кетмей, жүрегим бери чыгъыпмы кетеди деп алайды. Чириген адамны юсюнден айтханы уа тынчлыкъ бермейди...

Машина эки тапкалы сабий юйню къатында тохтады. Олсагъат къалауур чыкъды.

– Къайтдыгъызмы, къачхынчыла? Терк киригиз юйге! – деп къычырды. Бизни келтирген, къалауур бла ушакъ этип, ызыбыздан къычырды:

– Сау къалыгъыз! Энди бир заманда да къача турмагъыз!

Мыйыкълы аппа кетгенди. Эшик аллында бизге Флюра тюбейди. Заман кеч эди. Ол бизни биринчи ашаргъа элтип, ызы бла отоугъа ашырады. Терк окъуна чай къайнатып, сют бла береди. Хуржундан гыржын чыгъарады. Юйюнден терк-терк бизге тюрлю-тюрлю гыржынла келтириучю эди ол.

– Сау болугъуз, биз бек ач болуп тура эдик. Не этерик болур эдик биз, сиз болмасагъыз, – деп, ыразылыгъымы билдирдим.

– Бирси устазларыбыз сизнича халал болсала эдиле, – деп къошду Амиля. – Эртгенли бери бир жукъ ашамагъанбыз.

– Райфа сизни юлюшюгюзню башха сабийлеге бергенди. Ашагъыз, уялмагъыз. Сиз школдан къайтмай къалгъаныгъызда, Мавлида Нургалиевна гузаба этгенди. Къайры эсе да селеше эди... Ой, билмейме не боллукъду тамбла. Ашыкъмай, чай ичигиз да, жукъларгъа барыгъыз. Аллах айтса, хар не да тап болады, балачыкъла...

Ашап, таууш этмей, кесибизни отоуларыбызгъа барабыз... Жукъум а келмейди. Эсима бёрюлени ачы юргенлери тюшеди. «Тамбла не боллукъ болурбуз?» – деген соруу да тынчлыкъ бермейди.

Ауруу

Тюшден сора залда жыйылыргъа дейдиле. Беш къауум да ары тебирейбиз. Бир бирлерин тюрте, сабийле хапаргъа киришедиле:

– Иги концерт боллукъду бусагъат!

– Терк окъуна жерле алыргъа керекди!

– Не боллукъду?

– Билмейме, байрамлада жокъдула...

Мени уа барлыгъым да келмейди ары. Не боллугъун билеме. Амиля да кесини отоундан чыкъмайды. Школда эгечим Алиягъа битеу хапарын айтхан эдим. Урушмагъан эди. Кесини эки кезю бла кёрген эди, бу ауруу бла къалай къыйналгъанымы.

– Жууап берирге керекди. Келигиз, – деди манга ол.

– Барлыкъ туююлме. Къачханыбыз ючюн, урушхан этерикдиле, мен а суюмейме бирсилени аллында кызыарыгъа.

– Сизсиз башларыкъ туююдюле, – деп кюрешеди Алия. – Келигиз, манга да тырман этерикдиле.

– Аллай сейир адамса сен. Туугъан къарындашынгы ары барыргъа чакъыраса. Ангыламайма сени. Барлыкъ туююлме! Алайсызда эрттенли бери манга бла Амилягъа бир сейир къарайдыла. Бизге къарап, кюлген этедиле.

Олсагъат Райфа отоугъа чабып кирди:

– Ма къайда бугъунадыла, эшекле. Терк залгъа тюшюгюз! – деп, тюкюрюгюн чача, кычырды. Эгечиме айланып: – Сен, энтта къарындашынгымы къоруулайса? Охо, кёргюзтюрме мен сизге! Не сирелгенсе?! Чыкъ мындан!

Ол къаргышла бла Амиляны отоуна да чабып киреди. Бир кесекден биргеме окъугъан кызычыкъны, башына туюе, отоудан чыгъарды.

Эгечим, мен эм Алия устазны ызындан тебиредик. Башыма келмеген зат жокъду. Неге да хазыр эдим.

Зал адамладан толу эди. Устазла, сабийле да сакълап тура эдиле. Отоугъа киргенимлей, бош жер излеп башладым.

– Ма анда юч бош жер, кел алайгъа, – дедим эгечиме.

– Къайрыса? Сен бюгюн сыйлы жердесе! – деп, Райфа къолумдан тутуп, сахнагъа чыгъарды. Амиля ызыбыздан келеди. Эгечим а ол юч жерден бирине олтурады.

Сабий юйню директору Мавлида Нургалиевна биринчи тизгинде олтуруп эди. Бизни кёргенлей, жаууна тюбегенча, бети тюрленеди. Сахнаны ортасына чыгъарып, бизни Райфа кесин уллу эришиуледе хорлагъан сунду. Къаллай сейирлик иш этгенди!

– Ма, къачхынчыла келгендиле! Была энчиледиле, алларына барып чакъырлыгъыбызны сакълай эдиле! – дейди, кюломсюрей, Райфа.

Битеу кюледиле. Алия эки эринин бир бирге къаты кысып турады.

– Айтыгъыз! Кимни оноуу эди сахаргъа къачаргъа? Нек баргъан эдигиз? Тынгылайбыз, – дейди устаз.

Бизден бирибиз да айтыргъа суюмей эдик. Райфа, ачыуланып, къатыма келип, къулагъымы тартады:

– Айт, не сюелесе, къой кирик?! – деп, не ачытса да, мен тездеме. Ол заманда Амиляны силкиндреди:

– Сен а, не тынгылайса? Заманны созма, айт!

Не бек кюрешген эсе да Райфа, сёз айтмадыкъ. Мавлида Нургалиевна да тынчаймады. Терк атлап, сахнагъа минди. Сыфаты айтып тура эди: энди мени кезиуюмдю, тюз къатларына баргъанымлай, сёлеширикдиле.

– Жаншамазгъамы сёз бергенсиз? Охо! Мен сизничала бла биринчи кере тубемейме. Тюрмеге иейим да, кертисин ол заманда айтырыкъсыз...

«Тюрме» деген сёзден жүрегим чанчды. Угъай, была тохтарыкъ туйюлдюле хар затны билгинчи. Алай ким башларыкъды айтып? Сагъыш этсек, Амиляда терслик жокъду. Ол манга болушургъа сую эди. Аны ючюн ол терс нек болургъа керекди? Угъай, не болса да, ол булсун, мен башлайым деп, кёл этдиреме кесиме.

– Къарачыгъыз бу бетсизлеге! Директорну окъуна адамгъа санамайдыла, – деп, жыйылгъанлагъа айланып айтады Райфа.

– Тюрмеге иеригибизни сую блурсуз сора... – деп, жаншарыгъыбызны излейди Мавлида Нургалиевна.

Къалай-алай болса да, аны ол сёзлери бизни айтдыртадыла.

– Бир жары да иерге кереги жокъду бизни. Мен айтырыкъма хар нени да... – деп, ауазымы къалтырагъаны къоркъгъанымы билдиреди.

– Бек иги. Айт, хайда, – дейди директор.

– Тиш ауруууму тёзалмай, мен кесим барыргъа умут этген эдим докторгъа. Шахарны билмегеним себепли, Амиляны биргеме элтген эдим. Тишими кертгенден сора, вокзалгъа къайтабыз. Алайда, жарсыугъа, башха автобуса миннген эдик. Биз танымагъан элге тюшебиз. Бир халал аппа бизни бери дери келтиргенди...

– Бу тиш биягъы! Бир эки кюн сакъляялмаймы эдинг?! Асыры иги болгъанма мен сизге! Къуру бир зат тилегенлей турасыз! Терк-терк ауруп башламагъанмысыз? Сиз жюз адам барсыз, мен а – бир! Санга сорама, Ильяс? Ёлгенми этерик эдинг тиш ауруудан?!

– Бек аурута эди. Тёзалмай эдим.

Амиля да тынгылап турмады. Таматала бизге кир тёгюп, кеслерини терсликлерин айтмагъанларына тёзалмады:

– Мавлида Нургалиевна, тиш ауруудан киши ёлмейди дейсиз, экинчи къауумдан бир жашчыкъны битеу бетин кесгендиле тиши ючюн. Аны да заманында киши элтирге суюмеген эди больницагъа...

– Ауузунгу жап! – деп къычырды директор. – Кёремисе муну, мени бла ёчеширик эди, былхымсыз! Кесинги ким болгъанынги унутма! Сабийсе алыкъа директор бла даулашыргъа!

– Сёз къошаргъа онг болгъанын ангылап, Райфа этиучюсюн этеди:

– Ким биледи, сен окъуна айтхан болур эдинг анга. Тели! Юйге берилген ишни да эталмайса сен кесинг! Хар заманда да Ильяс болушады! Сен аны ары элтирге умут этген болур эдинг, анга ыразылыгъынги билдирир ючюн!

– Алай сындырыргъа жарамайды адамны, Райфа. Хар ким да иги окъуп къалалмайды. Мен Ильясны бети ол жашчыкъдача болса суюмей эдим...

– О-о-о, кьаллай халал адамса! Сен мени орунума оноу этергеми керексе? Кел, сора сени директор этейик. Хар кимни ашат, кийиндир... – дейди Мавлида.

– Мавлида Нургалиевна, тюрмеде олтургъанны кызындан андан башха не сакъларькъса? Барыбыз да бек иги билебиз кьаллай юйюрден чыкьгъанды Амиля, – деп, ортагъа кьошулады Райфа, бизни жюреги-бизни сындырыр ючюн.

– Тиймегиз мени анама! – деп жилайды биргеме окьугъан кызы тенгим. – Мен бюгюн окьуна анга кьагъыт иерикме. Бизге кьалай болгъаныгъыз айтырыкъма!

– Къара мынга, Райфа, бу кьачхынчы бизни кьоркьутургъа кюре-шеди. Сени ананг тюз адам болса эди, адам ёлтюрдени ючюн, олтурукъ болмаз эди! Сени ала туруп, юйюгюзде гыржын окьуна жокъ эди. Битеу болгъаны – шешала. Унутма, кьаллай кирли эдинг сен! Не кийиминг бар эди юсюнде, аны да унутма! Эсингеми салыргъа керекди?

– Ётюрюк айтмагъыз, жокъ эдиле мени битлерим... Кьачханыбыз быллай боллугъун мен билмей эдим. Директор, кесине чакъырып, урушуп кьояр деп тура эдим. Бизге уа сюд этгенсиз, халкъны да жыйып. Бетин жойдугъуз Амиляны! Мен, сёз ючюн, билмей эдим анасы адам ёлтюрдени ючюн олтургъанын. Битлери бар эселе да сиз алгъан заманда, сахнагъа чыгып, не айтыр кереклиси барды? Кесиме да, Амилягъа да жаным ауруй эди. Мени хатамдан башланганды бу къадар иш.

– Кечгинлик беригиз, бу жолдан сора кьачарыкъ туююлме. Битеу терслик мендеди. Тилейме, Амилягъа тиймегиз.

– Кёремисиз, кьаллай батырды. Экигиз да терссиз! Мен сени бюгюн биринчи кере танымайма. Директор болгъунчу сизничала бла ишлеп тургъанма мен. Ол себепден бек иги билеме сабийле бери кьалай тюшгенлерин. Сизни анагъыз тюз болса эди, кьыркъ жылында ёллок туююл эди. Аракъы бла кюреше болур эди. Ызы бла атагъыз да ёлдо. Тюз жашау бардыргъан адамла кёп жашайдыла. Аны тышындан да быллай бир сабий табып, кьыралгъа ауузларын ачып кьалгъанла...

– Бизни анабыз аллай туююл эди! – деп, ёрге секирип кьопду эгечим Алия, жилимукъларын сюрте. Зульфира да жилап башлады. – Билирге сюе эсегиз, бизни анабызгъа майдал берилирге керек эди...

Директор, Алиягъа айтыргъа да кьоймай:

– Болдугъуз! Биз сизни анагъызны махтаргъа жыйылмагъанбыз! Эрттеден билебиз кимни сабийлери болгъаныгъызны. Сабийле! Эсигизде болсун, ким кьачса да, башыгъыздан сыларыкъ туююлбюз. Энтта бир кере кьайтарып айтама, эсигизде болсун. Бюгюнден башлап, бир айны ичинде Ильяс бла Амиля эшикге солургъа чыгъарыкъ туююлдоле. Школгъа барып, артха кьайтырыкъдыла.

Бир кесек шошайдым. Директор тюрмеге иймегенине кьууандым. Былтыр бир жашчыкъны ийген эдиле ары. Мавлида Нургалиевна уа тохтамайды:

– Арт заманда бошлагъан этгенме мен сизни. Бир-бирлени къаты тутаргъа керекди. Алгъын бизде абаданыракъла гитчелеге къарагъан эте эдиле. Ол иш нек эсе да тохташып турады. Жыйылгъанлагъа къарап: – Даян мындамыды? Кёрюнчю...

Жеринден ёрге бир узун жаш, къоллары да хуржунуна сугъулуп, ёрге турады. Бети да сепгил, чачлары да уллу ёсген жаш менден төрт жылгъа уллуду. Анга да къарамай, бизден жаланда бир классха ёрге окъуйду. Устазла да, сабий юйню бирси ишчилери да аны бла бир тил-лидиле. Бирсилеге чачларын ёсдюрюрге жарамайды, анга уа халалды ол. Директор окъуна аны айтханына къулакъ салады. Быстырны да Даяннга башхаладан энчи аладыла. Алайсыз къалай, ол мында «бийди». Устазлагъа тынгыламагъан сабийле анга тынгылагъан этедиле. Мында ол Даян-агады.

– Тынгылайма сизге, Мавлида Нургалиевна.

Къалай менсинип жүрютеди бу кесин! Директорну онг къолу сунарса! Юсюндеги кийимлери да бирсиледен энчиди, бизде уа – битеу бирча кийимле.

– Даян, бу неге баргъан ишди? – деп сорады директор, бизге къолу бла кёргюзте. Жашчыкъ, халлери осалды быланы. Сюйселе, шахаргъа барадыла. Бир низамгъа келишмейдиле. Мени бир затха да санамайдыла. Былай жарарыкъ туююлдю. Была бла бир хапар айтсанг эди... Асыры бек озгъандыла.

– Ангыладым, – деп, башы бла билдирди. Мавлида Нургалиевна, сахнадан тышоуп, эшик таба атланды. Аны бла бюгюнню жыйылыу бошалды.

– Хо, къайтыгъыз кесигизни къауумларыгъызгъа. Аллах сакъласын бу ишни къайтаргъандан. Къачханлагъа бет этерик туююлбюз, – деп, чыгыш кетди.

Барыбыз да чачылдыкъ. Гитчелеге уа онг берип къой ансы, сау кюн жаншап айланырыкъдыла. Ала директорну айтхан сёзлерин къайтарып кюледиле:

– Ха-ха, къачхынчыла!

– Бийле!

– Тапханма былайда батырла!

Амиля, Алия, мен да кесибизни къауумларыбызгъа кетдик. Юйге берилген ишлени бошаргъа керекди.

* * *

Ингир ашдан сора жашчыкъла эшикге къар ариуларгъа чыкъдыла. Таза хауада ишлерге да – тынч. Терк окъуна къарны кюредиле. Ишлери не ыразы болуп, солургъа олтурдула. Ол кезиуде Даян кёрюндю. Бизни таба атландыла. Жууукъ келип, бизге кюлюп башлады:

– Ой-ой, къачхынчыбыз да былайда кёреме. Сени кёре барайым деп тура эдим.

– Мени атым барды.

– Хо, шайтанлы болма, ансы тилинги аман терк кыысха этерме.

Кертисин айтханда, аны бла ариу сёлеширге керекди. Алай не аманлык этгенме мен анга? Аны аллында кесими терсге санамайма мен, жалыныргыа да мурамым жокъду. Мен алай этерик суннган болур эди ол, алай мен кесим ючюн сюелирге сёз бердим.

– Мен санга не хата этгенме? Сёз болмагъан жерде не сёз кыозгъайса?

– Не дединг, сабий? Тилинг ючюн, – деп, кыулак артыма урду. Асыры кыаты ургъандан башым-кёзюм тегерек айланган эди.

– Кыаллайла этесе, Даян-ага? – деп, ким эсе да мени ючюн сюелди. Ол сёзле аны андан да бек ачыуландырдыла.

– Не сюелесиз былайда? Терк кетдигиз кёз аллымдан! Сиз да кыулак артыгъызгъа алыргъамы сюесиз? – деди ол. Андан кыоркыгъандан сабийле кыачдыла. Мен, Даян, аны юч нёгери кыалабыз.

– Не, кесинги терслигинги ангыларгъа сюемисе? – деп, кыолларын кыаты кыысып сорду.

Мен «угъай» дегенча, башым бла кёргюзтдюм.

– Алай эсе, ма энтта санга! – деп, кыаты ургъанындан жерге жыгылдым. Аны бла келгенле Даянны ыразылыгъын сакълап тура эдиле, мени юсюме атылыргъа.

– Ага, кел биз мынга жетдирейик.

– Не муну бла ойнап турабыз былайда?

– Угъай! – деди Даян. – Мен эртте сагъыш этгенме аны кыалай кыапха жыярыгъымы. Ха-ха, кыачхынчы. Кечгинлик тиле бусагъатдан!

Мен жууап кыайтармадым. Даян бетиме аягъы бла урду. Бурунумдан кыан келип башлады.

– Сен бек иги билесе, мында халге мен жууаплыма. Сен а кыачаргъа умут этгенсе. Унутханмы этгенсе, директор сени ючюн менден сорлукъду? Эшитгенми эдинг битеу халкъ кыатында Мавлида Нургалиевнаны айтханын? Халигиз сабий юйде осалды... Ол а, сенича бир кыойланы хатасындан! Аны ючюн сени не сакълайды билемисе? – деп, кычырык этип, Даян бир кесекге шош болуп, нёгерлерин жууукъ чакъырды. – Тешигиз кыачхынчыдан чурукъларын!

– Не этесиз? Тешерик тыйюлме мен!

– Биз сенден сормайбыз! Мен тутайым, жашла, сиз а чындайларын да, чурукъларын да тешигиз.

– Болдугъуз, керек тыйюлдю! Сууукъду! – деп, Даян мени кыаты тутады, аны «итлери» уа аягъымда болгъанны тешедиле. Сууукъ кыаргъа аякъларым бла сюелгенде, жюз ийне чанчылгъан суннган эдим. – Кыайтарыгъыз чурукъларымы, сууукъду!

Алай айтханыма кыууанып кыаладыла.

– Белгили кыачхынчы кесини неге жарагъанын кёргюзтсюн энди! – деп кычырды Даян. – Санга сабий юйню тегереги бла айланыргъа керекди. Биз а сени ызынгдан барлыкъбыз. Юч такъыйкыагъа айланып келмесенг, энтта бир кере кыайтып барлыкъса.

– Чабарыкъ тьююлме! Аякъларым къабыша турадыла! Къайтары-гъыз чурукъларымы артха!

– Жашла, муну чабарча этигиз! Мен а былайда заманнга къарайым. Не сюелесе? Чап терк! Къачханынг ючюн жууаплыса сен.

Мени онгум жокъ эди. Тишлерими да къаты кысып чабама. Жашла ызымдан келедиле. «Бир кесек тѣз», – деп, кесими жапсарама. Жерни сууукълугъу алай кюйдюреди, сюеклериме жетген суна эдим. Манга тохтаргъа жарамайды, юч такъыйкъагъа чабаргъа керекме. Аллыбызда гараж барды. Къалай чапхын аны аллы бла уа? Алайда машиналарын жууучудула, суу олсагъат бузлап къалады. Къалай чапхын буз юсю бла?! Бир секундха тохташыракъ болдум. Ызымдан келгенле уа: «Унутма, юч такъыйкъанг барды», – деп кычырадыла. Болса болур, чапханлай барама. Жаланаякъ бир заманда окъуна баргъанмысыз буз юсю бла? Ол заманны эсеме тюшюрюрге къоркъгъан этеме. Жютю чюйлени юсю бла чапханча барама. Бир кесек азайтсам чапханымы, онг аягъым бузгъа жабышып башлай эди. Кючден буздан аягъымы айырама, ызларым а къан къатыш къаладыла...

Даяннга дери жетерге алай кѣп къалмайды. Буз болгъан жер узакъда къалады. Къарыуум тауусулгъанды. Аякъларым меникиле тьююлдюле. Кѣзлерими туман алгъанды. Акъыртын жерге ауама...

– Затынгмы аурутады, жашым?

– Анам! Аначыгъым! Къалай тансыкъ болгъанма мен санга! Нек къойгъанса бизни? Алай кыйынды сенсиз...

– Шош бол, жаным. Манга да бек кыйынды сизсиз. Алай жүрегим кыйнала эди бюгюн. Сау болсам эди, бир кишиге сизни жүрегигизни кыйнаргъа бермез эдим. Не этейим, Аллахым?! Аягъынг бекми аурутады, жашым?

– Угъай, аначыгъым, аурутмайды. Кесими къар юсюнде угъай, жылы мамукъну юсюнде баргъан суна эдим.

– Ол мамукъ тьююл эди, жашым, мени къол аязым эди... Мени жанында чаба эдим, къол аязымы аякъларынгы тюбюне сала. Сен кыйналмазча...

– Сау бол, аначыгъым! Мен сени алай сюеме! Алчы бизни мындан, тилейме...

– Алалыкъ тьююлме, алтыным! Болсада, хар заманда да сизни къатыгъыздама. Мындан арыда, къолумдан келгенича, болушурукъма. Тилейме, жарамангъан ишле этмегиз, артда сизни ючюн манга кызыарыргъа тюшмесин. Сау къал, жашым! Унутма, мен къатынгдама...

Анамы тюшюмде кѣрюнеди. Кеси кесиме келгенимде, саулукъгъа бакъгъан жерде жатып тура эдим. Къатымда доктор Сайда, бир къауум устаз, директор да сюелип тура эдиле.

– Къоркъутдунг бизни, Ильяс! – дееди Мавлида Нургалиевна. – Ким къойгъанды Даяннга санга былай этерге? Кѣрюрсе мен анга этерикни. Аягъынг бекми аурутады?

Мени жаякъларым бла кѣз жиялумукъларым тѣгюлдюле. Директорну сорууна жууап берлигим келмей эди.

– Хата жокъ, – деди доктор. Энтта бир кесек эшикде турса эди, мындан да аман боллукъ эди. Аягъымы аракъы бла жуууп, кызыдыручу дарман жагъадыла...

Докторну айтханы директорну бир кесек жапсарды. Болсада, кесини терслигин бу иште билмей амалы жокъду. Андан болур эди, мени бла ариу сѣлеширге кюрешеди:

– Ильяс, сьемисе, санга жангы чурукъла алайыкъ? Бу кюнледе Уфагъа барыргъа деп турама. Кел, сени да ара шахаргъа къараргъа элтейим...

Мавлида мени сыларгъа къолун узатды. Жюрекден келмеген иши жюрегиме асулукъ бермейди. Анам кѳрсе, не дер? Ыразы болмагъанымы билдирир муратда, бир жанына бурулдум. Керек туююлдоу манга андан жангы чурукъла, ара сахар да.

Кесими къатымда кишини да кѳрюрге суюмей эдим. Мени жюрегим бир бек «аурута» эди. Ол ауруу а тиш, аякъ ауруудан да къыйынды... Чириген тишни тартып чыгъаргъанча, аны къалай чыгъаргъын? Жаным ауруйду, жилийды! Андан къыйын не барды?!

Чабакъны бла кампетни татыулары

Жаз башы кюн. Биргеме окъугъан Фарит бла школдан къайтып келебиз. Ёксюзле юйюнден узакъ болмагъан бир абадан тиширыуну юйюню къатында тохташадыкъ.

– О-о-о, къаллай ийисди! Амма чабакъ бишире турады. Эх, бир таба берселе эди манга бусагъатда, бек терк ашар эдим!

Кертиси бла да, бир ариу ийис эте эди. Эрттеден бери ашамагъан эдим чабакъ, мен да угъай дерик туююл эдим.

– Билемисе, Фарит, мени анам алай татыулу бишириучю эди чабакъны.

Ариу ийис анамы огъурлулугъун эсима салады. Анабыз, атабыз сау болсала эди, биреуню терезе тюплеринде былай этипми айланырыкъ эдик! Хар кюнден биширлик эдик.

– Айтмай къой. Сабий юйде алай терк бермейдиле бизге чабакъ, – деп, мудах ахсынды Фарит.

Биз алай эте тургъанлай, терезеден амма къарайды.

– Биягъы бу сабий юйден сабийле! Не зат урлайыкъ деп къарай болурла биягъы! Кетигиз, сюелмегиз мени къабакъ аллымда! – деп, къычырып, терезени гам жабады.

Биз андан ары кетдик. Не мен, не Фарит жууап бермедик ыннагъа. Да не айтырыкъса абадан адамгъа?.. Халал Фарит туююшюрге суюмейди. Алай кѳп болмайды ол ёксюзле юйюне тюшгенли. Анасы ёлгенлей, атасы кеси келтиргенди бери аны. Биз аны бла бир отоуда жашайбыз, окъугъан да бирге этебиз.

Къысха заманны ичине Фарит кесини хунерин кѳргюзтгенди. Ариу суратла ишлейди, суратчы болуп туугъанды десем, ётюрюк айтмам. На-

змула да жазады. Мени бек сейирсиндиргени уа, бош затда игиликни, ариулукъну табады. Сёз ючюн, жаз башы суучукъланы кёрсе: «Была окъуна жаз башы келгенине къууанадыла». Неда, кюннге бетин айландырып, манга айтыр: «Кюн бизни сюеди. Ол себепден биз анга ыразы болургъа керекбиз. Ильяс, бир сагъыш эт, бир кюннге окъуна кетсе, биз не этерикбиз?». Бек акъыллы жашды. Бусагъатда да бир иги оюм айтды:

– Билемисе, Ильяс, не зат айтыргъа сюеме. Сен бир кишиге айтма ансы. Бусагъат ашайыкъ да, суу боюнуна чабакъ тутаргъа барайыкъ. Ыразымыса?

– Мен ыразыма. Чабакъ тутуучуларыбыз жокъдула бизни...

– Тапханса жарсыр зат! Элчи жашладан бирлеринден тилербиз.

– Хо.

Биз, къууанып, бир бирибизни къолубузну тутдукъ. Тюшден сора хуржунларыбызны къалган гыржын бла толтурдукъ. Ол кюн столгъа Хакима къарай эди. Ол халал устазыбыз бизге бир заманда да урушмагъанды.

Суу къатына баргъандан сора, узакъ болмай жашагъан бир жашчыкъдан чабакъ тутуучусун тилеп алабыз. Артда къуртла да табабыз. Биз шошуракъ жерде кёлге барабыз. Суу уллуракъ келгенча болду. Салынып тургъан кёпорню алыпмы кетеди деп болдукъ. Сейирди, къайры барады бу суу, былай уллу болуп? Анга кёп къарасакъ, башыбыз тегерек айланады.

– Ильяс, къуртну суугъа атардан алгъа, умутунгу айтып тюкюргенми эдинг?

– Неге керекди ол а?

– Алайды тере. Алайсыз чабакъ тутуллукъ туююлдо. Мен а бу бирин да нек тутмагъанды деп турама.

Фарит ыргакъгъа жангы къурт салып, терк окъуна бир затла шыбырдап, суугъа атады.

– Сорургъа боллукъмуду? – деп чакъырама.

– Хау, болмай а.

– Сен атанг бла чабакъ тутаргъа барыучуму эдинг?

Фаритни бети тюрленеди. Иги кесек заманны жукъ айтмай турду. Андан сора кесини мудах хапарын айтып башлады:

– Къайдан?! Атам мени бла ойнагъан окъуна этмей эди. Сау кюнле бла кесини нёгерлери бла тас болуп кете эди. Ингир алагъа ичип келсе, туююш къозгъамай къоймай эди. Къыш къыямада бизни эшикге къыстаргъа да болур эди. Бир жол ичип келип, аш сурайды. «Мен жукъ биширмегенме, отонла жокъдула», – деген эди анам. Атабызны ибилис ургъанча болады. Эшикге чартлап чыгып, артха жаркъа алып киреди. «Отун жокъдуму, эшек?! Ма санга отоун!» – деп, анабызны туююп башлайды. Биз аны къорууларгъа кюрешебиз. Алай атабызны ургъанындан бирси мюйюшге учабыз. Сууукълукъгъа да къарамай, анабызны эшикге къыстайды. Бизге уа: «Мен сизге иги ана келтирликме», – деген эди. Танг атар заманнга жукълайды. Эшикни ачханыбызда, анабыз биченле

ичинде олтуруп тура эди. Андан сора анабыз терк-терк ауруп башлагъан эди. Кечеле бла солууу жетмей, жукълаялмай къыйнала эди. Бир къауум айдан... анабыз дуниядан кетеди, – деп, былайда Фарит, къоллары бла бетин жабып, жилияды. Аны кёз жилимукъларын кёргенимде, жүрегим ауурлукъ этди.

– Болду, Фарит, мен сени ангылайма. Битеу чабакъны къачырлыкъ-быз бусагъат, – деп, ойнаргъа кюрешеме. – Къайдады эгешчигинг бусагъатда? Сиз туугъан къарындаш бла эгечсиз да?

Кёз жилимукъларын тыяргъа къарыуу жетмей, Фарит хапарын кючден айтады:

– Хау, ол мени туугъан эгечим эди. Алай билмейме ол бусагъатда къайдады. Атабыз Назгульну чыганлылагъа сатханды. Ичип тургъанлай, кеси айтхан эди аны манга.

– Кет, хоу! Ол санга иллеу тюйюлдю! – деп, сейирсиннгеними букъдуралмадым.

– Чыганлыла элни ичинде сатыу-алыу этип айлана эдиле. Атам бла эгечим а орамда эдиле. «Къаллай ариу къызчыкъды! Сатчы муну бизге», – дегендиле. Ол а, тели, Назгульну сатхан этгенди, – деп жилияды Фарит.

Ол заманда чабакъ тутуучу тебеди. Уллу чабакъ тутулгъан болур дейме.

– Фарит, тутулгъан болур дейме, тарт! Тарт терк! – деп, тёзалмай, ёрге секирип къобама. Кёз жилимукъланы, тенгими да унутама. Ёрге тартсам, бир уллу чабакъ.

– О-о-о, тутдукъ!

– Кёрдюнгмю, къаллай юзmezбалыкъ тутдукъ, Ильяс!

Мудах хапарларыбызны унутабыз. Чабакъны тутханыбызгъа къууандыкъ. Юзmezбалыкъ а суу жагъада кесин жерге туюеди.

Биз чабакъ бла кюреше тургъунчу, кёпюр къатында къап-къара машина келип тохтайды. Андан къара кийимледе бир киши чыгъады. Ары-бери чайкъала тургъан кёпюрге къарап, бизни таба атланды:

– Кюн ахшы болсун, жашла!

– Ахшылыкъ кёрююз!

– Сиз школдамы окъуйсуз?

– Хау.

– Устазла айтмагъанмыдыла сизге, суу уллу келген заманда былайгъа келирге жарамагъанын?

– Айтхан эдиле, чабакъ ашарыгъыбыз бир бек келген эди, – дедим мен.

– Юйдегилеригиз алалмаймыдыла? – деп соруу этеди.

– Ёксюзле юйюнденбиз биз, – деди Фарит. – Къарачыгъыз, къаллай чабакъ тутханбыз! Сюе эсегиз, сизни да сыйлайыкъ. Барыбызгъа да жетерикди...

– Сабий юйденсиз сора. Келигиз, олтуругъуз машинагъа, алайгъа дери элтейим. Къоркъуулуду суу жагъада айланган.

Жаш водитель бизни аллыбызда эшиклени ачады. Барыбыз да олтурганлай, машина жеринден тынч тебеди. Къара кийимледе кишичик бизге биршер кампет узатып, атыбызны сорады. Кесини дефтеринде не зат эсе да жазганлай турады кеси да. Сабийле юйюне терк жетебиз. Кетерден алгъа, ол киши, бизге къарап:

– Бу жолдан сора кесигиз суу боюнуна бармагъыз. Директоругъузгъа менден салам айтыгъыз.

– Кампетле ючюн сау болугъуз!

– Хайдагъыз, къалыгъыз чабакъчыла, – деп кетди. Биз Фарит бла кѣп турдукъ, ызындан къол булгъап.

Чабакъ бек татыулу эди. Кесибизни къауумубузну аш-суу этген жеринде биширген эдик. Хар бирине да бир кесек жетген эди. Хакиманы да сыйлагъан эдик. Жукълардан алгъа, унутулгъан чабакъны татыууну юсюнден кѣп айтдыкъ.

Манга бир соруу тынчыкъ бермей эди: ким эди ол къара машинадагъы тамата?

* * *

Ючюнчю дерс бара турганлай, классха директорну орунбасары киреди. Кѣзлюклерин тюзетип, тизмелеге къарап, устазгъа былай айтды:

– Кечгинлик, манга Ильяс бла Фарит керекдиле. Аланы сабий юйню директору чакъырады, – деди. Аны эшитгенлей, жюрегим табаныма тюшеди. Энди уа не этгенбиз?

– Терк, жашчыкъла! Директор сакълап турады, – деп, бизни завуч ашыкъдырады. Артха бурулуп, устазгъа: – Мен айтып кюрешгенме директоргъа дерс бошалгъынчы сакъла деп, алай унамагъанды.

Бир жаны бла дерследен эртте кетгенибиз игиди, алай сабий юйде не сакълагъанын билмегенибиз бир кесек къоркъуу салады. Биреулен тарыкъгъанмы этген болур бизден? Алай аманлыкъ этмегенбиз. Школда кишиден артха къалмайбыз. Боллукъ затха мадар жокъ деп, юйге атландыкъ.

Сабий юйню босагъасындан атлагъынчы, къалауур директорну кабинетине барыргъа буйрукъ береди. Мени аякъларым бир сейирлик болуп башлайдыла, Мавлида Нурғалиевнаны кабинетини къатына бара башласам. Болсада, биринчи эшикни къагъып киреме.

– Кюн ахшы болсун, кирирге боллукъмуду?

– А-а-а, келдигизми, къойла? Киригиз, тоймагъан кѣзлюле! – деп, директорну сыфаты, сѣлешгени да игилик сакълатмайдыла. – Битеу коллектив бла, жыйылып, сакълап турабыз сизни. Бизни андан сора ишибиз жокъду, алайды да?

– Да хау, биз бир зат да билмейбиз, ойнагъандан, иги ашагъандан, татлы жукълагъандан башха, – дейди устазладан бири. – Сабийле, сиз ишлейсиз, биз а ойнайбыз. Алаймыды, Ильяс, Фарит?

– Къайда эдигиз тюенене? – деп, юсюбюзге сюеледи Мавлида Нурғалиевна.

– Чабакъ тутаргъа баргъан эдик, – дейме мен.

– Ох-ох! Кесинге ийнанган болурмуса, сабий! Соруусуз, суу кё-
тюрюлген сагъатда суу боюнуна баргъансыз. Алай этгенигиз бла ёхтем-
ленгенми этесиз? Ачмы болгъан эдигиз?

– Чабакъ ашаргъа суюе эдик, – дейди Фарит.

Аны жууабын устазла жаратмадыла. Чибин уягъа тийгенлей бол-
дула:

– Былагъа бир зат жетмегенлей турады хар заманда да!

– Айтмай къой, бизни сабийлерибиз тюшлеринде да кёрмейдиле
была ашагъанны!

– Бошдан айтмайдыла «Бёрюню не кёп ашатсанг да, агъачха къа-
райды» деп!

– Аны бир айт. Жашауубузну аямай кюрешебиз биз а, бир ичгичи-
лени сабийлерин адам этебиз деп.

Директор биягъы башлайды:

– Кимни кёргенсиз анда?

– Къара кийимледе бир кишини. Ол бизни кесини машинасында
былайгъа дери келтирип кетгенди.

– Хау, кампетле бла да сыйлагъанды, – деп къошады Фарит.

– Билемисиз, кимсиз сиз? Сиз аштапарласыз! Юч тамакъ тенгли
бир ашайсыз да, олда азды сизге. Быдырыгъыз жылтырсын! Сиз билеми-
сиз кимди ол киши?! – деп, тюкюрюклерин чачып жаншайды Мавлида.

Угъай деген магъанада башыбызны булгъадыкъ.

– Ётюрюк айтмагъыз! Сиз хар нени да билесиз. Сиз мени бетими
жояр ючюн этгенсиз. Кесигиз къатына барып, менден тарыкъгъан бол-
лурсуз, – деп, Мавлида Нургалиевна ачыуланып, манга къарап: – Былай
кел, къынгыраякъ. Китапда бу суратны тюбюне къара, не зат жазылып
турады! Уллу окъу!

Суратда кертиси бла да тюненеги киши эди. Хау, хау. Жангылмайма.
Жазылгъаннга жууукъдан къарап, уллу окъуйма:

– Районну администрациясыны башчысы ... – Мен къыздым. Сейир-
синнгенин Фарит да букъдурмады. Сора ол бизни кампет бла сыйлагъан
кишичик районда биринчи адамды! Къайдан биллик эдик биз аны...

Директор стол тюбюнден газетни чыгъарып, кёз аллыбызда сил-
киндиреди:

– Къарагъыз, къалай айтдыргъансыз атыбызны, къоланла! Район га-
зетде сабий юйде сабийлеге тийишлисича къарамайдыла, суу кётюрюл-
ген сагъатда суу жагъада ойнап айланадыла деп жазылып эди. Эрттенли
уа район башчы кеси окъуна сёлешгенди. Къаллай ётгюр сабийледиле
Ильяс бла Фарит, юзмезбалыкъ тутхандыла Акъ суудан дегенди. Мен,
кесими къулакъларыма ийнанмагъанлай, ойнап айтхан суннганма, Мав-
лида-апа столгъа газетни сызады. – Урушхан этгенди, энди мен кесим
битеу суу жагъаланымы айланыргъа керекме, бир низамгъа келтирип
ючюн дегенди. Билим бериу управлениягъа сёлешип, манга выговор
бердирликме деп къоркъутханды. Сиз не сейир сабийлесиз! Бетигиз

жокъду! Эки сылхыр ючюн битеу районнга атыбыз айтылганды! Бу хапарны радио бла окъуна айтханды дейдиле! Ит сюрюу!

Эх, чабакъ тутхан ишибиз былай бошаллыгъын билсег а! Къайдан билирге керек эдик ол киши бизни директоргъа урушуругъун? Бизге бек жарыкъ болгъан эди, ариу адам, бизге да кюлюмсюреп.

– Не этебиз былагъа? – деп, сорууну къысха салды директор.

– Тюрмеге иерге керекди! Быланы жерлери андады!

– Бир айны ичинде сабий юйде полланы жуусунла!

– Жангы кийимле берирге керек тюйюлдю былагъа! Эскиле бла жюрюсюнле!

– Хау, хау! Иги жашаудан эсирип турадыла была! Патчахны юйюрюнде ёсген сунарса!

– Кертиси бла да, «Тойгъан кючюк иесине чабады» деп бошдан айтмайдыла!

– Даяннга айтыргъа керекди, быланы къапха жыйсын!

Андан сора да кёп тилекле эшитдик. Бизге тынгылап, къызаргъандан башха амал къалмай эди.

– Тюз айтасыз. Аланы барын окъуна этсек, аз боллукъду, – дейди Мавлида Нургалиевна. – Бусагъат жай быстырла берип башларыкъбыз, была уа эски кийимлери бла айлансынла. Была бизни бетибизни жоюп, биз а былагъа жан аурутупму турлукъбуз?! Ашлары иги, тойгъунчугъа дери жукълайдыла, бетсизле! Къырал былагъа аллай бир ахча жойгъанда, хайырлары уа жокъ. Даяндан сорургъа кереклисине да ыразыма. Бир кесек акъыл жыйсын быланы башларына! Энди уа – терк школгъа!

Ызыбыздан кычырды:

– Жайда жангы футболка бла башха аякъ кийимле тилемегиз менден!

* * *

Отоуубузну эшиги аякъ урулуп ачылды. Босагъада Даян сюелип тура эди. Фарит бла мен а китап окъуй.

– Эй, акъыллыла, къююгъуз китапланы, мен былайда болгъан сагъатда! – деп, эшикни жумдуругъу бла урду. Жыл саны уллу болгъаны анга энчи онг береди. Къоллары – узун, жумдурукълары – уллу, андан элчи жашла да къоркъадыла. Даян хата этмесе да, къол жетдирирге аман болмаучуду. Бизни отоуубузгъа келгени бир игилик сакълатмайды.

Директорну тюненеги айтханы эсиме тюшдю: Даяннга айтып, быланы къапха жыяргъа керекди дегени.

– Мени ыразылыгъым болмагъанлай, чабакъ тутаргъа нек баргъансыз? – деп, мени къатыма жууукъ келди Даян.

– Сен а кимсе? Бизни устазыбыз? – деп, хыны жууап бердим.

– Жапдынг! Тоймагъанла! Битеу хаталарыбыз сизни ючюндюле. Сизни хатагъыздан билемисиз, манга къалай урушхандыла! Директордан таякъ алгъан игими сунасыз! Мен сизни оздуруп ийгенме! Чабакъны ёмюрде кёрмеген кибик. Мен бу ишни алай къоярыкъ тюйюлме.

– Битеу дуня ол чабакъ ючюн ауупму кетгенди? – дейди Фарит.

– Сен даулашыргъамы кюрешесе? Ма санга! – деп, Фаритни кыулак артына жетдиреди. Ызы бла Даян, манга айланып: – Сангадамы керекди? Ма!

Мен аны жумдуругъундан къачаргъа умут этеме.

– Къолларымы сизничала ючюн бузаргъа суймейме. Мен ангылагъандан, сиз керти тенглесиз. Чабакъгъа да бирге баргъансыз, ачдан ёлмезча. Сабий юйню битеу районнга айтдыргъансыз. Директор манга сизни къапха кыяргъа буйрукъ бергенди. Мен а башха тюрлю онг этерге деп турама. Бюгюн сагъат сегизде спортзалгъа келигиз. Битеу жашланы чакъырлыкъма ары. Сиз бир биригиз бла туююшюрге керексиз. Анда кёргюзтюрсюз шуёхлугъугъузну. Ким хорлатса да, манга жалчы боллукъду. Ол адам мени быстырларымы жууарыкъды, мен не айтсам да, аны этерикди. Ангыладыгъызмы?

– Мен туююшюрюк туююлме, – дедим мен. Даян ючюн биз бир бирни нек тюерге керекбиз?

– Биз туююшюрюк туююлбюз, – деди Фарит да.

– Бир кёрюгюз айтханымы этмей, ол заманда битеу сабий юй бла бирге тюерикбиз сизни. Ол заманда экигиз да мени жалчыларым боллукъсуз.

– Да туююгюз, алай сени жалчыларынг а боллукъ туююлбюз, – деп къошдум мен.

Даян бир кесек абызырагъан окъуна этди:

– Къаллай буруш адамласыз сиз. Бюгюннге дери мени бла бир киши да даулашмагъанды, – деп, башын къашый, былай айтды: – Охо, энгта бир тюрлю мурагым барды, иги акъылым барды мени. Сиз биле боллурсуз, мен кампетлени бек сюеме. Туююшюрге суймей эсегиз, манга кампетле келтиригиз. Айтайыммы къайдан алыргъа? Элни ортасында базар барды. Ары барыгъыз да, бир килограмм кампет урлагъыз. Ол заманда мен сизге тиерик туююлме. Башха жумушла да айтырыкъ туююлме. Ыразымысыз?

Биз жукъ айтмадыкъ.

– Хо, сагъыш этигиз. Мен сизге онг береме неда туюген этебиз, неда кампетле келтиресиз да, мен сизни кечген этеме. Кечеге дери заман береме, – деп, Даян эшикни къаты уруп кетди.

Отоуда шошлукъ болду. Иги кесек замандан Фарит айтады:

– Не этерикбиз, Ильяс?

– Билмейме.

– Урлагъан иги туююлдю.

– Анга сёз да жокъду. Кёкде анам кёрсе, мени ючюн бети жоюлургъа тюшерикди. Туююшюрге да суймейме, Фарит. Нёгерле бир бирлерин тюерге керек туююлдюле.

– Асыры кесине ийнанганды бу Даян. Аны кесин туюселе эдиле бирле. Ильяс, кел базаргъа барайыкъ, не болса да.

– Урларгъамы?!

– Угъай, къарайыкъ, ким биледи, бир зат кюуарбыз.

Устазыбыздан бизни ий деп тилейбиз. Базарны ичинде айланып чыккыдык. Кёзлерибиз а тапкалада салынып турган кампетледен кетмейдиле.

Сатыучула соруу этедиле:

– Жашла, не сюесиз?

– Кампет, алай бизни ачабыз жокъду.

– Хакъсыз жаланда ханс ёседи, – деп кюледиле.

– Фарит, ёсейим да, сатыучу боллукъма. Тойгунчугъа дери кампетледен ашарбыз...

Нёгерим олсагъат мени юсюмден чам назмула тагъады. Ауарабызны да унутуп, кюлебиз. Сатыучуладан бирлери бизни кесине чакъырып айтады:

– Эрттеден ызыгъыздан къарап ангылап турама не сюегенигизни. Мени сизге бир жумушум барды. Ма алайда коробкаланы алыгъыз да, эски клуб артында кюйдюрюгюз, мен тёлерикме, – дейди.

– О-о-о, бек терк этерикбиз аны уа, – дейди, къууанып, Фарит.

Клуб артында энчи анга деп жер барды. Биз ары аланы элтип кюйдюрдюк. Сатыучу бизге ючюшер сом береди. Къууандык! Башха сатыучуну къатына барып сорабыз:

– Сизге болушлукъ керекмиди? Энтта бир ненча коробканы кюйдюрдюк. Хуржунубузда ача таууш бизге къарыу береди. Алай бла бир беш-алты адамгъа болушабыз. Ингир болгунчугъа дери базар ичинде айландык. Юсюбюз букъу ийис этгенди. Битеу ишлеген ачабызгъа кампетле алабыз. Женгил болмагъан хуржун кампет чыгъады. Къалай игиди! Ишге болуп, ингир ашыбызны да унутханбыз. Энди тамбла эрттенликде ашайлыкъбыз. Ол алай уллу жарсыу туююлдю. Бек башы – биз кеси кыйыныбыз бла ача ишлегенибизге къууандык. Анга биз кампетлени сатып алгъаныбызгъа бютюнда бек ыразы болдукъ.

Къууанч тыпырлы болуп, биз юй таба атландык. Эрттеден бери быллай кампетле ашамагъан эдик, андан болур эди, биршер кампетни ашап кёрдюк. Ох, къаллай татыулуладыла! Алгъын быллай татлы затла кёрмеген эдик.

Къалгъан кампетлени битеу Даяннга бердик. «Гамата», аланы кёргенлей, жатхан жеринден секирип къобуп, эки-ючюсюн ашайды. Эринин-бурунун жалап, бизни махтайды:

– Аперим! Сиз да урларгъа юйрендигиз!

... Фарит бла шкодан къайтып келебиз. Биягъы сабий юйден узакъ болмагъан юйден бир ариу ийис чыгъады. Ынна чабакъ бишире болур дейме.

Кёз аллыма арт заманда болгъан ишле келедиле, кесими чалдишде тутулгъан чабакъ суннган эдим. Жилиярыгъым а тамагъыма тыгъылышды.

– Кел теркирек, – дейме мен тенгиме, сора, терк атлап, сабий юй таба кетдик.

Къууанчыбызны буздула

Биринчи дерсден окъуна Амиля кесине жер тапмайды. Школдан алгъаракъ къалай кетейим деген сагъыш башындан кетмейди. Аны кесини бир чурумуну болур.

– Ильяс, бюгюн жангы кийимле берликдиле, – деп, къууанып, айтады. – Тюшлеге ёлешип башларыкъдыла, бирсиледен алгъаракъ барыргъа керекди юйге.

– Къайдан билгенсе?

– Къызладан. Бир иги чурукъла, кийимле келтиргендиле дейдиле, – деп, кёзлеринде уллу къууанчы бла хапарлайды.

– Охо! Манга да бир тап кийим тюшсе эди...

– Да мен а нени юсюнден айтама санга? Эсингде тут, аузунгу ачып турсанг, къурулай къаллыкъса. Бусагъатда окъуна дерсден тилеп, устаз бла бирге складха барып, биринчи сюелирге керекди. Ол заманда бир жарагъан зат сайларгъа онг боллукъду.

– Ол алайды, алай устаз иймегге боллукъду...

– Иерикди. Не болса да, биринчи барыргъа керекди. Алайсыз битеу иги затланы аллыкъдыла да, бизге уа кишиге жарамагъан затла жетерикдиле. Эсингдемиди, былтыр чурукъла бергенлеринде, манга уллу ёлчемлиле тюшген эдиле. Андан сора битеу халкъ манга кюле эди. Физкультура дерсе уа аягъымдан чыгып кетген эдиле. Болду! Бюгюн мен кесим жаратханны, манга жарагъанны аллыкъма.

Къонгуроу зынгырдады. Биология дерс башланды. Мен Фарит бла бир столну артында олтурабыз. Бизни класда ёксюзле юйюнден юч адам барды: мен, Амиля, Фарит. Устаз жангы теманы ангылатады. Ол себепден мен аны ызындан жазаргъа кюрешеме.

Амиля тынчаймайды. Тёгерек айланады. Манга къагъыт сызады. Мен соруу бергенча къарайма анга. «Кел, дерсден ий деп тилейик», – деп кёргозтеди. Мен башымы булгъап, андан ары жазама.

– Апа, юйге барайыкъмы биз? – дейди Алия. – Сабий юйге медкомиссия келирге керекди, анда устазыбыз тёртюнчю дерсден тилеп кетигиз дегенди.

– Угъай, дерсле заманда не медкомиссияды ол?

– Сора мен окъугъан да, жазгъан да этерик туююлма.

– Болду, Амиля, гитче сабийчик туююлсе энди. Къарачы жашлагъа. Бирге жашайсыз, халигиз а – башха. Сен Ильясдан бла Фаритден юлго алсанг керекди. Дерсе кеслерин тап жюрютедиле, юйге берилген ишни этедиле, устаз бла даулашмайдыла. Сен а, къыз болгъанлыкыгъа, кесинги тап жюрютмейсе. Тап жюрют кесинги.

– Ой-ой-ой! – кюледди Амиля. – Ала кеслерин ариу кёргозтедиле ансы... Фарит жукъучуду, Ильяс а – эринчек. Кесини быстырларын окъуна жууалмайды ол, эгечи болушады.

– Кесингсе сен жукъучу! – дейди Фарит.

– Амилягъа бирлени юсюнден кюлюрге онг бер ансы, – дейди класда бир къызчыкъ.

Амиля олсагъат жеринден ёрге секирип къобады:

– Не дединг, макъа бала? Нек къошуласа ортагъа? Эрттеден бери къагъылмагъанмыса? Кесинги узун бурунунгу оноун этги эдинг да, бирсилеге къадалырдан алгъа!

– Мен экиге окъугъанла бла жаншайма!

– Ах, мен сени бусагъат! – деп, ачыуланып, Амиля чач эшмелерине илинеди ол къызчыкъны.

– Ай, ачыхан этесе! Ий!

– Ким бла сёлешгенинги билирсе!

Стол аугъанды, шинтикле да башха жанына учхандыла. Устаз, не кюрешди эсе да, айыралады. Къызла, бир бирлерини чачларындан тартып, кишиге ал бермейдиле. Бирсиле Амилядан къоркъуп къатышмайдыла.

Къызланы Фарит бла мен айырыргъа умут этебиз, нек дегенде бизни ючюн башланганды туююш.

– Амиля, ий чачларын, – деп кюрешеме мен.

– Болду, сени хатангдан битеу бизге кюлген этедиле, – деп къошады Фарит. – Алайсызда сабий юден келгенлени терслейдиле хар заманда да.

Биз алай эте тургъунчу, ол къызчыкъ Амиляны къолундан къабады.

– А-а-а! Къолум!

– Айтхан эдим да, ий деп! – дейди муну къолун къапхан.

Бети да къызаргъан Амиля биягъы ол къызчыкъны урады. Къаугъа башланды. Дефтерле, къаламла ары-бери учуп башлагъандыла. Къызчыкъ жерге ауады. Биз да аланы айырабыз деп, классда дауурдан киши кишини эшитмейди.

– Болдугъуз! Тынч туругъуз дейме мен сизге! – деп къычырды устаз. Шош болдукъ. – Чыгъыгъыз классдан! Сиз манга дерсни элтирге къоймайсыз!

Амиля олсагъат кесини затларын жыйып башлады. Мен Фарит бла классдан чыгъаргъа ашыкъмайбыз.

– Барыгъыз, барыгъыз! – деп, устаз бизге къолу бла эшикни кёр-гюзтдю.

Амиляны ызындан атланыргъа тюшеди. Эшик аллында сакълап тура эди бизни. Биз аны бла сёлеширигибиз да келмей эди. Ол а, кюлюмсюреп, бизге:

– Кёлкъалды болмагъыз, – дейди.

– Угъай, сёлеширге да сюймейме сени бла, – дейди Фарит.

– Энди ачыуланма, – деп тилейди Амиля. – Мен ол узунбурун къыз ючюн туююшгенме. Ол ёксюз юден келгенлеге къадалыучуду хар заманда да. Кертисин айтханда, мен кесим сюйюп этгенме бу туююшню.

– Къалай сюйюп? – деп сейирсиндик.

– Ма алай. Устаз тилегенибизде, иймегени ючюн, мен бирле бла туююшюрге деген эдим. Ол къызчыкъ кеси аллына ортагъа киргенди ансы, мен аны бла туююшюрге демей эдим. Тап болду да?

– Билмейме... Устаз сабий юйге сёлешип айтыргъа боллукъду, оюмму айтама мен.

– Айтсын! Урушурла да унутурла! Иги кийимле алгъы эдик да бек биринчи. Жашла, мен кесим сайларыкъма сизге быстырла. Мени ангылауум барды. Манга кёлкъалды болмагъыз ансы!

Къалай тил тутуп турлукъса биргенге окъугъан къызгъа?! Амиля адамны сёлешдирирге аман болмаучуду. Терс болса окъуна, ол болумдан тюз чыгъаргъа умут этеди. Бусагъатда да туююшно жангы кийимле алып ючюн къозгъагъанына ийнандырады бизни.

– Охо, Амиля. Бу жолдан сора алай этме. Намыслы къызла туююшге къатышмайдыла, – дейди Фарит.

Амиля, къууанып:

– Ой, мени жашчыкъларым! Энди этерик туююлме, алай кеслери башласала уа, къоярыкъ туююлме! – дейди.

Быстырла юлеширге жетсе, сабий юйде дауур болучуду. Бирча кийимлени жюз адамгъа деп келтирип юлешедиле. Хар адамгъа башха кийим излемейдиле мында, юйюрюнгдеча. Артда уа битен бирчала болуп айланабыз. Эгизлени юйюрю кирик. «Ма, айланадыла инкубаторчула!» – деп, элчи сабийле къогуздадыла бизни. Ол сёзле манга тынчлыкъ бермейдиле. Ол быстырланы окъуна аяп жюрютюрге керекди. Биреуленни къолкъаплары аман болсала, башха адамныкъын урлайдыла. Сора меникиде деп а бир кёр. Анда-мында бир быстыр тюшерге болур эди бирсилеге ушамагъан. Амиля аллай быстырладан бирин алыргъа сюе эди.

– Уллу болсам, кесиме не сюйсем, аны аллыкъма, – дейди Фарит. – Юй бийчеме да, сабийлериме да бирсиледе болмагъан быстырла сайларыкъма. Сюе эсегиз, сизге да эм иги быстырла саугъаларма?!

Биргебизге окъугъанны чомартылгъына къууанабыз. Къаллай умут этиучюю Фарит! Бизни устазыбыз Флора адамны умуту бек сюйсе толучуду дейучюю. Фаритни, Амиляны, мени битен умутларыбыз толсала эди.

Бюгюн бизни къауумубузда Хакима ишлейди. Алгъаракъ келгенибизге сейирсинеди.

– Устас ауруп къалгъанды, – дейди Амиля.

Биз школ кийимлерибизни алышхынчы, Амиля складха жетип келгенди. «Хакима-апа, бусагъат быстырла берип башларыкъдыла, келчигиз барайыкъ», – деп тилейди. Биз да аланы ызларындан атландыкъ.

– Биз биринчилебиз! – деп къууаннгандан, Амиля ёрге-ёрге секиреди. – Жашла, биринчи манга сайлайбыз, артда уа сизге, охо?

Аперим Амилягъа! Кертиси бла да бир къауум бирсилеге ушамагъан чурукъла, кийимле да бардыла. Мен бла Фарит бирсиледен башхаракъ болубузгъа къууандыкъ.

Амиля кеси жаратхан кийимлени сайлагъанды. Асыры къууаннгандан аякъ тюбюмде чёп сынмай эди. Ызы бла бизге сайлап башландыкъ:

– Ильяс, къысхаженг келекде айланнганынгы унут! Бусагъат... Ыхы, муну кийип кёрчю.

– Уллуракъ болур дейме.

– Къой сора аны, – деп, къулагъыма шыбырдады Амиля. – Башхасына къара.

– Ильяс, бу кесинги юсюнге ишленген кибикди, – дейди Фарит. Бъзы бла анга да жарагъан кийимле келишдирдик. Чурукъла да алдыкъ. Къууанчыбызны чеги жокъ эди.

Кеч къалгъанлагъа суйген затлары тюшмегендиле. Биягъы алагъа «инкубаторчула» дерикдиле. Бизге уа энди айталлыкъ туююлдоле алай.

Биз халкъны аллында махтанабыз. Биргебизге окъугъанла зарланып ёледиле. Амиляны хайырыды ол. Школда да Амиля:

– Къарачыгъыз, къаллай быстырла бергендиле. Биз ёксюзле юйюнден болгъанлыкъгъа, суйгенибизни киебиз! – деп махтанады.

Элчи сабийле ыразылыкъларын айтадыла:

– Бек ариу ушайды, Амиля!

– Жангы кийимлеринг бла...

– Ильясха бла Фаритге да къарагъыз! Кесим сайлагъанма алагъа да, – дейди Амиля.

Бизни кийимлерибизге да жетедиле. Жангы быстырлада окъуругъунг окъуна келеди. Бюгюн манга эки «беш» салгъандыла. Амиля окъуна алгъанды «беш».

Дерсле терк ётгенча кёрюндюле. Ары теркирек тамбла болса эди, артха школгъа келирча деген акъылда юйге кетдик.

– Къалай игиди да, жашла?

– Хау, сау бол, Амиля!

Бизни къууанчыбызны чеги болмалыкъ суна эдик...

Школдан сора сабий юйню директору кесине кабинетге чакъырады. Бизни кёргенлей, Мавлида Нургалиевна къычырыкъ этип башлайды:

– Сиз битеу чеклени ётгениз! Школда да, мында да сизден хата барды. Тюнене дерседе туююш къозгъагъансыз. Мында устазгъа уа ётюрюк айтхансыз. Аны къой, сизни Хакимагъыз складдан кийимле алыргъа эркинлик бергенди сизге. Угъа-а-й... Сизничалагъа иги болургъа жарамайды. Бусагъадан бу жылгъа алгъан кийимлерибизни къайтарыгъыз! – деп. Директорну сёзлеринден искилтин болдукъ.

– Апа, хар не къалай болгъанын айтайым, – деп башлайды Амиля. Алай Мавлида Нургалиевна сёз айтыргъа къоймайды:

– Болдунг! Эшитирге да суймейме сизни! Кёз аллымдан къуруп кетигиз! Къырал кийимлени уа тешигиз! Къуругъуз былайдан болмачыла!..

Жылыны аллында алгъан быстырларыбызны окъуна битеу артха сыйырдыла...

Ишлей билмейди...

Кюз арты бизге ишчи заманды. Бу жыл а картофну иги болгъан жылыды. Устазыбыз Райфа-апаны бахчасы уллуду. Анда биз хар кюнден ишлей эдик. Алгъадан окъуна картоф къазарыгъыбызны айтып тургъанды. Солуу кюнлерибиз да аны бахчасында ётюочю эдиле. Бюгюн да кеси иште къалып, биз алты жашны уа бахчасына ийгенди.

– Кюн бузулургъа боллукъду, бюгюн бошаргъа кюрешигиз, – дегенди.

Райфаны бахчасында жер асыры къатыдан кючден къзабыз. Биринчи кюнден окъуна къолларыбыз берч боладыла, аркъабыз да ауруйду кечеле бла. Андан тышындан да, аны эри кесин бизни бла жалчылача жюрюте эди. Тюшде бизни сабий юйге ашырыучу эди: «Барыгъыз, ашагъыз», – деп. Тюшден сора уа Райфа бизни артха бахчагъа къыстай эди. Анда-мында бир сют чай ичерге чакъырыучу эдиле кеслерини юйде.

Тюнене уа устазыбыз Флюра кесини юйюне къонакъгъа чакъыргъанды.

– Татыулу шорпа биширirme, хамамгъа да отунла салырма, – дейди халал устазыбыз.

Тюшге дери Райфаны бахчасын къзабыз. Тюшден сора уа артха барлыгъыбыз ахырда келмейди. Арыгъанма, ол картофну кёрлюгюм да келмейди. Фарит да артха къайтыргъа суймегенин билдиреди.

– Фарит, келчи Флюрагъа барайыкъ. Бизни ингир ала чакъыргъан этген эди, – дедим мен, бирсиле эшитгинчи.

– Алайды. Унутхан эдим аны. Бармай а, кел...

Тюшден сора Райфа бизни биягъы бахча къазаргъа иеди.

– Жашла бюгюн бошаргъа керекди, – дейди Райфа-апа.

Сабий юйюню къабагъындан атлагъанлай, мен Фарит бла бирге башха жанына айландыкъ.

– Бизге татлы затла келтирsegиз, Райфагъа айтырыкъ туююлбюз, – деп, сёз бердиле. – Эри да болмаз дейме юйюнде, эслерик туююлдоле.

– Сау болугъуз, боллукъдула сизге татлы кампетле.

Суу жагъада къзыыл юйге жетдик. Мында Флюра жашайды.

– О-о-о, къаллай къонакъла келдиле! – деп, бизни кёргенлей, къууанады. – Келигиз, киригиз. Шорпа бише турады. Тюнене къой сойгъан эдик.

Шорпаны татыулу ийиси юйню ичин алгъанды. Аллай шорпа къачан ашагъаныбызны да унутхан эдик.

Флюра бизге, хычинле эте, хапар айтады:

– Жашымы былтыр аскерге алгъандыла, юйде кесим жангыз аманды. Чеченде къуллукъ этеди. Эрим а сау кюн ишдеди. Кюндюз кесим турама юйде. Сиз келдигиз да, юй жарыкъ болду.

Исси хычинле сютбаш бла столда кеслерини жерлерин алдыла.

– Бусагъат бошайым да, бирге шорпа ичейик... – дейди ариу тилли устазыбыз.

Кёп сагъыш этдим, айтайым-айтмайым Флюрагъа деп. Айтыргъа дедим. Ол бизге анабыздан башха болмайды:

– Биз Райфадан къачханбыз.

– Къалай?! Къачханбыз дегенинг?

– Бюгюн аны бахчасында ишлей эдик. Бир къауум кюн алгъа башлагъан эдик, картофун къазып. Тюшге арыгъан эдик. Тюшден сора тёртеулен алагъа кетгендиле, биз а Ильяс бла – сизге.

Флюра сагъышланды:

– А-а-а, алаймыды. Аны кесини эки сабийи барды. Хар заманда да сабий юйдегилени ишлетеди. Билеме кышда суу ташыгыаныгызыны да.

– Хау, этиучюбюз.

– Эшитгенме, жашла малларына къарайдыла, кызычыкыла уа юйюнде тизгинин жыядыла.

– Ол да кертиди.

– Бизни шуёх болгъаныбызгъа Райфа ыразы туююлдо. «Башынга миндирме сабийлени, узакъ тут», – деучюдо ол манга. Бир жол сизге кампетле келтиргеним ючюн, урушхан окъуна этгенди. Сейир тиши-рыуду ол.

Бзы бла Флюра бизге исси шорпаны кыюады. Бир татыулу гыржынны да кеседи. Сют чай окъуна мында бютюн татыулу кёрюнеди.

Иги тойгъаныбыздан сора, къоншуда сабийле бла ойнаргъа эшикге чыккыдык. Андан сора хамамгъа бардык. Бир кесекге сабий юйде жашагъанымы окъуна унутхан эдим. Хар не юйдеча эди. Бир киши анга тийме, алайгъа барма, ол жарамайды деп айтмай эди. Хамамдан сора бал бла чай ичебиз.

Кюн къалай ётгенин ангылагъан да этмедик. Флюраны юйюнде не иги болса да, сабий юйге къайтыргъа заман келген эди. Кеч кълсакъ, Райфа айры чабакъ къайда кышланнганын кёргюзтюр! Флюра бирге-бизге эл бла бир аш берип иеди.

– Битеюне да менден салам айтыгъыз. Сау кълыгъыз! – деп бизни ашырады. Къууанч тыпырлы болуп, биз сабий юйге атландык.

– Мен да кесиме аллай ариу юй ишлерикме, – дейди нёгерим. – Анда хар кимге да жер жетерикди. Сен а, Ильяс, манга къонакыгъа келип турлукъса.

– Сау бол, мен да кесиме Флюрадача юй ишлерикме.

– Кел, Ильяс, ант этейик, сабий юйден сора кесибизни юйюрлерибизни кыурап, сау жашауубузну бир бирибиз бла шуёхлукъ жюрютюрбюз...

– Хайда. Ант этеме...

Райфа-апа отоугъа къалай киргенибизни кёрмеди. Жашла солуй тура эдиле. Аш бла хуржунубузну кёргенлей, тегерегибизни аладыла.

– Неди, бошайддыгъызмы? – деп сордум мен.

– Хоу бирда... Энтта бир кюнлюк иш барды.

– Эки кюннге окъуна.

– Устазыбызны эри келгенди да, сизни излегенди.

– Не айтхансыз анга уа? – деп, жеринден къобады Фарит.

– Бир жукъ айтмагъанбыз. Ол Райфагъа сёлешип сорлукъду, биз айтсакъ-айтмасакъ да.

Олсагъат отоугъа Райфа киреди. Жюрегим табаныма тюшген эди.

– Къайда эдигиз, болмачыла? – деп, Фаритни къатына барып, башына ачхыч бла урады.

Анга киши жууап бермейди. Устазыбыз аягъында чарыкъларын тешип, къаты жаны бла мени башыма урады. Бизни отоубузда жыйылып тургъан сабийле къачаргъа умут этедиле. Алай Райфа аланы тыяды:

– Бир киши бир жары барлык туююлдо! Кёремисе быланы! Сизге бшаныргъа да жарамайды! Охо, мен сизни къапха жыярма. Сизни хатагъыздан бирсиле картофну жыйып бошайлмагъандыла. Тамбла къар жауса уа? Аллахдан тилек тилегиз, чууакъ кюн болсун деп, алайсыз ёлтюрюкме мен сизни! Флюрагъа баргъан болур эдигиз?

Биз тынгыладыкъ. Устазыбызны ол бютюн бек ачыуландыргъанды:

– Сизни кампетле бла алдатханды, кесине ишлетир ючюн.

– Биз анда ишлеме... – дегенимлей, манга айтып бошаргъа къоймады:

– Шош бол! Ауузунгу жап. Алайсыз терезе бла чыгъарыкъса бусагъат... – деп, былайда сабийлени къолларында ашны кёреди.

– Былай келчи, келтир бери мал ашны! – деп, буйрукъ этеди къызладан бирине.

Ол терк окъуна кир челекни отоуну ортасына салады.

– Къолугъызда не бар эсе да, челекге атыгъыз!

Аны эшитгенлей, сабийле бир бирге сейир этип къарадыла. Быллай ашны татыуун кёпле унутхан эдиле. Анда-мында бири ашаргъа умут этген эдиле.

– Апа, бир керечик къабаргъа боллукъмуду? – деп, ким эсе да сорады.

– Угъай, атыгъыз, терк! Биринчиден, санэпидемстанция къоярыкъ туююлдо. Экинчиси, энтта бир зат алып кёрюгюз ол Флюра дегенден.

Ким эсе да жиялгъан окъуна этгенди. Битеу болгъан кампетни, ашны челекге атып, отодан чыгъадыла.

– Ол Флюрагъа этеригими кёрюсюз! Ол устаз туююлдо, ангылаймысыз? – деп, аны сёгюп башлайды. – Ишлей билмейди ол сабийле бла. Сизни мында тургъан заманыгъызда кесине чакъыргъаны педагогну ишин киремиди? Мен – бийик билимли педагог – аны этген ишин ангыламайма. Бу ишни юсюнден Мавлида Нургалиевна бла ушакъ этерге керекди.

* * *

Бйыкъдан артыкъ Флюра ишге келмейди. «Не болгъан болур?» – деп жарсыйбыз. Ауругъан этген болур, иги болуп келир деп сакълайбыз. Бир жол Флюра бизни къауумгъа келеди. Биз аны кюндюз келгенине сейир этдик. Асыры къуаннгандан, тегерегине чабып, соруула сорабыз:

– Биз тансыкъ болгъанбыз, апа! Къайда эдигиз?

– Ауругъанмы этгенсиз?

– Сиз кюндюз да бизни бла ишлериксиз да?

Алай аны халы мудах эди. Къолунда бир къагъытлары да бар. Бир кесек тынгылап, кючден кюлюрге кюрешип айтады:

– Сау болугъуз, балачыкъла! Хар нем да тапды. Мындан ары биз терк-терк кёрюшаллыкъ туююлбюз. Алай болуп къалгъанды. Болсада, мени юйюмю эшиклери сизге не заманда да ачылыпдыла.

Флюра, барыбызны да башыбызны сылап, эшик таба атланды. Андан сора ол бир заманда да келмеген эди ёксюзле юйюне...

Ёчюлген умут

Март айны аллы эди. Сабий юйню «башчысы» Даян ушхууурдан сора Фаритни бла мени кесине чакъырады. Не керекди энди анга? Бир хата этгенбиз деп билмейме...

– Сизге жумушум барды, – деди Даян. – Кесигиз билгенден сегизинчи март жетип келеди. Манга суйген кызыма саугъа алыргъа ахча керекди. Сизни башыгъыз иги ишлегенин билип, андан чакъыргъанма. Эки кюн къалгъанды. Манга беш тюмен табыгъыз...

– Къайдан табарыкъбыз? – деп, мен сейирсиндим.

– Ол сизни ишигизди. Урлагъанмы этесиз, арт борчхамы аласыз, огъесе ишлегенми этесиз... Эки кюнден ахча болмаса, менден кёрмегиз. Мен айтдым, излегииз, сагъыш этигиз, – деп, артха ундуругъуна жатды. – Барыгъыз, барыгъыз...

Биягъы бу Даян... Бизден къарыулу болгъанын билип, андан кюрешиди бизни бла. Аман окъугъанны тышындан да, кесинден гитчелени къоймайды. Ол заманда манга да къадалгъан эди. Энди уа ахча сурайды. Устазыбызгъа айтсакъ, бютюн аман боллукъду. Тил этенибиз ючюн тюерикди. Бирси сабийлени да бизге къажан тюерикди.

Къайдан тапсын адам аллай бир ахча! Урларгъа бир заманда да барлыкъ туююлме. Кесген окъуна этсинле!

Экинчи кюн школдан сора тюкен аллына бардыкъ.

– Ким биледи, тилесек, бирле берир эселе уа, – дейди Фарит.

Бирле киредиле, бирлери чыгъадыла. Ахча тилерге уялгъан эте эдик. Кёп айландыкъ тюкен ичинде, къарагъан кибик эте. Бир тиширыу экинчи кере къайтып келеди тюкеннге. Бизни биягъы кёрюп, сейирге барады:

– Хантуз алыргъа унутханма, – дейди тюкенчиге. – Бу жашчыкъла уа энтта сюелип турадыла.

– Хау. Сюелсинле, ала мени чырмамайдыла.

Сатыучу бизге соруула берип башлайды:

– Адам сакълапмы турасыз, сабийле?

– Угъай... – Ол бизни кампетле аллыкъ сунуп, он сом береди.

– Алыгъыз, бюгюн байрым кюндю, – деп, чомарт тиширыу хантуз алып кетди.

Ол он сомгъа къалай къууаннганыбызны айтып айталлыкъ туююлме. Энтта къыркъ сом тапсакъ, къутулабыз Даяндан. Сабий юйге бара, эки сом табабыз. Хуржунубузда онеки сом барды!

– Тап тюшдю бизге, – деди Фарит, хуржунундагъы сомланы санай.

– Хау, иги кюресек, тамбла беш тюмен окъуна жыярбыз...

Экинчи кюн тюкеннге кирирге базынмадыкъ, сатыучудан уяла эдик. Кесибизге кёл этдирип, ётюр баргъандан тиледик, алай ол да зат бермеди бизге. Айып окъуна этип кетди.

– Ёсейим да, бир кишиден тилерик туююлме ахча. Кесим кёп ахча ишлерикме. Адам арт борчха тилесе да, кишиге угъай дерик туююлме, – дейди Фарит.

Тюкен аллында бир кесек заман ётдюргенден сора, Фарит айтады:
– Ильяс, баш орамлада кьар эрий башлагъанды. Кел, ары барайыкъ.
Адам капек тюшюрген эсе, жолда кёрюнюрюкдю.

Иги оюм этгенди тенгим. Биз бийигирекде тургъан жол таба атландыкъ.

– Сагъыш эт, биреулен бара тургъанлай, аягъы учхалап жыгъылады. Хуржунундан ахчасы жерге кьююлады. Ол, аны эселеменлей, андан ары барады, – дейди Фарит. Да не, алай болургъа да боллукъду. Эриген орамда учхалауукъду. Биз аякъ тюбюбюзде хар метрге кьарай барабыз.

– Къара, Ильяс, къара! – деп кычырады биргеме окъугъан жаш. – Элли капек тапханма!

Кечге дери айландыкъ. Алай андан сора зат тапмагъан эдик. Хуржунубузда онеки сом бла элли капек барды...

Сабий юйде бизни Даян сакълай эди. Бизни келгенибизни кёргенлей, кесини отоууна чакъырады.

– Хайдагъыз, чыгъарыгъыз мени беш тюменими, – деп, аны хыйлачы кёзлери игилик сакълагмай эдиле. – Хайдагъыз, хайдагъыз!

Ахча Фаритде эди. Хуржунундан болгъан ахчаны чыгъарып, Даянга узатады. Ахчаны аз болгъанын кёргенлей, «таматаны» бети тюрленеди:

– Бу неди? Сиз мени ойнагъан этгенми сунасыз?

– Андан сора тапмагъанма, – дейди Фарит, ауазы кьалтырай.

– Бир зат билирге да суймейме. Мен сизге тапсызмы ангылатханма?! Мен сизден сорама!

– Эки кюн излегенбиз. Къайры бармагъанбыз, тапмайбыз, – дейме мен да.

Жумдуругъун кьаты кысып, Даян эшикни урады.

– Мен сизге айтхан эдим. Мен а сёзлерими хауагъа иймейме. Бюгюн, Фрит, сени бла, тамбла, Ильяс, сени бла оноуугъузну этерикме, – деп, Даян берген ахчабызны да хуржунуна сугъуп, бизни отоундан кыстады.

Бир кесекден Даян кесине башха жашланы чакъырады. Ызы бла аны жалчыларындан бири Фаритны чакъырады ары. Не этерик болур анга Даян? Тамбла уа мени кюнюм. Даянны отоуу бизникени кьатындады. Ол себепден мен кьабыргъадан хар тауушка тынгыларгъа кюрешеме. Нёгерими туюп башласала, устазыбызгъа чабаргъа тюшерикди. Бир кесекден терезени ол жанындан бир уллу таууш чыгъады.

– А-а-а, башым! Ёлеме, ёлеме! – деген кычырыкъла чыгъадыла.

Терезе кьатына чабама. Фаритни кьарда жатып тургъанын эседим. Олсагъат анга эшикге чабама. Тенгим ачытхандан тёзалмай, кьарда ары бла бери тёнгерей тура эди. Фаритни терезеден энишге атхандыла. Кьар уллу болуп тура эди. Кечеге уа алайда буз болуп. Тенгеме кьарап, башы битеу кьан болгъанын кёреме. Манга кьалтырауукъ тийип, Фарит бла бирге жилийма. Эшикде ойнай тургъан сабийле бла доктор болгъан жерге элтебиз. Анда доктор, башын байлау бла байлап, лакъырда этеди: «Тоюнга дери сау болур», – деп.

Фарит сау кече жукъламай чыкъды. Кючден тангын атдырды. Бети ёлген адамны кибик чыммакъ эди. Эрттен азыкны да ашаргъа унамайды.

Даян бир кишиге сёз айтмагъыз деген эди. «Ким айтса да, аман кюнюн келтирикме», – дегенди. Болгъан ишни Райфагъа айтыргъа базынама.

– Къуруда Даянга атап турасыз, – деп, манга урушады.

Фарит школгъа да бармагъанды. «Ильяс, кёзюм-башым тегерек айланады, жеримден туралмайма», – дейди, кёз жиялмуқъларын сюрте.

Райфа-апа аны эшитирге да суймей эди.

– Ётюрюкге этесе, школдан къалыр ючюн. Сыфатынгы бир хатасы жокъду! Болду алдатханыгъыз! – дейди.

Бир къауум кюн ётеди. Мени жарыкъ бетли тенгими башха адамгъа алышхан сунаrsa. Ашаргъа суймей эди. Бир эки къашыкъ ашап, къююп къоя эди. Баш ауруудан дарман берип, школгъа жюрюрге ие эдиле. «Хончаларым аурутадыла, кёзюм-башым тегерек айланганлай турады», – деп тарыгъа эди Фарит. Алай бир киши тынгыламай эди аны сёзлерине.

Ол кюнден бери бир ыйыкъ ётгенди. Не бек къюрше эселе да, нёгерими къоймай школгъа иерге, болалмай эди ол. Сау кюн ундуругъунда жатып чыкъгъанды. Ауузундан бир сёз чыгъармайды. Мен аны къатында олтуруп тура эдим, андан-мында суу ичире.

Фарит ауазын эшитдирди, иги боламы башлагъан болур?!

– Ильяс, манга къонакъгъа келликмисе?

Мен абызырадым. Къалай ангыларгъа боллукъду аны?! Биз бир отоуда жашай ушайбыз да.

– Ма, ары къара, – деп, бармагъы бла кёргюзтеди. – Кёремисе, ол ариу юйню. Арбазда уа машина турады...

О Аллах, Фарит акъылындан кете башлагъан болур дейме! Мен докторну чакъырама олсагъат. Устазыбыз да отоугъа чабып киреди. Фарит а тохтамай не эсе да жаншайды. Медсестра, сахаргъа сёлешип, докторланы чакъырады. Мени тенгими больницагъа алып кетдиле. Фаритни бети кём-кёк эди...

Бир ай ётеди. Фарит больницадан къайтмайды.

– Апа, Фарит къачан келликди? – деп, хар кюнден сора эдим.

– Эрикдирип кетгенсе бу соруу бла! Ансыз жашаялмаймыса? Келлик туююлдю ол! – деп, хыны жууап береди бир жол Райфа. – Аны башха сабий юйге кёчюргендиле...

Юсюме буз суу къуйгъанлай болама.

Къалай башха юйге? Фарит унарыкъ туююл эди. Ол Флюрадача юй ишлерге умут эте эди. Юйюрлерибиз бла шуёхлукъ жюрютюрге сую эдик. Фарит кесине тюкен ачаргъа мурат эте эди. Райфа-апа кертин айтхан эсе, бизни бирге этген умутларыбыз толлукъ туююлдюле. Къайдан табарыкъма мен энди аны? Устазны сёзлеринден сора кесиме келалмай, кёп айландым. Ийналмайма. Кеслери ийген болурла бир жерге, андан къутулурча...

Окьюу жыл бошалыргъа кёп къалмагъанды. Эшикде кюн чууакъ тиеди. Быллай кюн отоуда олтургъан къыйынды. Къонгуроу дерс баш-

ланнганын белгисин береди. Сабийле жерлерине олтурадыла. Устаз классха киреди. Классны дефтерин алыргъа унутханын эсге тюшюреди.

– Мухаметов, чапчы устазла болган жерге, журналны келтир, – дейди.

Устазны бизге алай ышаннганы уллу магъананы тутады. Барып, дефтерни алама. Окъуу жылны ахыры, устазны не белги саллыгъын билирге сюеме. Киши кёрмеген сагъатда журналны ачып къарайма. Фаритни аты кырылып тура эди. Дефтерни ахыр чапыракъларына къарайма. Анда уа – Фаритни къайсы сабий юйге ийгенлери жазылып. Ыхы! Жазылып тургъанны кючден ангылап окъуйма: «Школдан чыкыгъанды. Ёлгенине шагъатлыкъ этген кыагъыт № ХР-10252». Мен эки кёзюме ийнанмайма! Эринлерим кыалтырайдыла. Не? Фарит ёлгенми этгенди?! Солууум кыйнап башлайды. Кёзюм-башым тегерек айланып, жыгъылама...

Къонакылагъа тюейбиз

Хар солуу кюн ёксюзле юйюнде жыйылыу болады. Битеу кыауумланы бир тизмеге сюелтип, озган ыйыккыны эсеплерин чыгъарадыла. Биринчи директор, орунбасары, ызындан устазла селешедиле... Анда аман кылыкъ этген неда осал окъугъанланы айтадыла. Мында эм иги кыауумну да белгилейдиле. Бир-бирле бери келирге сиймеучюдоле, кеслерини «гюняхлары» ючюн жууаплы болмаз ючюн. Ким сюерикди, халкъ аллында урушсала?! Бюгюн а киши да отоуунда кыалалмагъанды. Жукълап турганча этгенлени окъуна чакъыргъандыла. Кыалай-алай болса да, бюгюн тегедеча осаллыкъ этгенлени юслеринден сагъынмайдыла. Андан кереклик соруула чыкыгъан болурла.

– Сабийле! Заман азды, ол себепден башха сорууланы юслеринден айталмайма, – деп башлайды Мавлида Нургалиевна. Тамбла кыалып бирси кюн Уфадан уллу къонакыла келликдиле бизге.

– Уллу? – деп, сейирсинип, гитче кыауумдан бир кыызчыкъ сорду.

– Хау, бек уллу адамла. Ала бошдан келмейдиле. Кыалай жашагъаныбызгъа, сизге кыалай кыарагъаныбызны билирге келедиле. Энди уа, тынгылагъыз, эсигизде болсун. Бусагъатлай окъуна къонакыланы келирлерине хазырланып башлайбыз. Биринчиден битеу отоуланы тазалап башлайбыз. Складда барыгъызгъа да жангы кийимле берилликди, бирсилени кёргенлей, тарыгъып башламазча сиз. Энтта бир зат – къонакыла бла бир киши да селеширик туююлдо. Ала сизни бла ушакъ этерикдиле. Бир тарыгъуу эшитмейим! Ала келликдиле, кетерикдиле. Сиз а мында жашагъан этериксиз энтта. Хайдагъыз, биз устазла бла ушакъ этейик, сиз тегерекни тазалап башлагъыз!..

Къонакыланы келирлери бла эсеме бир зат тюшеди. Бусагъатда жаз башы болганы иги болду, ансы былтырча кыйналыргъа тюшерик эди.

Сентябрь айны ахыры эди. Кыайдан эсе да биягъы къонакыла сакълай эдик. Директорну буйругъу бла кюнле бла аланы келирлерине хазыр-

лана эдик. Битеу отоуланы жылтыратханбыз. Хар не да хазырды, тамбла кьонакьла келирге керекдиле. Ингир алагъа терк окьуна сууукъ келди.

– Мавлида Нургалиевна, кече кьырау боллукъ болур, – деп, кьайсы эсе да устазладан айтады.

Мавлида Нургалиевна ол сёзледен сора кеси кесин сюймегени кёрюнюп тура эди.

– Не кьырау?! Битеу салгъан гюллерибиз мууал боллукъдула...

– Не сейири барды, эшикде кюз артыды, – деп кьошулама мен.

Мени сёзлерим аны кеси кесинден чыгъарадыла:

– Кет, кьол аязыма тюшме! Не заг кёргюзтюрюкбюз кьонакьлагъа, гюлле мууал болсала? Кьырау болургъа да болур, алай биз гюллерибизге мууал болургъа кьоярыкъ тюйюлбюз!

Ол кюн кёп адамгъа сёлешгенди дейдиле.

Сабий сад аллында уллу гюл тахта саладыла. Кёзлеринги кьууандырады. Бизге келген кьонакьла бек биринчи анга эс бурадыла. Бир-бирледен эшитирге да тюше эди: «Аперим! Сиз сабийлеге кьууанч берсиз», – деп.

Ыхы, тамбла кьонакьла боллукъдула. Кече кьырау кьакъса, директордан махтау сакъларгъа керек тюйюлдю. Алай Мавлида Нургалиевна табийгъатны кьалай алдатыргъа биледи... Уллу классланы жашлары бу кечени жукъусуз ётдюргендиле. Биринчи биз гюллени юслерин эски жабыу бла жапхан эдик. Ызы бла гюл тахтаны тегереги бла от этебиз. Эрттенликге дери отун ташып, от этгенлей турдукъ.

Директорубуз кьонакъланы кьууанып тюбейди. Кьууанмай а, битеу элде гюлле мууал болгъандыла, биде уа – чагъып. Кьонакьла да сейирге барадыла...

Бу жол кьонакьлагъа тюбеу бла байламлы хазырланыу андан да бек кьаты барады. Ол кюн окьуна терезеге ариу жабыула тагъадыла. Кирген жерден директорну кабинетине дери кийизле окьуна жаядыла. Отоуларыбызгъа да жангы кийизле, терезе тюплеринде жангы гюл орунла саладыла. Аны бла бошалып кьалмайды. Биз чайны сыннган сапсыз кружкаладан ичиучю эдик. Ол кюн окьуна жангы сауутла келтиредиле. Бизни уллу кьууанчыбыз а – жангы кийимле бергенлери эди. Уллу адамла келе болурла кертиси бла да деп жыбырдаша эдик. Теркирек келе турсала эди, биз иги жашарыкъ эдик!

Мында ишлегенлени тынчлыкълары жокъду, бары да чабышып айланадыла. Директор кеси бир ненча кере бизни кьауумубузгъа киргенди. Отоуну тыш сыфатын мындан да иги кьалай этерге биле болмаз эди, баям.

– Райфа, терк, чагъа тургъан гюлню эшик кьатына сал, кьургъакъсый тургъанны уа кёз аллымдан кетер, – деп, оноу этеди. Ызы бла Мавлида Нургалиевна бизни юйретип башлайды:

– Кьонакьла отоубузгъа кирселе, не этебиз?

– Билмейме, – дейди Амиля.

Директорну бети да тюрленип, кьычырыкъ этип башлайды:

– Къалай билмейме?! Ундурукъда олтуруп турмай, ёрге туруп, саламлашхан этебиз. Кюлорге унутмагъыз. Ансы ауузугъузну ачып сюелирсиз.

«Охо» дегенча, башыбыз бла билдирдик.

– Къонакъладан биреулен келип, къалай жашайсыз деп сорса не дериксиз?

Бир киши ол соруугъа жууап берирге умут да этмеди. Мавлида-апа биягъы шайтанлы болду:

– Къойла! Жашауугъузгъа тарыгъып башласагъыз, менден кёрмегиз артда! Энтга бир кере къайтарам, былай жууап берирге керекди: «Сау болугъуз, мен мында иги турама, юйюмдеча».

Чыгъа тебирегенлей, сабийледен бири эски быстырлада тургъанын кёрюп, биягъы башлады:

– Тонгуз! Юсюнгю кир этерге къайда заман тапханса? Ким къойгъанды санга жангы быстырланы киерге? – деп, жашчыкъны къолундан тутуп, къалтыратып башлайды. – Терк жуу!

Къаны къызып тургъан заманда битеу барыбызгъа да къычырып, табан таууш этдирип кетеди.

Къонакъла келген кюн ашарыкъ азыгъыбыз башха болуп тура эди. Тюшге пельменьле биширгендиле! Битеу барыбызгъа да кампет, алма да бергендиле. «Уллу адамланы» хайырындан залда уллу концерт къурагъандыла. Ары мен да къатышхан эдим, жыр айтып. Къонакъла уа сёз айтхан эдиле сахнадан.

– Мында жашаугъа къарап, къууанама, – деген эди, сёз ючюн, къара чачлы тиширыу. – Кёп сабийми жүрююдю юйлеринде быллай кийизле юсю бла? Кёп юйюрге быллай амалла жокъдула. Къайсы юйюрге ашайдыла хар кюнден пельменле? Сизге къарап, кёзюмю алалмайма – башдан аякъ ариу кийинип! Андан болур бетлеригиз да жарыкъ. Бизни къыралыбыз аз ахча бёлмейди, сизни жашауугъуз иги болур ючюн. Ол себепден юйюгюз да чакъгъан гюл бахчагъа ушайды. Быллай жерде жашап, аман окъугъан гюнях боллукъ эди. Сабийле, иги окъургъа итинигиз! Ата журтугъузгъа хайыр келтиргенледен болугъуз!

Биз хар сёлешгенни ызындан къарс къагъа эдик, устаз юйретгенча. Андан сора да бир ненча адам жыр айтдыла. Аны бла концерт бошалды. Мавлида Нургалиевна аш юйге элтди къонакъланы. Келгенле аны ызындан айланадыла. Бири тиширыу залдан кетерге ашыкъмай эди. Аны сабийле тегерегинден аладыла. Ол хуржунундан кампетле чыгъарып, сабийлеге юлешген эди. Ызы бла пианино артына олтуруп, бир ненча жарыкъ жыр ойнагъан эди. Халал, ариу тиширу биз къалай окъугъаныбызны соруп башлайды.

Ол заманда мен жанында сюелип тура эдим. Къонакъ, сабийле бла ушакъ этип, эшик таба атланды. Былайда бир бир кёзюбюзге къарап иебиз. Мени къатыма келеди.

– Кюн ахшы болсун, жашчыкъ. Нек сюелесе сен а бирсиледен узакъ? – деп сорады, ариу ышара.

– М-м-м... – деп, мен сёз тапмадым анга жууап берирге.

– Нек уялдыңг былай?

– М-м-м... Угъай, угъай...

– Кел сора, танышайыкъ. Мен Гульшат Амировнама. Сени атынг къалайды?

– Ильяс.

– Къаллай ариу атынг барды. Санга къарайма да, Ильяс, жүрегим тынгысызды. Кимден къоркъаса? Инбашларынг ийилип, кёзлерингде – жарсыу...

– Угъай, апа. Тапма. Мында кесими юйде тургъан сунама, – дейме мен, юйретгенлерича.

– Охо. Кел, кёргюзтчо манга отоуунгу.

Былайда, кертиси бла да, бир кесек тапсызыракъ болама. Манга нек къадалгъан болур бу?! Директор мени сынар ючюнмю келишген болурла бу тиширыу бла? Ол сагъышла къоймайдыла мени. Отоуда киши жокъ эди. Бетден-бетге ушакъ этебиз. Бизни бюгоннго къонакъларыбыз, кертиси бла да, уллу адамладыла. Бары да бийик къуллукълада олтурадыла. Гульшат Амировнаны уа сыйы жүрюген жамауат ишчи болгъаны ючюн чакъыргъандыла.

– Къайгы этме, Ильяс, мен сени ангылайма. Танымагъан адамынг бла селешгенинг ючюн, директор урушхан этерик сунаса сен. Мен анга кесим ангылатырма. Сабийле бла кёп ишлеген адамча, мен сени мудах кёзлеринги къаты бла озуп кеталлыкъ туююл эдим. Санга мени болуш-лугъум керекмиди? Уялма, айтхан эт...

– Сау болугъуз. Манга жукъ керек туююлдо.

– Ненчанчы классдаса, Ильяс?

– Тогузунчу классны бошай турама.

– Къалай окъуса?

– «Юч» алмайма. Эки «тёртюм» барды, химиядан бла физкультурадан.

Ыразылыгъын билдирип, аркъамы сылап, школдан сора къайры барлыгъымы сурайды.

– Педучилищеге окъургъа кирирге сюеме, – дейме мен.

– Угъай, угъай. Аллай белгиле бла санга училищеге угъай, университетге барыргъа керекди.

Гульшат Амировнаны ол сёзлери мени сейирсиндиредиле. Университет деп айтхан тынчды. Ары кирирге бир кюрешчи! Эсимдеди устазыбызгъа училищеге барыргъа сюйгеними айтханымда, манга кюлгени.

– Мен анда окъуяллыкъ болмам. Ол университет ушайды да.

– Къалай окъуяллыкъ туююлме? Окъуяллыкъса! Кёзлерингден кёрюп турама, болаллыкъса сен. Сен иги адам боллукъса.

Ушакъ эте тургъан заманыбызда кесиме ийнанама, бюгон окъуна хазыр эдим университетге кирирге. Ушагъыбызны ахырында Гульшат Амировна манга къаламны саугагъа береди. Ол сагъатда Мавлида Нур-галиевна отоугъа киреди. Манга ачыуланнган бет бла къарап, акъырын Гульшат Амировнагъа кюлюмсюерге кюрешип къарайды. Кесини ыразы болмагъанын букъдуралмады.

– Ильяс, нек аласа кьонакьны заманын? Жолдан арыгъанды ол. Гульшат Амировна, келигиз чай ичерге.

– Сау болугъуз, мен бери чай ичерге келмегенме.

– Келигиз, келигиз. Чай суууйду...

Мени ушакъ нёгериме директор бла кетерге тюшеди. Эшик аллында тохтап, манга кьарайды.

– Ильяс, мен айтханны унутма. Хар не да кеси кьолунгдады! Уфада тюбеширге да болурбуз... – деп, энтта не эсе да айтыргъа сюе эди, алай Мавлида Нургалиевна ашыкьдыргъаны себепли, кетерге тюшдю.

Кьонакьла ингир алагъа кетген эдиле. Биз да аланы ашыра чыкьдыкь. Ала келмеселе эди, бизге жангы кийимле берлик да болмаз эдиле. Сабий юй окьуна танымазча болмаз эди. Келгенле кетгинчи Мавлида Нургалиевна кьууанып, хар бирин да кьучакьлап ашыра эди. Биз а ызыларындан кьол булгъай эдик.

Ала кетгенден сора, директор кьууанч тыпырлы юйге киреди. Сабийле да ызындан кирдиле. Ары киргенден сора, башха тюрлю болады, кьычырып башлайды:

– Не сейир сабийледиле была! Не сакьларгъа боллукьду кийиз кёрмегенледен. Битеу кир этгендиле бу кийизлени. Энди терезе жабыулары да жыртырыкьдыла бусагъат! Биягъы кьонакьла келселе уа?.. Былай боллукь туююлдо!

Олсагъат ариу кийизле думп болдула, терезе жабыулары да эскилеге алышдыла, битеу жангы чыгъаргъан затларын кетердиле. Сабийлеге берилген жангы кийимлени окьуна артха алгъан эдиле.

Министрге письмо

Кьонакьла кетгенли бери кесиме жер табалмайма. Башымда сагъышым – университет! Къалай тюшерге боллукьду ары? Не экзаменле бере болурла? Ол соруулагъа жууап излей, библиотекада кёп журналлагъа кьарап чыкьдым. Адамдан сорургъа базынмай эдим. Ары барыргъа умут этгениме кюлген этерикдиле...

Болсада, мени кюрешгеним бир амал тапдырады. Былайда бир чурум чыгъады, универсиетге кирир ючюн, орта билиминг болургъа керекди. Мен алыкьа тогъузунчу классда окьуйма. Сёзсюз, эки жылдан кирирге да боллукь эди университетге. Алай мени эсимде туююлдо, сабий юйде онбиринчи классха дери сабийни окьургъа кьойгъандыла деп. Тогъузунчуну бошагъанлай, барын да училищелеге иедиле.

Не этейим? Ол соруу манга тынчлыкь бермейди. Кьулагъымдан а Гульшат Амировнаны сёзлери кетмейдиле: «Сени жеринг университетдеди. Хар не да кеси кьолунгдады...»

Мен ахыр адам туююлме да сабий юйде. Къалай-алай болса да, тогъузунчуда окьуйма. Алгъын абаданыракьла кьоймаучу эдиле, энди ала жокьдула. Устазла да базынмайдыла жукь айтыргъа. Директоргъа барып, онбиринчи классха дери окьургъа кьоярчамы тилейим? Унамаса

уа? «Орта билим алгъан жерге барлыкъса», – дер. Угъай! Алай болса, къагъытларымы алып, элге баргъан игирек боллукъду. Анда школну бошагъынчы, кесими юйюмде жашасам а. Андан сора уа – Уфагъа!

Бир кесекден Мавлида Нургалиевна бизни кесине чакъырады. Биз беш адам бола эдик. Директорубузну бир аман хали бар эди, бир заманда да ушакъ этген адамны кезюне къарамайды. Бу жолда аны кезлери терезеге, эшикге къарайдыла.

– Бизге терк окъуна отчётну Уфагъа иерге керекди. Аны ючюн жыйгъанма мен сизни. Бизден ким къайры окъургъа барыргъа суйгенин сурайддыла. Хайдагъыз, айтыгъыз оюмугъузну.

– Мен суратчы болургъа сюеме. Искусстволу колледжде окъутадыла анга, – дейди бир къызчыкъ.

Директор, бир кесек тынгылап, уллу кюледи:

– Сен умут этгенликге, сурат ишлеу дерсден «беш» болгъанлыкъгъа, къалгъанладан «ючледиле». Кесинги жеринги бил, – дейди.

– Апа, манга устазым да ары бар дейди.

Мавлида Нургалиевна, жеринден секирип къобуп:

– Угъай! Неге керекди санга алай узакъ барыргъа? ПТУ-гъа районнга бар. Сурат ишлерге сюе эсенг, малярчыгъа бар. Башхалыгъын кёрмейме.

Алай бла төрт выпускник бла сорууну бошайды. Директор нек эсе да суймей эди аланы узакъ иерге. Кезиу манга жетеди.

– Ильяс, къайда окъургъа сюесе сен а?

Мен кесими умугуму анга къалай атыргъа билмей эдим. Не айтыргъымы бек иги биле эдим, алай къоркъгъаным себепли, сёз айталмай эдим.

– Сен тилингими жутханса? Огъесе кёкдеми учаса?

– Угъай, – деп, кючден айтама.

– Айт, къайры кирирге сюесе?

Битеу манга къарай эдиле. Тенглерим да не айтыргъымы ашыгъып сакълайдыла. Не болса болур деп, кёл этдирип кесиме, айтама:

– Университетге.

Сейирсингенден директор ауузун жабаргъа да унутуп тынгылайды. Кезлери бла манга, негерлериме да кёп къарап турду.

– Билмей эдинг ансы! Аны адам эшитмесин! – деп кюледи. Ачыуланып, манга айтады: – Биз сизге къайры сюесиз деп соргъанлыкъгъа, сиз умут этгенча иерик туююлбюз. Сени сакълап тура эдиле Уфада! Экинчиден, биз сабий юйде онбиринчи классха дери кишини да къоймайбыз. Сени бирсиледен ненг игиди?

– Охо, сора элиме барып, анда школну бошагъандан сора...

Мавлида Нургалиевна сёз айтыргъа къоймады:

– Алай болур! Кёп болмай устазынга училищеге барлыкъма деп, энди уа... Кёремисе муну!

– Сиз кесигиз соргъан ушайсыз къайры суйгеними, мен айтдым.

Ол угъай, билим бериу министрге керекди ансы. Ол себепден теркирек иерге керекди анга письмону. Сен а мени заманымы ала тураса.

Сен боллукъ затны айтыргъа керексе. Кел, университетни унут, бир техникумгъа салайыкъ сени. Электрикге бар, неси аманды?

– Аман туююлдо. Мен жаратмайма ансы.

– Жаратмай эсенг, жаратырса!

Биз директорну кабинетинден кетдик. Бир кишини хали жарыкъ туююл эди. Бу ушакъдан сора тынчлыгъым кетди. Ол, мени кертиси бла да, техникумгъа ийсе уа! Бир киши къагъытларымы мени къолума берлик туююлдо. Къалай-алай болса да, Мавлида Нургалиевнаны айтханына мен хау деяллыкъ туююл эдим. Сюймеген ишинг бла къалай кюреширге боллукъду? Сёз ючюн, бардым, окъудум. Андан сора уа? Жюрегим а тартмайды...

Жукълаялмагъан кечемде бир акъыл келди. Директор билим бериу министрге иерге дей эди. Къаллайда болур ол? Жюреги бар ушайды да. Министрни кесине жазыпмы кёрейим?

Экинчи кюн школда устазлагъа аны юсюнден сорама. Министерствону адресин да табама. Письмону киши болмагъан заманда отоумда къурайма. Кесими университетге кирирге сюйгеними билдиреме. Директор элиме иерге сюймегенин, мында уа онбиринчиге дери окъургъа къоймагъанын да жазама.

Бир ай да ётгюнчю министерстводан адам келеди. Директорну кабинетине ушакъ этерге чакъырадыла.

– Ильяс окъургъа сюе эсе, къалсын. Умутун юзмейик. Ким биледи, хар неси да тап болуп къалса уа...

Мени сабий юйде къоядыла. Алай министрге письмо жазгъаным ючюн, бир ненча кере къагъылыргъа да тюшген эди...

Туугъан босагъамда...

Бюгюн эртте уянганма. Жангы кюн не хазырлагъан болур манга? Ол соруу манга тынчлыкъ бермейди сау кече. Къайгъы этерча жумушла сакълайдыла мени. Мен бюгюн туугъан элиме барлыкъма. Къалай болур анда бизни ата юйюбюз? Сау болурламы къоншуларыбыз? Тюне не болгъанча, милиционер, бизни алдатып алып кетгени эсимдеди. Алай кёп жыл озгъанды. Эки къарындашымы бла аланы тамата эгечлерими кеслерини юйюрлери бардыла. Ала хар жыл сайын бизни кёре келиучю эдиле.

Тогъузунчу классдан сора Алия бла Алсу да сабий юйню тауусхандыла. Энди орта билим аладыла. Мында мен бла Зульфира къалгъанбыз. Заман оза баргъаны сайын, хар не да тюрлене барады. Алгъын жанынга тиерик хар сёзден жиляргъа хазыр болуучу эдик. Энди аллай затлагъа тюзелгенме мен. Атамы бла анамы окъуна жилямукъсуз эсгереме. Ким биледи, жилямугъум да къалгъан болмаз.

Онбиринчи классны да жетишимли бошадым. Бир къауум кюнден Уфагъа университетге окъургъа кирирге элтирикдиле. Ол себепден ата юйюме къайта кетерге сюеме. Энди мен кеси аллыма жашау къураыкъ адамма.

Тишим ауругъанда, манга Амиля болушхан эди. Шёндю хар не да башхаракъды. Амиля да училищеге киргенди. Тигиучюге окъуйду. Бизни кыйнауачу Даян да эртте окъуна кетгенди сабий юйден. Аны техникумгъа салгъанларын билеме, андан сора андан хапарыбыз жокъду.

Устазыбызгъа айтып, эрттенликден жолгъа чыгъама. Шахаргъа дери билет алама. Шахаргъа келеме. Андан ары уа элге дери кёп тюйюлдо. Кассада керек автобусха билет алама. Автобус тебирерге отуз минут бар эди. Вокзалны ичинде асыры кызыудан, эшикге чыгып сакълайма.

Ары теркирек келсе эди бу автобус! Манга хар такыйкъам да багъалыды. Кёп турмай юйде болама энди. Энтта ийнаналмай турама ансы. Асыры къууаннгандан жүрегим бери чыгышмы кетеди деп алайды. Кюнню халы да ариуду.

Тюйюш къозгъала тургъан тауушну эшитип, бир жанына бурулама. Эки факъырчы кир-кипчикни тёкген орунну къатында сёз болгъандыла. Бирини къолунда къуру шешасы барды, экинчиси уа аны сыйырыгъа кюрешеди.

– Берлик туююлме! Мен биринчи тапханма. Бар кесинге башхасын изле! – дейди таматаракъ.

– Бер, дейме. Алайсыз урлукъма!

Шешаны сыйырыгъа кюрешгенни къайда эсе да кёргенча болама. Юсюнде да – кир быстырлары. Эрттеден бери жүлюнмегенле, асыры ичгенден кёбюп, кёз тюплери да къаралып... Жашауумда факъырчылары биринчи кере кёреме жууукъдан. Ол жашыракъ адамны бир таныш бети барды. Мен алагъа эки атлам этгенимлей, Даянны танып къояма! Мени къарда жаланаякъ чапдыргъан, нёгерим Фаритни терезеден энишге атхан Даян эди! Жийиргеннгенден терк окъуна аланы къатларындан кетеме. Ала уа къуру шеша ючюн туююше къалгъан эдиле...

Элге жетгенимлей, биринчиден къабырлагъа атланама. Мында мени бек суйген адамларым тынчаядыла. Онг аягъым бла киреме. Жюрегим терк-терк урады. Жаныма багъалы адамларымы къабырлары терк табама. Атабыз ёлгенде, жашаялмазлыкъ суна эдим. Не кыйын болса да, атасыз-анасыз жашаргъа юйрендик. Алай мен аланы бир заманда да унутмагъанма. Къатыбызда болгъанча хар заманда да алай кёрюне эди.

Къабырлары ариу тазаланыпдыла. Гюлле окъуна салынып эдиле. Къарындашларым бла эгечлерим келе тургъан болурла.

– Сау болугъуз! – деп, ичимден айтдым. – Атам, сен айтханча, бир бирге билеклик этип тургъанбыз. Аначыгъым, мен сени бир заманда да унутмагъанма. Сени халал сыфатынг кёз аллымдады... – дегенлей, анам суратдан кюлгенча болады.

Жылы желчик урады. Анам гитче заманыбызда огъурлу къоллары бла башыбыздан сылагъанча болама. Къабырлада биринчи кере жүрегиме асылукукъ келеди. Жанымдан суйген адамларым бла хапарлашып, элге тебиредим.

Юйге дери алай кёп атлам этерге къалмагъанды. Жолну айланчындан ётгенимлей, бизни орам башланырыкъды. Къалай болур анда ата юйюбюз? Хар не да тап турса эди деп, къатлап айтама ичимден.

Алай биринчиден таныялмадым юйюбюзню. Къабакъны бояуу да кетгенди. Терезеле да сынып... Арбазгъа киреме. Жюрегими мудахлыкъ алады. Юйню ичинде алгъынча болур деп тура эдим. Жарсыугъа, юйню эшиклерин кенгнге ачылып эдиле. Акъырын юйге киреме. Кёзлериме ийнанмайма. Бир жукъ жокъ эди юйню ичинде. Жаланда ундурукъну алмагъандыла.

Бу неге баргъан ишди? Мында ёмюрде адам жашамагъан сунарса. Мен а юйюбюзню суратын кёрюрге умут эте эдим. Юйде бир сау зат кьоймагъандыла. Эртте атам не эсе да берирге айтхан эди, энди бир заманда да биллик тьуйюлме не зат болгъанын. Ол бек багъалы затды деген эди. Бек кыйын заманлада да мен эсимден кетермей эдим аны сёзлерин, келгенден сора табарма деп тура эдим. Ол умутум манга иги окъургъа, кесими тап жюрюютюрге къарыу бере эди. Бюгюн а учуп кетгенча болду ол умутум. Олтуруп жилидым...

Сюйген адамларыма бардым, юйюме келдим, энди сабий юйге къайтыргъа заман келди. Тамбла мени Уфагъа элтирге керекдиле. Ол себепден кеч къалмай къайтыргъа керекди. Юйден чыгъа туруп, орамда къарт киши ётноп бара эди. Мени кёргенлей, тохташып:

– Кёзюмеми кёрюнеди? Огъесе кертимиди? – деп, сакъалын сылады къарт. – Гиззатны гитче жашыса да?

– Хау, гитчесиме, – дедим, къатына жууукъ бара.

Къарт аппа къууанды.

– Ненча жыл озду! Аллахха шукур, сакъладым!

Къарт аппа, мени къаты къучакълап, жилимсырагъан окъуна этген эди.

– Мени таныдыңмы? – деп сорду.

Мен жууап къайтармадым. Ол мени танып, мен таныялмагъаныма уялдым.

– Мен къарт аппа Рамазанма. Сиз гитчечикле эдигиз, эсингде болмаз. Атангы кесим кийиндирип ашыргъан эдим ахыр жолгъа. Эртте кетди...

Мен башымы энишге этип тынгылай эдим.

– Кел, жашым, мен санга бир зат берирге керекме, – деп, таякъчыгъына таяна, атлады. Мен да ызындан тебиредим.

– Бу сылхыр башыма бир къара. Бери салгъан болур эдим дейме. Къайры тас болургъа боллукъ эди ол? – деп, бир зат излеп башлады.

Сейир, не зат излей болур Рамазан? Кьубюрге салгъан эселе, керекли затды.

– Ма-а-а! Тапдым!

Аппа, къууанып, жаныма олтурду. Тапхан затын, къолуна къаты къысып, манга кёргюзтюрге ашыкъмайды.

– Сен ненчаны классдаса бусагъатда, жашым?

– Онбиринчини бошагъанма. Университетге кирирге мурагым барды.

– О-о-о! Игиди! Сени атанг ёлгенде, сиз гитчечикле эдигиз. Саулугъу осал болгъанын эшитгенде, кёре баргъан эдим. «Къарыуум кетип баргъанын ангылап турама. Манга зат болса, муну гитче жашым Ильясха берирсе», – деген эди ол. Бир кесек замандан жан алады. Мен а санга

бералмагъан эдим, сизни сабий юйге алып кетген эдиле. Къарт болуп, ёлюп къалырма, атангы осуятын эталмай къалырма деп къоркъа эдим. Аллахха шукур, эталдым! – деп, Аппа кёзюме къарап, къолун узатады. – Ма, жашым, атангы асырагъанын ал.

– Сакълагъан эт, Ильяс, – деди Рамазан аппа. – Бу бош зат тюйюлдю, сыйлы затды. Муну бла сени аппанг урушдан сау къайтханды. Хау, хау, жарты Европаны кёрюп къайтханды. Энди уа атангы осуятын эте, санга береме.

– Сау бол, аппа, сау бол! – деп, къууангандан аппаны къучакъладым.

– Аппанг да, атанг да иги адамла болуучу эдиле. Битеу эл хурмет эте эди алагъа. Кертичилей къал, керти адам бол, ёлгенлеринг ол дуняда сени ишлеринг ючюн къыйналмай турурча.

– Хау, аппа, ангыладым.

– Къалай дединг, увенисер...

– Университет, – деп ышардым.

– Хау, хау. Ары кирирге кюреш, – деп ышарды аппа. – Сизни юсюгюзден район газетде окъуп, къууанып тургъанбыз. Аперим, анча жылны ичине юйюнгю унутмагъанса. Кёп затха чыдаргъа тюшген болур жолунгда. Аллахха шукур, ётгенсе аладан. Уфада да экзаменлени иги берирсе деп турама...

Рамазан аппа чай этеди. Тау сууну татыуу узакъ сабийлигиме къайтарады. Мен жолгъа хазырландым.

– Юйюрюгюзню насып дууасына сакъ бол, жашым! – дей, ызымдан къарап къалды.

Экзамен

Кечеден тамблагъы кюннге хазырланама. Складдан аш-суу береди-ле: эки килограмм пиринч, гречка, макарон, бал туз эм кампетле, жангы кийимле, дефтерле. Алгъадан быстырларымы жууама. Аланы салыргъа артмагъым жокъ эди.

– Бал туз хуржунла кёпдюле, ал, – дейдиле складда. Битеу быстырларымы ол хуржуннга салыргъа тюшеди.

Сальманово туугъан элим тюйюл эсе да, жарты жашауум мында ётгенди. Мында мен керти тенглени тапханма. Устазларыма да ыразыма! Барыбызгъа да бирча болургъа кюреше эдиле – элден, сабий юйден деп къарамагъандыла. Окъургъа да тынч эди. Баш урама алларында.

Мен энди алгъынгы Ильяс тюйюлме. Хар этген ишиме жууап бераллыкъма. Сабий юйге уа энди туугъан киштик балача тюшген эдим. Райфа да, Флюра да, тенглерим да мени кёзлерими ачдыргъандыла. Аланы ишлерини юсю бла кесиме дерс алгъанма.

Алгъын бу сёзлени эшитгенимде, абызырагъан эте эдим: «къырал кийимлени къайтар». Кимди къырал а? Энди тапханма ол соруугъа жууап: къырал ахча саулай халкъныды. Алгъын а мен аны бир бай адам сунуучу эдим. Бир-бирледе мени къысха неда узун кийимлеге кийин-

дирип тургъан эселе да, мен кыралгъа ыразыма. Алай эсе уа, битеу аны халкъына да. Ёксюз квалгъаныбызда, кырал бизни, кеси къанат тюбюне алып, эшикде кыймай, аягъы юсюне салгъанды. Аны ючюн адамланы аллында борчлума.

Уфагъа жетгинчиге дери, аны юсюнден сагъыш этип барама. Сейирди, къайдан чыгъадыла аллай сагъышла?! Ким биледи, алай айырыла болур эдим манга жууукъ болгъан жерледен.

Ара шахаргъа биз Мавлида Нурғалиевна бла бирге бара эдик. Сау жолну сёз айтмай келди. Уфагъа келгенде, уллу юйню аллында тохтайбыз.

– Алчы муну, – деп, директор манга ауур коробканы береди. Ёксюзле юйден чыгъардан алгъа, складдан берген эдиле аны. Анда къагъытла болсала эди, женгиликер боллукъ болур эди. Кеси да къолуна эки уллу хуржун алады. Анда татлы затла болгъанын кёреме.

Мен директорну ызындан атландым. Уллу эшикни ачып, ичине кирдик. Ичинден юй бютюн ариу эди. Коридорну узунлугъу бла эл бла бир кабинет. Мында уллу адамла ишлей болурла. Экинчи тапкагъа минмей, сол жанына бурулуп, коридорну ахырына дери бардык. Темир эшикни аллында Мавлида Нурғалиевна тохташады. Кабинетни аллына жетгенлей, директорну онгсунмагъан бети жарыйды. Эшикни ары жанында абадан тиширыу тюбейди бизге.

– Кюн ахшы болсун, игиликле этиучюбюз, – деди Мавлида Нурғалиевна. Кёремисе, бизни директор былай ариу селеше да биледи. Биринчи кере кёреме аны былай.

– Ахшылыкъ кёр, – деди ол тиширыу, кёзлюклерин теше.

– Мен ариуланы ариуна, акъыллыланы акъыллысына, устазланы устазына тау жерибизден салам келтиргенме, – деп, аллай ариу сёзлююкюне мен сейир этдим. – Алыгъыз, тилейме, бир кесек саугъа.

Ол сёзледен сора менсинген тиширыуну кёзлери жанадыла.

– Сау болугъуз, – дей, манга бла къолумдагъына къарай. – Мен сизни хар заманда да башха директорлагъа юлгюге келтиреме. Жол узакълыкъгъа да къарамай, терк-терк болуучусуз Уфада.

– Кюрешебиз.

– Мавлида Нурғалиевна, сизни кырал саугъагъа кёргюзтюрге керекди. Мен кесим кюрешерикме ол соруу бла. – Ол сёзледен директор эрийди. Мени аркъамдан сылагъанын кеси да ангылагъан болмаз. Мавлида-апа жумушакъ адам бола биле да кёреме! – Бусагъатда уа не жумуш бла айланасыз? – деп сорады кабинетни иеси.

– Кандидат ишими башларгъа муратым барды. Не айтсагъыз да, сынамым барды.

– О-о-о, тюзге санайма, аперим. Кимди бу жаш адам а?

– Мени сабийлеримден бири, – ышарыргъа кюрешип, Мавлида Нурғалиевна башымдан сылады. – Университетге кирирге болушургъа сюеме, амалыма кёре. Адам болуруна ышанама. Мен мен боллукъ туююлме, университетге кирирге болушмасам!

– Жюрегигизни ачыкълыгъына сейир этип бошайлмайма. Аллай болургъа керекди керти устаз.

Ызы бла мени коридоргъа чыгъарыгъымы тиледиле. Андан сора экиси да кѣп ушакъ этдиле. Мавлида кесини жумушун тындыргъан болур дейме, кабинетден ыразы болуп чыкыгъанды. Биягъы машинагъа олтуруп, къайры эсе да бардыкъ. Мен а университетни кѣрюрге ашыгъама.

– Апа, къачан барлыкъбыз университетге? – деп сордум директордан иги кесек замандан.

– А-а-а! Бу къуйрукъ тынчлыкъ берлик туйюлдю! Машинаны тохтат! – деп, буйрукъ береди машинаны иесине. – Жетгенбиз, тюш машинадан!

– Къайда университет а?

– Ашыкъма, манга тынгыла. Ма сени къагъытларынг. Аттестатынг да, битеу спракаларынгда мындадыла, – деп узатды къагъытланы. – Ма санга 500 сом жашаргъа. Жетерикди, тап жюрютсенг. Гыржын 15 сом турады, ол ахчагъа жашаргъа боллукъду.

– Сиз а мени университетге дери элтирик туйюлмюсюз? Мен билмейме къайры барыгъа...

– Кесинги жарлы этме! Манга тарыгъып, министрге къагъыт жаза туруп, кишиден сормагъанса! Ауузунг бек иги ишлейди. Кесинг табарса университетни! – деп, директор эшикни къаты жабып кетдиле.

Мен биринчи кере уллу шахаргъа чыгъама. Танышларым, жууугъум да жокъ. Университетге дери уа къалай барайым? «Горсоветни» аллында кѣп турдум, кеси кесиме келалмай. Озуп баргъанла сейир этип къарайдыла, биринчи кере кѣре болур эдиле уллу артмагъы бла адам.

Ашыгъыргъа керекди, кеч боллукъду бусагъат. Къолумда сахарны картасы болса эди... Тюкенде болур, ким биледи. Беш тюеннге картаны алама. Анда университетге, орамла, алагъа къалай барыгъа керек болгъаны жазылыпды. Къалай игиди! Мен сайлагъан университет телецентрни къатындады. Жолну бирси жанына ѳтюп, автобусха минеме.

Умут этген окъуу юйюме жетдим. Ма къайда аладыла билим устаз болургъа суйгенле. Комиссиягъа кирип, къагъытларымы береме, заявление жазама. Къол салдырып, къагъытларымы аладыла.

– Экзамен кюн келигиз. Бусагъатда уа барыгъыз, – дейдиле. Кабинетден чыгъаргъа ашыкъмайма. Къайры барайым? Экзамен кюннге дери орамлада айланып тураллыкъ туйюлме да. Ол тиширыугъа айтыргъа базындым.

– Къайгъы этме, бусагъат студентлени профсоюзона барайыкъ, юй бла соруунгу тамам этебиз, – дейди. – Ёксюзлеге мында жашау хакъсызды. Кел ызымдан.

Бир сагъатдан общежитде юч жерли отоуда солуйма. Жолдан арыгъаныма да къарамай, иги адамла кѣп болгъанына къууанама.

Ара сахаргъа келгенме, къагъытланы университетге бердим, общежитде жер алдым. Энди мени муратым – экзаменледен ѳтергеди.

Общежитден бир жары чыкъмагъанма, тюкеннге барып, артха къайтхандан башха. Кече-кюн тохтаусуз окъуйма. Манга къаты болургъа керекди. Бедишлик боллукъду, киралмай къалсам окъургъа. Мавлида Нургалиевна уа къууанып къаллыкъды! Не этсем да, манга университет-

ге кирирге керекди! Бирде китап кьолумда тургъанлай окъуна жукълай эдим. Бир ыйыкъдан кѣп ѳтеди мен экзаменнге хазырланганлы.

Биринчи эки экзаменни «бешлеге» береме. Къууанчымы чеги жокъ эди, алай ол къууанчымы айтыргъа адамым жокъ. Бирсилени аталары-аналары эшик аллында сакълай эдиле. Мени къууанчыма къууаныр адамым жокъду. Орус тилден кѣлденжазма жазаргъа къыйын туююл эди. Тарыхдан дерсден а бир кесек къыйыныракъ эди. Тамбла эрттенликде ахыр экзаменим барды. Къолума насып дууаны алып, битеу билген тилеклерими окъуйма:

– Аллах, тилейме, манга болуш. Мен билим алыргъа бек сюеме. Тилеклерими сен эшит...

Экзаменде соруулары бла къагъытланы юлешедиле. Анда алагъа жууапларын жазаргъа керек эдик. Хау, ахыр экзаменим бек къыйын эди. Жууапланы тюз бергениме ишекли окъуна болама. Кѣп сагъыш этген аман окъуна болур. Профессор а, тизмелени ортасы бла айланып, къарап турады. Бир жашны шпаргалка бла тутуп къыстайды. Мени жюрегим ол заманда чыгышпы кетеди деп болдум!

– Заман бошалды, ишлеригизни беригиз! – дейдиле. – Тамбла бу отоуда жыйылабыз, экзаменни эсеплерин айтырыкъбыз.

Ол кюн манга жылдан кѣп кѣрюннген эди. Не акъыл келмеди мени башыма! Экзаменни бералмагъан эсем, не этейим? Сау къалыгъыз, умутларым! «ПТУ-гъа кир дегенимде, тынгыламагъан эдинг да, энди манга жалын!», – деп, директор кюлюр. Бедишлик! Танг атмай университетни босагъасында эдим...

Айтылгъан заманда отоугъа жыйылдыкъ. Тюненеги профессор да къагъытлары бла кирди отоугъа. Аны бла бирге факультетни таматасы да келди.

Декан экзаменлени жетишимли бергенлени атларын окъуп башлады. Кеслерини атларын эшитгенле, ѳрге туруп, ыразылыкъларын билдире эдиле. Бир жыйырмадан артыкъ атны айтадыла. Он адам ѳталмай, башларын энишге ийип турадыла.

Мени атым да айтылмады... Умутум юзюлдю. Сабий юйге сѣлешип, быстырларымы жыяргъа къалады энди. Хуржунумда ахчам да къалмагъанды. Устазланы кѣзлерине къалай къарарыкъма? Зульфирагъа да уялыргъа тюшер.

– Эс бѣлюгюз! – деп къычырды декан. – Бир атны айтыргъа унутханма, кечгинлик. Мындамыды Ильяс Мухаметов?

Мени къолларым окъуна къалтырагъан эдиле.

– Мындама! – деп, жеримден ѳрге турама.

– Алгъышлайма! Сизде да «бешди»! Бюгюнден башлап, бизни университетни эшиклери ачылыпдыла санга!

Ол сѣзледен сора къаллай къууанчымы болгъанын айтыр кереклиси бармыды? Аякъ тюбюмде чѣп сынмай эди, кеси насыбыма къууанып!

БАЙТУУГЪАНЛАНЫ Исмаил

кѣчюргенди.

БЕССМЕРТИЕ ЛЮБВИ

Ю.Е. Бирюков. О, любовь моя, вечное чудо: (Песни на стихи Владимира Фирсова). – М.: «Современная музыка», 2021. – 50 с.

26 апреля 2022 года исполнилось восемьдесят пять лет со дня рождения выдающегося русского поэта – Владимира Ивановича Фирсова. Прошло уже более десяти лет со дня смерти поэта (17 ноября 2011 г.), а его душевные и глубокие по мысли стихотворения и поэмы продолжают публиковаться в популярных литературных журналах России и зарубежья, выходят новые книги поэта и сборники песен на его стихи. Такое случается только с настоящими, а не искусственно разрекламированными авторами, чьё творчество органично вошло в душу народа, отражая его сокровенные мысли и переживания.

У Владимира Фирсова, не смотря на пережитые драматические испытания военного лихолетья, счастливая творческая судьба. Его поэтический дар ещё в пору учёбы Владимира в школе разглядел и активно поддержал знаменитый земляк, автор всенародно любимой поэмы «Василий Тёркин», главный редактор журнала «Новый мир» Александр Трифонович Твардовский. Вскоре стихи юноши были опубликованы большими подборками в «Комсомольской правде», «Новом мире», «Огоньке», сразу же сделав их автора одним из самых ярких молодых дарований нашей страны в конце пятидесятых, начале шестидесятых годов двадцатого века. Фирсова пригласили на учёбу в Литературный институт имени М. Горького, приняли в Союз писателей СССР после выхода первой книги стихов, в 1968 году он был удостоен Премии Ленинского комсомола, ещё через семь лет – Государственной премии РСФСР имени М. Горького.

Такой стремительный старт не сбил темп творческого восхождения Владимира Фирсова на отечественный литературный олимп. Поэт всю жизнь сохранял взыскательное отношение к слову, выбору тем для своих стихов и поэм, был искренен и честен перед читателями и учениками (он много лет руководил поэтическим семинаром в Литературном институте).

О самобытном таланте поэта писали многие известные соотечественники по творчеству: Александр Коваленков, Василий Фёдоров, Егор Исаев, Александр Макаров, Вячеслав Горбачёв и другие. Очень ёмко поэтическое кредо Владимира Фирсова определил его давний друг, выдающийся романист Анатолий

Владимир Фирсов юй бийчеси Людмила бла

Иванов: «Поэт один из тех, кто не по теме творчества, а по неизбывной сущности своей заслужил право называться певцом России. И он воспел её «от росинки до звезды», выплескивая всю музыку души».

На музыкальность стихов В. Фирсова одним из первых обратил внимание популярный в СССР композитор Давид Тухманов и написал музыку к стихотворениям «Звёздная песня неба» и «Берегите поле». Эти песни часто звучали в эфире и на эстраде в исполнении Геннадия Белова, Леонида Сметанникова, Евгения Головина и Сергея Великова.

С поэтом сотрудничали и другие именитые композиторы: Александра Пахмутова («Хорошо, когда снежинки падают», «На Смоленщине»), Игорь Лученок («Мы идём по стране»), Леонид Афанасьев («Вечный зов родной земли», «Родина суровая и милая» – песни к киносериалу по роману А. Иванова «Вечный зов»).

Но особенно значимый и объёмный песенный цикл создал известный музыковед и композитор, автор-составитель многочисленных сборников военных песен, член Союза писателей России Юрий Бирюков.

Юрий Евгеньевич ещё при жизни поэта написал замечательную музыку к его стихотворению «Забытых песен дивные начала», однако продолжить совместную работу соавторам не

довелось – вскоре поэт умер. Но, тонкий знаток и ценитель русской классической поэзии и сам сочиняющий стихи, Юрий Бирюков навсегда остался преданным поклонником могучего поэтического дара Владимира Фирсова.

Юрий Бирюков подготовил к изданию при участии певицы и композитора Надежды Колесниковой уже второй сборник песен на стихи Владимира Фирсова. Первый «Родины чувство святое» (песни и романсы на стихи Владимира Фирсова) выпущен издательством «Современная музыка» в 2019 году. На этот раз все произведения объединены одной, никогда не стареющей, темой любви.

К огромному сожалению, во время подготовки сборника к печати пришло сообщение о кончине Ю. Е. Бирюкова. Но, наряду со скорбью об уходе из жизни замечательного человека и композитора, в моей душе появилось и отрадное ощущение, от того, что он всё-таки успел завершить работу над данным сборником – спеть свою «лебединую песню» о любви.

Владимир Иванович Фирсов был виртуозом любовной лирики и написал немало прекрасных стихотворений об этом трепетном чувстве. Вот одно из них, ставшее песней:

*Любовь, как хлеб, не приедается,
Коль настоящая любовь.
И, как рука ко хлебу тянется,
Тянусь к тебе я вновь и вновь.*

*...Мгновенья на мгновенья множатся,
А жажда прежняя в крови.
Текут мгновения...итожатся
В бессмертие моей любви.*

(«Любовь, как хлеб, не приедается...»)

Бессмертие любви – точнее и образнее невозможно сказать! Это – своеобразный гимн главному чувству, без которого немислима человеческая жизнь. Но поэт не случайно уточнил: «Коль настоящая любовь» – бессмертна только она, а не кратковременная страсть, биологическое влечение, которое многие стихотворцы воспевают, порой с бесстыдным откровением, как любовь.

Владимир Фирсов писал о любви настоящей, любви всей жизни, и объектом этого неизменного чувства была его избранница – Людмила Васильевна Фирсова, встреченная им «на заре туманной юности» (ему едва перевалило за двадцать, а ей было девятнадцать лет), и оставшаяся его единственной музой на 53

года, до смерти поэта. В это трудно поверить, особенно в среде творческих личностей, постоянно увлекающихся красивой натурой и, подобно шмелям, перелетающим с цветка на цветок, собирая нектар вдохновения. Но у Фирсова было именно так, как он написал в стихотворении «Давай начнём всю жизнь с начала...»:

*Поверь в любви моей безбрежность
К тебе, единственной моей,
На всю оставшуюся нежность
Грядущих наших лет и дней!*

По выражению Л. Н. Толстого, которое стало крылатым: «Браки заключаются не на земле, а на небесах». Судя по обилию стихотворений о любви, сквозь строки которых неизменно просвечивается образ единственной женщины, Всевышний послал талантливому молодому поэту, успевшему хлебнуть полной мерой горести военного лихолетья, смерти матери, беспризорничества, ту спутницу жизни, которая стала его земным ангелом-хранителем.

Судьба подарила мне счастливую возможность стать студентом поэтического семинара Владимира Фирсова в Литературном институте и более 30 лет близко общаться с Владимиром Ивановичем и Людмилой Васильевной. На протяжении всего этого периода я не переставал удивляться гармонии их отношений, глубокому взаимопониманию, близкому восприятию духовных и культурных ценностей, поддержке друг друга, ироническому отношению к возникавшим неприятностям и трудностям.

На мой взгляд, генератором такого редкого, особенно в нынешние времена, семейного лада была жена поэта – необычайно красивая и мудрая женщина, с царственной статью и крестьянской выносливостью в решении повседневных жизненных проблем. Она не только окружила вниманием и заботой мужа и двоих сыновей – Володю и Колю, но и стала искренне заинтересованным соратником в творчестве поэта, его первым слушателем и критиком, машинисткой и корректором, составителем сборников и литературным агентом в решении вопросов с редакциями журналов и издательствами, организатором его творческих вечеров и суфлёром во время выступлений (поскольку знала наизусть почти все произведения мужа), а помимо этого, являлась ещё и прекрасным мажордомом, кулинаром от Бога, архитектором и прорабом по обустройству квартиры и строительству дачи, домашним водителем.

С особой теплотой и жертвенностью Людмила Васильевна помогала мужу в последние годы его жизни, когда Владимир

Иванович не только остро переживал развал страны, социальной системы, книгоиздательской индустрии, отказ новых властей от поддержки творческих союзов и литературных журналов, но и тяжело болел. Она вместе с ним, а часто и вместо него, вела поэтические семинары, нередко устраивая занятия в квартире и на даче, поскольку не только пристально следила за творческой учёбой подопечных Фирсова, но и сама является одарённым детским поэтом, членом Союза писателей России; помогала составлять и редактировать ежегодный сборник стихов по итогам поэтического конкурса осужденных «Я верну потерянное имя»; до последних дней вдохновляла мужа на написание стихов, понимая, какой это громоотвод для души от грозных разрядов жестокого времени и болезни.

И поэтому веришь искренним чувствам любви и благодарности поэта к своей избраннице, переплавленным в прекрасные лирические строки:

*Ты в этот мир пришла,
Любовью ослепя.
Нет без тебя меня,
Как без меня – тебя.*

*Я счастье не ищу,
Оно всегда со мной.
Зачем искать весну,
Когда живёшь весной.*

(«Ты в этот мир пришла...»)

Или:

*И я твою любовь
В молчании приемлю,
Как часовой любви,
На шаг не отходя.
Я так тебя люблю,
Как небо любит землю,
Как в засуху земля
Покорно ждёт дождя.*

(«Чтоб крикнуть: – Я люблю! – И голоса не надо...»)

Сколько целомудрия, нежности и космической необъятности чувства заключено в эти пронзительные строки! И как сокро-

венно, а не по эстраднему крикливо, выдохнуты они поэтом! Не случайно великий русский писатель М. А. Шолохов подметил «...приглушённо интимный и любящий голос Владимира Фирсова, который волнует и запоминается надолго».

Поэтический голос одного из самых выдающихся лириков России продолжает звучать и волновать сердца многих любителей поэзии, а теперь, надеюсь, придёт по душе и тем, кто не разучился за последние три десятилетия петь в кругу родных и близких людей о самом главном в нашей жизни – о бессмертной любви.

Теперь уже не сказать слова благодарности неутомимому подвижнику русской песни Юрию Евгеньевичу Бирюкову, написавшему музыку к четырём десяткам лирических стихотворений Владимира Фирсова о любви, но чувства признательности за его титанический труд останутся в душе всех, кто знал и любил этого выдающегося подвижника, продолжавшего работать над сборником до последних дней своей жизни, несмотря на солидный возраст и хвори, приковавшие его к инвалидному креслу. Воистину – душа никогда не старится и ветры любви способны поднять её над житейской суетой до немыслимых заоблачных высот, где нет земной хмари и всегда сияет незамутнённое солнце! Или даже два солнца, как в стихотворении Владимира Фирсова:

*Два солнца каждому дано.
Сумей не проглядеть второе.
Ему за жизненной горю
Дремать до срока суждено.*

*...Его восход увидел я
Сквозь жизни малое оконце.
Любимая!
Судьба моя,
Моё второе в мире солнце.*

(«Два солнца»)

Я горячо желаю, чтобы каждый человек, взявший в руки этот сборник песен, вслед за поэтом и композитором забыл о своих неурядицах и проблемах, и ощутил в душе тёплое дыхание бессмертной любви.

Валерий ЛАТЫНИН,
член правления Союза писателей
России

КЕЛБЕТ КЁРСЕНГ, ЭР СОРМА

Москвада 1979 жылда жаш жазыучулары VII Битеусоюз кенгешинде эки жүздөн иги да артык келечи бар эди. Республикадан жаланда мен бар эдим. Ол жыйылыуга дери «Комсомольская правда» газетде (тиражы 35 миллион болган) мени, Геннадий Серебряков көчүрүп, үч назмун басмаланганды. Уллу жыйылыу бошалганлай, келечиле семинарлагга юлешиндиле. Ол мен түшгөн семинарны Владимир Фирсов Геннадий Серебряков бла бирге бардыра эди. Анда хар назмучу, жазыучу кеслерини чыгармаларын октугандыла. Ызы бла ким сүйсө да, ол акъ сөзгө, къара сөзгө да кеслерини оюмларын, кесамат сөзлерин айта эдиле. Анда манга да бир къауум зат октурганга түшгенди.

Бир кесек тынгылап, Владимир Фирсов: «Къабарты-Малкъарда ненча жазыучу барды?» – деп сорду. Мен а: «Элли», – дедим. Владимир Иванович а: «Энди элли бир болганды», – деди. Сора Геннадий Серебряковну да «Современник» китап басмада келир жылны планына салып турабыз, къысха заманны ичинде китапны орус тилге көчүрүп берирге мурат этебиз дегенни айтады. Жыйылыуну экинчи күндө Москвада къонакга болган Болгарияда чыккан «Дружба» журналны баш редактору Дмитро (туктумун эсгералмайма) мени бир назмуму, болгар тилге көчүрүп, битеу семинарны аллында октуган эди. Бир заманда бизни семинар бара турганлай, Къайсын кирип келеди. Аны көргөнлей, жыйылганла бары да ёрге турдула. Бир 35–40 адам бар эдик семинарны бардырганла бла бирге. Саламлашкандан сора, Къайсынны биринчи сөзлери: «Къалайды мени жерлешим?» – деген болду. Владимир Фирсовну уа: «Башын сыларга кюрөшгөнбиз», – дегенин ёмюрдө унутмам. Артыгыракга Бизни Къайсыныбызга бийик намыс этгенлерин. Мен ол заманда Къайсынны биринчи кере көргөн эдим, файгамбар кирик асыл адамыбызны. Аны жашауумда көргөзтүргө, амал болуп, эринип калмаганбыз къайсыбыз да. Аны «Жаралы ташыны» тили ташны кесине ушаганына окуучу түшкөнөдөн түшкөнө барады мындан ары да. Жыйылыу бошалырга, Къайсын мени бир жанына чакырады. Семинарны, аны-муну юскөндөн да хапарлашабыз. Ол чыгар китабыма ал сөз жазарыгын да айтады. «Москва» къонак юйде отоуну номерин, телефонун да береди. Келирсе дегенни да айтады. Мен а, уялып, баралмай калган эдим. Андан сора жазган эдим,

кесиме тырман эте: «Ийменип жюриюген жашлыгъым, сен къай-даса?» – деп.

Андан бери талай заман озгъанды. Владимир Фирсов бла, семинарда шагъырей болгъан жазыучула бла да байламлыкъ жюриютуп тургъанбыз. Владимир Иванович ол айтхан рекомендациясын да жазып, манга ашырады. Аны бла къалмай, мен Саратов областьда жашагъан кезиуюмде, анда чыкыгъан «Волга» журналда ишлегенле бла мени шагъырей этеди. Бир ненча кере бу журналда, орус поэтле кёчюрюп, эки-юч назму жыйымдыгъым да басмаланады. Ёлюп кетгинчи, жалаңда манга угъай, башха семирначылагъа да къайгыргъанлай тургъанды Владимир Фирсов. Анга андан айтмайдыла, Россейни суймеклик жырчысы деп. Кертиси бла да, ол кертичи, сёзюне ие болгъан, сакъ жүреккли адам эди.

Кёп да керек туююлдо, ма бу тизгинлени жазалгъан башха тюрлю къалай болур эди...

*Излемейме насып,
Биргебиз сау-эсен.
Неге излейме жаз,
Жазда жашай эсем.*

Владимир Иванович Фирсовну жарыккъ да, огъурлу да сыфаты ёмюрге дери жүрегимде къалгъанды. Ма бу назму тизгинлени мен аны хурметине, аны эсгере, кёолумдан келгенича, жазаргъа кюрешгенме.

*Адам болгъан ёхтем эсе,
Орус болгъан да – ёхтемлик.
Дуниягъа къоркъуу келсе,
Кишиликге этер тенглик.*

*Бир кёп тёзе кетер да ол,
Кесгин айтыр тюзюн-терсин.
Билебиз, кюрт башлайды жол,
Бу къар жаугъан эрикдирсе...*

Владимир Фирсовну келбети бизни Къайсынны огъурлу сыфаты бла бирге келеди кёлуме. Суймеклик сау къадар Владимир Ивановични бийик поэзиясы да жашарыкъды. Анга бир ишегим жокъду да, андан айтама.

ДОДУЛАНЫ Аскер

БАШЛАРЫ

СЕМЕНЛАНЫ ИСМАЙЫЛГЪА – 130 ЖЫЛ

Жырчы Исмайыл. *Статья* 3

ПОЭЗИЯ

ЗУМАКЪУЛЛАНЫ Танзиля. Урушха къажар поэма 42

МИЛЛЕТНИ АХШЫ АДАМЛАРЫ

Халкъ педагогиканы закийи. *Статья* 90

МАХИЙЛАНЫ Азиза. Баккуланы Къаншау 94

КЪУЛЧАЛАНЫ Зульфия. Биринчи алим. *Статья* 99

ПРОЗА

ОСМАНЛАНЫ Хыйса. Жашау жолу. *Повесть* 104

ПОЭЗИЯ

ЖАШУУЛАНЫ Темирлан. Назмула 120

ФАХМУ БЛА УСТАЛЫКЪ

КЪУЛЧАЛАНЫ Зульфия. *Юч ушакъ* 124

АТА ЖУРТНУ СОЛДАТЛАРЫ

БОТТАЛАНЫ Мухтар. Уяналаны Мухтар. *Очерк* 140

«МИНГИ-ТАУНУ» КЪОНАГЪЫ

Айгиз БАЙМУХАМЕТОВ. Атма мени, анам! *Повесть*. 145

ВЛАДИМИР ФИРСОВНУ ЭСГЕРЕ

Валерий ЛАТЫНИН. Бессмертие любви. *Статья* 215

ДОДУЛАНЫ Аскер. Келбет кёрсенг, эр сорма. *Статья* 221

МИНГИ-ТАУ / ЭЛЬБРУС / № 3 (223)

*Литературно-художественный
и общественно-публицистический журнал*

На балкарском и русском языках

Учредитель
ГКУ «КБР-МЕДИА»

Журнал зарегистрирован Управлением Федеральной службы по надзору в сфере связи, информационных технологий и массовых коммуникаций по Кабардино-Балкарской Республике ПИ № ТУ07-00128 от 11 января 2018 г.

Корректор *Т. С. Гелястанова*
Компьютерная верстка *А. С. Бозиевой*

Подписано в печать 09.06. 2022.
Выход в свет 30.06. 2022. Формат 60 x 90 ¹/₁₆. Бумага офсетная.
Гарнитура Times New Roman PS MT. Печать офсетная. Усл. печ. л. 14, 00.
Уч.-изд. л. 12,5. Тираж 658 экз. Заказ №1151.
Стоимость одного номера по подписке через
ФГУП «Почта России» – 37,60 руб., за 6 мес. – 113 руб.
В розницу цена свободная.

Адрес редакции, издателя: 360000, КБР, г. Нальчик, пр. Ленина, 5.

Отпечатано в полном соответствии с качеством
предоставленных диапозитивов

Отпечатано в ООО «Издательство «Южный регион»
357600, Ставропольский край, г. Ессентуки, ул. Никольская, 5а

**«Минги-Тау» журнал келмей къалгъанына почта жууаплады.
Тел.: (88662) 42-11-75**

*Редакция авторла бла къагъыт байламлыкъ жюриотмейди. Къол жазма-
лагъа кесамат этилмейди, ала ызларына къайтарылмайдыла. Басмаланган
затланы авторларыны оюмлары бла редколлегияны кез къарамы бирча бол-
мазгъа боллукъду. Мында чыкъгъан материалланы башха жерде басмала-
гъанда, была «Минги-Тау» журналдан алыннгандыла деп чертген борчду.*

ПРОФЕССОРНУ ЮЙОНДЕ

Атайланы Аскерге

Эки профессор да,
Жюрек тилеген киби,
Келедиле бу юйге,
Мекягъа келген киби.

Къарачы сен былагъа!
Чомартлары заманны,
Атыма «къызгъанч» атап,
Талайдыла къангамы».

Бири малкъар тауладан,
Бири къумукъ тюзледен
Келип, олтурадыла,
Келгенча нарт сёзледен.

Барады мында даулаш,
Кюлкую да, чай ичю да.
Сёз бла юй несин
Хорламаз бир киши да.

Барады татлы ушакъ,
Лахорлары тенглени.
Тойлагъа да алышмам
Мында кетген кюнлени.

Ол – керти сёз устасы
Татлы ана тилими.
Ол сёлешсе, тур къымсыз,
Къыс да эки эрининги.

Мында сакълайла мени,
Жомакъдача, тауушлукъ,
Адам эрни жетмеген
Акъ чёмюч, алтын къашыкъ.

О, даулаш, Аппай улу,
Базына тау тилинге,
Игиликле келсинле
Биз келичю юйюнге!

Халкъда сыйы жюрюген
Юч айтылгъан киши да,
Сёзюме татыу сала,
Сыйлайла ючюсю да.

Турсун Таукен улу да,
Санга бичакъ жетдирмей,
Турсун Магид улу да,
Санга кесин сёкдюрмей.

«Ич чай, Жумакъул къызы,
Шапанг тюйюл алаша, –
Дейди юйню неси,
Чам аузуна жараша, –

Мен да, сен махтар киби,
Жыр тизгинле тизейим,
Жюзжыллыгъынга келип,
Къолунгдан чай ичейим!

ЭЛБРУС МИНГИ-ТАУ

Редакцияны телефонлары:
42-23-40, 42-76-52, 42-40-29, 42-38-66

Адреси:
360000, г. Нальчик, пр. Ленина, 5 «Минги-Тау»,
www.journals.smikbr.ru; mingitau@mail.ru

Индекс 73910

АППАЙЛАНЫ АСКЕР
филология илмуланы доктору, профессор